

Навчальний посібник презентує сучасні наукові знання міждисциплінарної психологічної галузі – етнопсихології. Розкриваються методологічні основи, базові поняття, феноменологія, зміст і форми прояву етнопсихологічних явищ у теоретичному плані, обговорюються основні положення в організації практичних занять, науково-дослідницькій самостійній та індивідуальній роботі студентів. Відповідно до цього й структурований посібник: лекційний курс, етнопсихологічний практикум, діагностичний і психокорекційний етнопсихологічний інструментарій, вокабулярій (короткий словник наукових термінів), робоча програма курсу. Книгу адресовано викладачам ВНЗ, магістрам, студентам, а також всім, кого цікавлять проблеми етнічної психології.

Навчально-методичний посібник

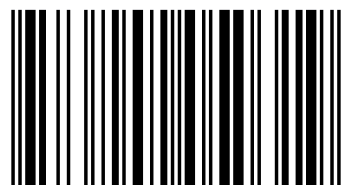

Тетяна Кириченко

Етнопсихологія

Кириченко Тетяна Василівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, заступник голови Наглядової ради Всеукраїнської асоціації психолінгвістів. Основні напрямки наукових досліджень: психологія саморегуляції, етнопсихологія, психолінгвістика.

978-620-2-05031-9

Кириченко

 LAMBERT
Academic Publishing

Тетяна Кириченко

Етнопсихологія

Тетяна Кириченко

Етнопсихологія

LAP LAMBERT Academic Publishing

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

LAP LAMBERT Academic Publishing

is a trademark of

International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group

17 Meldrum Street, Beau Bassin 71504, Mauritius

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-2-05031-9

Copyright © Тетяна Кириченко

Copyright © 2017 International Book Market Service Ltd., member of
OmniScriptum Publishing Group

All rights reserved. Beau Bassin 2017

Тегяна Кириченко

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ

Рецензенти:

Калмикова Л. О. – завідувач кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», доктор психологічних наук, професор, академік міжнародної академії наук педагогічної освіти, голова громадської організації «Всеукраїнська асоціація психолінгвістів»;

Кокун О. М. – заступник директора з науково-інноваційної роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор;

Ставицька О. Г. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету.

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
(протокол № 8 від 17 травня 2017 року)*

Пропонований навчальний посібник презентує сучасні наукові знання міждисциплінарної психологічної галузі – етнопсихології. Розкриваються методологічні основи, базові поняття, феноменологія, зміст і форми прояву етнопсихологічних явищ у теоретичному плані, обговорюються основні положення в організації практичних занять, науково-дослідницькій самостійній та індивідуальній роботі студентів. Відповідно до цього й структуровано посібник: лекційний курс, етнопсихологічний практикум, діагностичний і психокорекційний етнопсихологічний інструментарій, вокабулярій (короткий словник наукових термінів), робоча програма курсу.

Книгу адресовано викладачам ВНЗ, магістрам, студентам психологічних і не психологічних спеціальностей, а також психологам освітніх закладів і всім тим, кого цікавлять проблеми етнічної психології.

З М І С Т

ВСТУП	6
ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС	
Змістовий модуль 1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ	
Тема 1. ВИТОКИ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ	9
1. Стародавній світ і дослідження відмінностей між народами.....	9
2. Концепції психології народів епохи Просвітництва.....	10
3. Формування психології народів у ХІХ столітті.....	14
4. Етнопсихологія в США в пер. пол. ХХ століття.....	16
5. Етнопсихологічні дослідження в Росії та СРСР.....	19
6. Розвиток української етнопсихології.....	21
Питання для самоконтролю.....	24
Використані джерела.....	25
Тема 2. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА	27
1. Сучасне розуміння предмету етнопсихології.....	27
2. Завдання та функції етнопсихології в суспільстві.....	29
3. Взаємозв'язок етнопсихології з іншими науками.....	31
4. Методологічні основи етнопсихології.....	32
5. Основні методи наукових досліджень в етнопсихології.....	34
Питання для самоконтролю.....	38
Використані джерела.....	39
Тема 3. ЕТНОС І НАЦІЯ: КОНЦЕПЦІЇ І ТЕОРІЇ	40
1. Основні підходи до визначення поняття «етнос».....	40
2. Форми існування етносу.....	44
3. Нація як найвища форма існування етносу.....	46
Питання для самоконтролю.....	49
Використані джерела.....	50
Тема 4. КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАРОДІВ. МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ	51
1. Сутність культури, її типологія та психологія.....	51
2. Співвідношення психології і культури в етнопсихології.....	54
3. Чинники розвитку культури. Функції культури.....	57
4. Проблеми міжкультурної комунікативної взаємодії.....	59
Питання для самоконтролю.....	63
Використані джерела.....	64

Змістовий модуль 2. ЕТНІЧНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Тема 5. ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ	65
1. Поняття етнічної свідомості (самосвідомості).....	65
2. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість.....	68
3. Національні почуття.....	72
4. Мова та національна свідомість етносу.....	74
Питання для самоконтролю.....	77
Використані джерела.....	78
Тема 6. ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ	79
1. Поняття етнічної ідентичності.....	79
2. Структура етнічної ідентичності.....	81
3. Етапи розвитку етнічної ідентичності.....	83
4. Типи етнічної ідентичності особистості.....	85
5. Розвиток та трансформація етнічної ідентичності особистості.....	88
Питання для самоконтролю.....	91
Використані джерела.....	92
Тема 7. АРХЕТИПИ ТА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПСИХІЧНОГО СКЛАДУ ЕТНОСУ	93
1. Поняття психічного складу етносу.....	93
2. Архетип як архаїчна основа психічного складу етносу.....	95
3. Ментальність як інтегральна характеристика етносу.....	98
4. Особливості ментальності українського народу.....	102
Питання для самоконтролю.....	105
Використані джерела.....	105
Тема 8. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР	107
1. Поняття та зміст національного характеру.....	107
2. Основні чинники формування українського національного характеру.....	111
3. Д. Чижевський про риси українського національного характеру.....	116
4. Сутність соціальної психіки українців.....	119
Питання для самоконтролю.....	121
Використані джерела.....	121
Тема 9. ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ	123
1. Етностереотипи та етнокультурна стереотипізація.....	123
2. Структура та різновиди етнічних стереотипів.....	126
3. Основні соціальні функції етнічних стереотипів.....	129
4. Етнічні упередження і забобони.....	131
Питання для самоконтролю.....	133

Використані джерела.....	134
ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ.....	135
ДІАГНОСТИЧНИЙ І ПСИХОКОРЕКЦІЙНИЙ	
ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ.....	219
ВОКАБУЛЯРІЙ.....	247
РОБОЧА ПРОГРАМА КУРСУ.....	256

ВСТУП

Предметом етнопсихології, як особливої галузі психології є етнокультурні особливості психічного складу і поведінки людей, які визначаються їхньою національною належністю або етнічною спільністю, а також традиціями, що формувалися історично. Етнічна психологія як наука зародилася в середині XIX століття, і на сьогодні є однією з наукових дисциплін, що динамічно розвивається. Сам термін «етнопсихологія» не є загальноприйнятим у світовій науці. Багато фахівців у тій науці, яка по суті є етнопсихологією, віддають перевагу і продовжують називати себе дослідниками «психології народів», «психологічної антропології», «порівняльно-культурної психології».

У сучасній етнопсихології існують декілька основних теоретичних підходів до вивчення етнопсихологічних особливостей залежно від яких розглядаються концептуальні питання та прикладні проблеми етнічної психології. Етнічні проблеми належать до тих соціальних проблем, які можна вважати «вічними», тобто які вирішуються в той чи інший спосіб, але остаточного вирішення поки що не мають. Тому, незважаючи на наукову невизначеність та неоднозначність таких понять як: психічний склад етносу, ментальність і менталітет, національний характер, етнічна свідомість і національна свідомість, етнічна та національна ідентичність тощо, але саме ці етнопсихологічні категорії відображають істотні етнічні ознаки людини.

Опанування етнопсихологічними знаннями є необхідним компонентом фахової підготовки спеціалістів соціонемічного типу професій, до яких належить професія вчителя, вихователя дошкільного закладу, психолога, працівника соціальної роботи та ін. Діяльність цих фахівців неможлива без урахування етнопсихологічних, етнокультурних та етносоціальних процесів, які відбуваються у сучасному суспільстві. В зв'язку з цим вивчення дисципліни «Етнопсихологія» є важливою складовою фахової підготовки студентів у педагогічному ВНЗ.

Зміст книги добирався з урахуванням найбільш актуальних питань сучасної етнопсихології та розкриває сутність фундаментальних етнопсихологічних феноменів, таких як-от: психічний склад етносу, етнічні архетипи, національний характер, ментальність, етнічна ідентичність, етнічна свідомість і національна свідомість, етнічні стереотипи, етнопсихологічні функції культури, етнопсихологічні особливості особистості тощо.

Пропонований посібник містить лекційний курс, де викладено основний зміст лекційних занять, питання для закріплення теоретичного матеріалу,

список використаних джерел. Метою лекційного курсу є розкриття основних теоретичних питань з етнопсихології згідно з навчальною програмою.

Практична частина книги (етнопсихологічний практикум) включає ключові поняття, завдання з метою актуалізації теоретичних знань, самостійної та індивідуальної роботи, орієнтовну тематику рефератів, плани практичних занять, тестові завдання, рекомендовану літературу до кожної теми курсу. Мета етнопсихологічного практикуму полягає в усвідомленні студентами набутих знань і формуванню у них умінь та навичок їх використання у процесі розв'язання практичних завдань. Також репрезентовано діагностичний та психокорекційний етнопсихологічний інструментарій, вокабулярій, робочу програму курсу.

Посібник створений відповідно до програми курсу «Етнопсихологія», що читається в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди. Навчальний курс дисципліни «Етнопсихологія» висвітлює питання психології народів, особливості міжкультурної комунікації, методи та конкретні методики етнопсихологічного дослідження, а також інші проблеми етнопсихології, що є актуальними у сучасній психологічній теорії та практиці.

Мета курсу – закласти у студентів основи знань з усвідомлення чинників диференціації народів, етнічної функції культури, національної самобутності, етнопсихологічних аспектів особистості, а також формування інтересу до пізнання, навичок аналізу етнокультурної специфіки індивідуальної та групової поведінки людей.

Основними завданнями у вивченні дисципліни є:

- дати уявлення про актуальність психологічної складової у вирішенні етнічних проблем сучасності;
- ознайомити з факторами та джерелами формування національно-психологічних особливостей представників етнічних спільностей;
- показати значимість категорії причетності людини до її етнокультурного оточення та ролі й місця етнопсихологічних феноменів у життєдіяльності індивідів та груп;
- ознайомити із можливостями етнічної психології як прикладної сфери психологічного знання;
- показати вплив етноментальних категорій на життєдіяльність особистості та динамічні прояви соціальної групи;
- розвинути у студентів розуміння національно-психологічних умов при вирішенні практичних завдань у різних видах етнічної взаємодії людини.

У результаті вивчення дисципліни «Етнопсихологія» *студент повинен знати:*

- історичні передумови становлення та перспективи розвитку етнічної психології;
- предмет та завдання етнопсихології;
- головні теоретичні напрямки у сучасній етнопсихології;
- основні методи етнопсихологічних досліджень;
- основні категорії етнічної психології;
- статичні характеристики етносу, такі як психічний склад етносу, архетипи, ментальність, національний характер, національна свідомість, етнічна самосвідомість;
- основні динамічні характеристики етносу, такі як національні почуття, етнічні стереотипи (автостереотипи, гетеростереотипи), етнічні установки;
- психологічні аспекти етнічної культури як регулятора соціальної поведінки людей;
- етнопсихологічні особливості міжкультурної комунікації.

На основі цих знань студент повинен уміти:

- застосовувати різні методи дослідження в етнопсихології;
- використовувати різноманітні методики для дослідження психологічних особливостей етносу;
- здійснювати аналіз складних етнопсихологічних явищ та процесів;
- аналізувати поведінку людей, що визначаються їх національною належністю або етнічною спільністю;
- відслідковувати етнопсихологічний аспект в особистісних та групових проявах;
- визначати психологічне підґрунтя міжетнічних стосунків;
- враховувати етнічні особливості формування пізнавальної та емоційно-вольової сфери особистості;
- застосовувати отримані знання у професійній діяльності.

Засвоєння студентами знань з етнопсихології ґрунтується на попередньо отримані базові знання із загальної, вікової, педагогічної, соціальної психології. Згідно з модульною організацією сучасного навчального процесу у вищих навчальних закладах, зміст навчального матеріалу розподілено відповідно до модулів: «Загальні питання етнопсихології як науки», «Етнічний світ людини».

Навчально-методичний посібник адресовано студентам педагогічних і психологічних спеціальностей. Матеріали посібника стануть також у нагоді викладачам вищих навчальних закладів для проведення практичних занять зі студентами та можуть використовуватися психологами освітніх закладів.

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

Змістовий модуль 1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Тема 1. ВИТОКИ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

1. Стародавній світ і дослідження відмінностей між народами.
2. Концепції психології народів епохи Просвітництва.
3. Формування психології народів у XIX столітті.
4. Етнопсихологія в США в пер. пол. XX століття.
5. Етнопсихологічні дослідження в Росії та СРСР.
6. Розвиток української етнопсихології.

1. Стародавній світ і дослідження відмінностей між народами

Зародження і становлення етнопсихології має тривалу й складну історію, що позначена своїми особливостями як у західних країнах, так і в Україні. Глибоке коріння формування етнопсихологічних знань слід шукати в державах Давнього світу – Месопотамії, Єгипті, Персії. В епоху античності давньогрецькі та римські вчені намагалися привести до певної системи зібрані дані про «чужі» довколишні народи, які завжди вирізнялися та протиставлялися «своїм» – грекам і римлянам. Витоки етнопсихології розпочинаються з праць античних філософів та істориків: Геродота, Гіппократа, Платона, Арістотеля, Теофраста, Ксенофонта.

Мислителів Стародавнього світу цікавила проблема етнічних відмінностей, їхній вплив на побут і культуру народів. *Геродот*, якого вважають засновником історії, етнографії та етнопсихології, у своїй роботі «Історія» вперше здійснив порівняльний аналіз особливостей життя і характерів різних народів за допомогою навколишнього середовища. За результатами власних спостережень він подав етнографічний опис Скіфії, до якого ввійшли розповіді про богів, звичаї скіфів, міфи про їх походження. Геродот звернув увагу на такі характерні якості скіфів як: жорстокість, неприступність, суворість. Наявність цих якостей, на його думку, зумовлюється особливостями навколишнього середовища (рівнина з багатьма ріками та рослинами). Було помічено вплив навколишнього середовища на формування психічних особливостей різних народів.

«Батько медицини» *Гіппократ* у своїй праці «Про повітря, води, місцевості» відзначав, що провідними об'єктивними чинниками всіх відмінностей між народами, їх поведінки, звичаїв, виступають природа та

клімат території проживання народу. Цей підхід у подальшому підтримали інші вчені, і в науці склалася певна теорія – географічний детермінізм, спроба вивести залежність особливостей поведінки певного народу від географічного середовища.

Платон, на відміну від Гіппократа, робить інший підхід. Він аналізує характер людей у зв'язку з соціально-політичним устроєм суспільства, в якому вони живуть. У своєму вченні про державу він наголошував, що характери людей формуються під впливом певної форми державного правління і що в людей буває стільки ж видів духовного складу, скільки існує видів державного устрою, а при його зміні духовний склад також змінюється. *Теофраст*, учень Аристотеля, розглядав моральні риси людей як такі, що формувалися під впливом навколишнього соціального середовища. Автор епосу «Енеїда» Вергілій специфічними ознаками певного народу вважав мову, одяг, зброю, а також зовнішній вигляд загалом. У давньогрецькій філософії мова йде про характеристику цілих народів і робиться спроба дати їм ту або іншу оцінку. Так, учень Сократа Ксенофонт, вивчаючи характер персів, аналізує еволюцію окремих рис, типових для даного народу, але такими, що змінюються у зв'язку з конкретними умовами. Оскільки в античному світі не було націй, то в античній філософії термін «етнос» дослівно означав «негрек», «чужинець». *Аристотель* називав цим словом чужі або варварські нації.

Себе греки позначали словом «демос» (народ) і відрізняли від негреків тим, що останніх іменували «етносом». У такому значенні римляни ввели слово «етнос» у латинську мову й відповідно з'явився прикметник «етнічний», що вживався у значенні «нехристиянський», «язичницький». Для середньовічних європейців критерієм оцінювання народу стає ставлення до християнської моралі. Відповідно до цього люди поділялися на християн і всіх інших.

2. Концепції психології народів епохи Просвітництва

Принципово новий етап у дослідженні етносів починається в епоху Просвітництва. Вперше, як об'єктивний процес, почав розглядати історію народів італійський філософ *Джамбатіста Віко* (1668-1774). Основною одиницею історії він визнає не окремий народ, а громадянський світ, утворений всією спільнотою однотипних народів. Таких світів у рамках всесвітньо-історичного процесу мислитель виокремлює два: світ стародавніх народів і світ християнських народів. У своїй відомій праці «Основи нової науки про спільну природу націй» він висунув теорію історичного коловороту – розвитку всіх націй за епохами, що складаються з таких трьох циклів: «епоха богів» (епоха теократичного правління, панування жерців), «епоха героїв» (період аристократичних держав), «епоха людей» (демократична республіка або

представницька монархія). Психічні особливості людини як представника певної нації з'являються в ході історії цього народу на третьому циклі. Водночас діяльність кожної окремої людини визначає її народний дух.

Для пояснення відмінностей між народами і расами дослідниками найчастіше використовувалися географічні фактори, оскільки вважалося, що дух народу – це наслідок дії клімату, землі, рельєфу, місцевості. Залежно від природно-кліматичних умов у народів склалися специфічні форми соціальних відносин, які впливали та формували їхню душу й історію. Пояснювальним принципом етнічних відмінностей в епоху Просвітництва став принцип *географічного детермінізму*.

Географічний детермінізм застосовувався мислителями для інтерпретації таких етнопсихологічних висновків:

- 1) чому в світі неможливо знайти два абсолютно однакові народи за етнічно-психологічними ознаками і побутом;
- 2) наявність відмінностей у розвитку інтелекту, проявах емоцій у представників різних народів.

У філософських дослідженнях французьких просвітителів вперше з'явилася етнопсихологічне поняття «дух народу», яке пояснювалося з позицій принципу географічного детермінізму. Видатний французький філософ *Шарль Монтеск'є* (1689-1755) визначив поняття «дух народу» як його характерні психологічні риси. На думку мислителя, дух народу необхідно вивчати для того, щоб зрозуміти сутність суспільства та особливості його політико-правових засад.

Ш. Монтеск'є зазначав, що народний дух формується об'єктивно під впливом моральних і фізичних чинників. До фізичних чинників, які впливають на історію розвитку суспільства та загальний дух народу, він відніс: географічне положення, клімат, ґрунти, ландшафт. Філософ навів такі *приклади* впливу клімату як найважливішого чинника на дух народів: характерними особливостями жителів південних країн з жарким кліматом є нерішучість, лінь, нездатність до подвигів і розвинута уява, натомість, представники північних народів вирізняються відвагою та аскетизмом. Водночас він зауважив, що клімат впливає на дух народу не лише безпосередньо, а й опосередковано. Тому, залежно від кліматичних умов і ґрунту складаються традиції та звичаї, які в свою чергу впливають на життя народу. В процесі історичного розвитку безпосередній вплив клімату на дух народу зменшується, а дія інших чинників посилюється. Серед моральних чинників виокремлювалися: релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї, традиції, норми поведінки, які набувають великого значення у цивілізованому суспільстві.

Дотримання положень географічною напрямку зумовило появу хибних

уявленнь про незмінність національної психології народу. Адже, досить часто в одній і тій самій географічній зоні проживають різні народи, які повинні бути схожими один на одного. Упродовж багатьох тисячоліть у житті людства відбувалися різноманітні трансформації (зміни суспільно-економічних систем, поява нових суспільних класів та соціальних систем, нових форм етнічних взаємин, об'єднання племен і народностей), що призвело до значних змін звичаїв, традицій та психології народів. Абсолютизація роді географічного чинника в розвитку етнічних якостей народів сприяла утвердженню наукової думки про незмінність таких якостей.

У цей період з'являються й інші погляди щодо психології народів. Англійський філософ *Девід Юм* (1711-1776) у роботі «Про національні характери» виступив проти теорії географічного детермінізму. Натомість він висунув теорію, згідно з якою всі розумні істоти, включаючи людину, живуть не відокремлено одне від одного, а тяжіють до спілкування та об'єднання. Люди вступають у контакти, в результаті яких схожі схильності та звички передаються один одному. У подальшому ці схильності, а також звички передаються від однієї групи до іншої. І нарешті, об'єднання людей в одну політичну організацію, вирішення ними багатьох спільних питань, пов'язаних з обороною, торгівлею, управлінням, приводять до утворення не тільки спільної мови, спільних цінностей, а й схожих рис національного характеру.

Найважливішими чинниками розвитку народної психології Д. Юм назвав такі: соціальні (моральні) чинники, до яких він відносив обставини соціально-політичного розвитку суспільства (форми правління, соціальні перевороти, стан етнічної спільності, рівень життя народу, відносини з іншими етнічними спільностями); спільні інтереси, які сприяють становленню загальнонародних рис, єдиної мови та інших складових етнічного життя людей.

Аналогічні погляди висловлював *Клод Гельвецій* (1715-1771). Кожний народ, писав філософ у книзі «Про людину», має свій особливий спосіб бачити та відчувати, який і створює його характер. Причому в усіх народів цей характер може змінюватись або раптово, або поступово, залежно від раптових або поступових змін, що відбуваються у формах правління та в суспільному вихованні.

Національний характер, за К. Гельвецієм, – це спосіб бачення та відчущання, який є характерним тільки для одного народу і залежить, в основному, від соціально-політичної історії (форм правління). Зміна форм правління, тобто соціально-політичних відносин, впливає на особливості національного характеру. Характер народів, вважав філософ, особливо змінюється під час переворотів, коли народи переходять зі стану свободи в стан рабства. Тоді народ, який був гордим і сміливим, стає слабким і малодушним; і

навпаки – розвиток свободи, демократичне правління сприяє зміні характеру народу в позитивний бік. Він також зазначав, що від клімату, ґрунту та повітря не залежить, перебуватиме народ у варварстві або знаходитиметься в розквіті культури. Природа, стверджував мислитель, ділила дари порівну. Отже, ідея рівнозначності народів і рас за своїми інтелектуальними здібностями є однією з найважливіших у поглядах К. Гельвеція.

Німецький філософ *Йоган Гердер* (1744-1803) підходив до факторів формування національного характеру з точки зору єдності зовнішнього та внутрішнього. Під зовнішнім він розумів кліматичні умови, а під внутрішнім – органічні, зокрема генетичні, особливості. Він відзначав, що генетична сила породила органічні утворення на Землі, а клімат лише сприяв або протидіяв цій силі. У зв'язку з цим головна роль в етнічній історії народу належить внутрішнім факторам. У своїй відомій філософській праці «Ідеї до філософії історії людства» Й. Гердер поставив завдання розглянути рушійні сили розвитку суспільства. Він зробив спробу відповісти на питання про те, чи існують закони розвитку суспільства, чи воно розвивається без певних законів. Крім того, Й. Гердер аналізував характери різних народів. Зокрема, значне місце у своєму дослідженні він надає слов'янським народам. Змальовуючи національний характер слов'ян, філософ показує важливість їхньої ролі в історичному процесі, відзначаючи їх працелюбність, миролюбство, милосердя та гостинність.

Значне місце в історії етнопсихологічних досліджень займають також праці класика німецької філософії *Іммануїла Канта* (1724-1804). Він одним з перших почав диференціювати такі поняття, як «народ» і «нація». Народ, за І. Кантом, – це об'єднана у тій чи іншій місцевості велика кількість людей, яка становить єдине ціле. Нація – це частина народу, яка через спільне походження визнає себе об'єднаною в одне громадянське ціле. Кожний народ, на його думку, має свій характер, основний прояв якого – ставлення до інших народів, гордість за свою державну та суспільну свободу. Філософ визнавав вплив географічного фактора на національний характер, але при цьому стверджував, що клімат і ґрунт, як і спосіб правління, не є основою характеру народу. Основою ж характеру він вважав *ті риси предків, які закріплені генетично і передаються з покоління у покоління*. Це доводиться тим, що при зміні місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється, зберігається мова, рід занять, національні костюми тощо.

Загалом у руслі німецької класичної філософії інтерпретацією соціальної поведінки став «народний дух», який на думку філософа *Георга Гегеля* (1770-1831) має три джерела:

1) вроджені расові характеристики, які модифікуються у соціальній поведінці;

2) природне середовище, яке впливає на процес формування національного характеру;

3) умови часу, тобто традиції та історичні обставини.

Г. Гегель вважав, що кожний народ має свій особистий дух, проте не завжди це усвідомлює. У праці «Філософія духу» він відзначав, що «дух народу» розкривається через суспільний розвиток та має певну визначеність, що зумовлюється розвитком світового духу. Усвідомити своєрідність власного духу можуть народи, які мають розвинену культуру. Коли оточуюче середовище не сприяє розвитку культури, то цього може і не статися. Народний дух уособлює себе в релігії, мистецтві, системі права, політиці, філософії тощо. Дух народу складає субстанційну основу індивіда, він первинний по відношенню до особи. Навіть всесвітньо відомих історичних діячів неможливо пізнати поза народним духом і часом, зазначав мислитель.

3. Формування психології народів у XIX столітті

Зародження етнопсихології як самостійної науки відбулося в середині XIX століття в Німеччині. У 1859 р. приват-доцент кафедри загального мовознавства Берлінського університету *Герман Штейнталь* (1823-1893) разом із філософом *Моріцом Лацарусом* (1824-1903), почали видавати спеціальний журнал «Психологія народів і мовознавство». У своїй програмній статті «Думки про народну психологію» вони оголосили про зародження нової науки – науки про пізнання народного духу.

Г. Штейнталь і М. Лацарус розрізняли два класи наук: одні – вивчають природу, інші – дух. Тільки духу властивий прогрес, бо дух постійно щось творить, втілюючись у своїх унікальних продуктах. Однією з наук, що вивчає дух, є народна психологія, яка досліджує специфічні способи життя й форми діяльності духу в різних народів. Саме вона має встановити психологічну сутність народного духу та його активності, відкрити закони, за якими відбувається внутрішня духовна діяльність етносів, дослідити засади, причини й передумови виникнення, розвитку та зникнення різних етносів.

Згідно з уявленнями М. Лацаруса і Г. Штейнтала, народна душа має таємничу субстанцію, що залишається незмінною при різних обставинах – це є дух племені, від якого й залежить її діяльність, а отже, історія народу. У їхній концепції народний дух не набуває конкретних рис, а є напівмістичним абстрактним феноменом.

Учені вважали, що народна психологія як наука складається з двох частин: *пояснювальної*, або народно-історичної психології, яка дає відповідь на

питання, що є народний дух, яка його структура і загальні закони розвитку, безвідносно до конкретних народів та *описової*, або психологічної етнології, яка характеризує окремі народи як прояв загальних законів розвитку народного духу. Джерелом пізнання в народній психології є «продукти» народного духу – мова, міфи, характер, релігія, звичаї та історія етносу.

Великою заслугою М. Лацаруса і Г. Штейнталя є те, що вони першими спробували побудувати систему уявлень про народну психологію, яка мала багато методологічних недоліків. Найсуттєвішими недоліками було трактування народного духу як субстанції, яка не змінюється в часі, що зробило його позаісторичним і напівмістичним утворенням; однобічне вивчення тільки результатів психічної взаємодії – мови, міфології, релігії тощо.

Наступну серйозну спробу сформувати етнічну психологію як галузь психологічної науки зробив видатний німецький учений, засновник експериментальної психології *Вільгельм Вундт* (1832-1920). У своїй десяти томній праці «Психологія народів» він вказав на можливість існування національної психології як продовження та поглиблення індивідуальної психології. В. Вундт підкреслював, що психологія народів – це наука про душу народу, яка виявляється в мові, міфах, звичаях, етиці, моралі, релігії. «Душа народу», в уявленнях вченого, це не проста сума душ окремих людей, а їхній специфічний взаємозв'язок і взаємодія, що й створює нові, специфічні явища із своєрідними законами. Вони і є об'єктом народної психології.

Народна душа, за В. Вундтом, це вищі психічні процеси, що виникають у процесі спільного життя членів етносу, сукупний зміст душевних переживань, відчуттів, прагнень, які змінюються, шліфуються науково-культурним процесом, змінами в суспільно-політичному житті. Дослідник заперечував ідею незмінної субстанційності народної душі Лацаруса й Штейнталя, що було безперечним прогресом порівняно з його відомими попередниками.

Народний дух вивчається за допомогою аналізу конкретно-історичних продуктів культури народів: мови, міфів і звичаїв. Цей троїстий набір для автора не випадковий, бо за аналогією зі своїми уявленнями про індивідуальну психологію видатний вчений і народну психологію намагається звести до троїстої структури: розуму (його аналогом у народній душі є мова), почуттів (міфи) та волі (звичаї). Мова, за В. Вундтом, – початок і основна рушійна сила поезії та науки, яка містить загальні форми всіх уявлень народу, закони їхнього зв'язку; міф – основа релігії, що вміщує в собі первісні народні уявлення, зумовлені почуттями та прагненнями; звичаї – це моральні принципи, які визначають напрямок дії, волі та бажань людей.

У межах школи «психології народів» В. Вундта стверджувалося, що головною силою історії є народ, який виражає себе в мистецтві, релігії,

мові. Активно пропагувалося мислителем існування «надіндивідуальної душі», підпорядкованої «надіндивідуальній цілісності», якою є народ. Індивідуальний характер і є продуктом цієї цілісності. Це ланка в духовному соціально-психологічному зв'язку цілого і його частини.

Таким чином, вчення Г. Штейнталя, М. Лацаруса, В. Вундта – це перша спроба створити цілісну систему етнопсихологічних уявлень, визначити предмет і методи науки етнопсихології.

Концепцію «душа народу» розробляв у цей період і французький соціолог *Гюстав Лебон* (1841-1931) у праці «Психологія народів і мас». Кожний етнос, на думку мислителя, має свій майже незмінний характер, свою душу, ідеї та ілюзії, випрацьовані внаслідок тривалого історичного розвитку. *Душа народу* – це сукупність спільних ідей і почуттів, які становлять силу народів і без яких не можуть існувати ні нація, ні Батьківщина. Народ може втратити дуже багато, зазнати всляких катастроф і бути ще спроможним піднятися. Але він усе втратив, і йому вже ніколи не піднятися, якщо він втратив свою душу.

Г. Лебон стверджував, що історію можна розглядати як простий виклад результатів, витворених *психологічним складом* народів. Вона походить із цього складу, як дихальні органи риб з їхнього життя у воді. Без попереднього знання душевного складу народу історія його здається якимось хаосом подій, що управляються лише випадковістю. Коли ж відома душа народу, то і життя його постає правильним фатальним наслідком психологічних рис. «В усіх проявах життя нації, – писав Г. Лебон, ми завжди знаходимо, що незмінна душа раси тече власну долю». Поняття «душа народу», в концепції Г. Лебона вбирає параметри національного характеру, національної свідомості в цілому. «Якраз ця мережа спільних традицій, ідей, почуттів, вірувань, способів мислення становить душу народу. Вона й лише вона одна зберігає нації, не маючи можливості розірватися без того, щоб не розпалися вмить ці нації. Вона є їх справжньою силою, і їх справжнім господарем», – зазначав мислитель.

4. Етнопсихологія в США в пер. пол. XX століття

На початку XX століття розвиток наукових етнопсихологічних уявлень зазнає впливу американської культурної антропології. Її розвиток був пов'язаний з іменем Ф. Боаса. У 1910 р. він виступив на ювілеї Кларкського університету, де були присутні З. Фрейд, К. Юнг та інші відомі дослідники того часу, з доповіддю «Психологічні проблеми антропології», яка справила на багатьох велике враження і привернула увагу вчених і громадськості до етнопсихологічної проблематики. Праці учнів Ф. Боаса – М. Мід, Р. Бенедикт, А. Карднер, Р. Лінтон та ін. заклали фундамент школи, відомої у світі під назвою «*Культура і особистість*».

На цьому етапі розвитку етнопсихології вчені звернулися до вивчення індивідуальної психології, до розробки поняття «особистість», як основного компонента, первинної одиниці, яка визначає структуру цілого, до вивчення процесу формування особистості. Пріоритет надавався впливові культурних і соціальних інститутів, а також сім'ї у вихованні й становленні особистості. Дослідження в межах цієї теорії виконала *М. Мід* у сфері етнографії дитинства, що дозволило їй виявити важливі закономірності розвитку й виховання дітей, які залежать від способу життя народів Океанії. Її дослідження зосереджувалися на аналізі способів соціалізації підростаючої особистості. Зокрема, вивчалися сім'я, норми, нормативні приписи, прийняті у групі, культурні символи. Вчена дійшла висновку, що фундаментальні відмінності між культурами вирізняються своєю домінантою. *М. Мід* охарактеризувала такі типи культур: параноїдальну, апологічну, діонічну. З її погляду типи культур значною мірою упродовж тривалого проміжку часу відповідають психіці індивіда, а отже, культура є схожою до особистості.

Аспекти етнічного розглядалися значною мірою у світлі психоаналізу та експериментальної психології. Дослідження цієї школи були спрямовані на виявлення того, за яких обставин і як саме відбувається взаємодія культури та особистості. Поширенню та становленню концепції «Культура та особистість» сприяв *А. Кардінер* (1891-1981). Він здійснив теоретичне узагальнення польових досліджень своїх попередників і прийшов до висновку, що з моменту народження на дитину впливає її безпосереднє оточення, зокрема, способи догляду за немовлям. Саме вони відрізняються в різних культурах і накладають відбиток на особистість дорослого.

Представники цієї школи перебільшували значення психологічного фактора в порівнянні з соціально-економічним, тому первинним матеріалом у їх дослідженнях було вивчення особистості та індивіда. Із врахування цього фактора і потрібно було починати дослідження кожного народу. Досліджувалися в першу чергу діти, оскільки в середовищі окремого народу прийоми догляду за дитиною однакові, але між різними народами є відмінності. Вважалося, що представники кожного народу мають «основну особистість», або середній психологічний тип особистості.

Фундаторами школи було запропоновано схему дослідження:

Первинні інститути – Базова особистість – Вторинні інститути.

Поняття первинних інститутів ототожнювалось з раннім досвідом дитинства і зводилося до режиму годування немовлят, способів купання, сповивання та ін., протягом перших років його життя. Вважалося, що вироблені певною культурою впродовж століть і усталені первинні інститути породжують таку особистість, яка відповідає цій культурі і потрібна для її продовження.

Така особистість дістала назву «базової», її часто ототожнювали з поняттям національного характеру. У рамках культурної антропології було вибудовано низку концепцій національного характеру, в яких дослідники виходили з наявності у різних етнічних груп специфічних національних характерів, які, у свою чергу, проявляються в стійких психологічних рисах окремої особистості й відтворюються в поведінці, зумовленій культурним контекстом. Саме це дозволило вченим цього напрямку будувати моделі так званої середньої особистості тієї чи іншої етнічної групи, виокремлюючи в кожній нації «базову особистість», у якій поєднано спільні для її представників національні риси особистості та риси національної культури.

Базова особистість – це схильності, уявлення, способи зв'язку з іншими людьми, тобто, все те, що робить людину сприйнятливою до певної культури і забезпечує її адаптацію до фундаментальних реальностей життя в певній культурі (А. Карднер).

У процесі дослідження «базової особистості» широко використовувалися положення З. Фрейда про те, що взаємозв'язок культури й особистості можна вивчати, досліджуючи невротичні стани суб'єкта. Певний збіг патологій у різних культурах став основою для висновку про існування різних стандартів «нормальності» в етнічних культурах. До параметрів «базової особистості» було віднесено: техніку мислення, відчуттів, усереднений характер окремої культури, які розглядалися як суттєві ознаки етносу. Вважалося, що особистість повністю та остаточно формується в ранньому дитинстві і застигає в цьому стані назавжди – так культура впливає на особистість. З іншого боку, втілення потреб базової особистості у формах мистецтва, релігії тощо (у психоаналізі все це трактувалося як певні засоби психологічного захисту, сублімації) відповідало поняттю *вторинних інститутів* і пояснювало, як особистість впливає на культуру.

У 50-60-х роках етнопсихологічна наука почала відходити від концепції «базової» (основної) особистості, оскільки у ній не враховувались якості характеру різних особистостей однієї національності. Тому на зміну їй прийшла концепція «*модальної особистості*» Р. Лінтона (1893-1953), яка лише в абстрактно-загальному плані виявляє головні характеристики психології того чи іншого народу.

Поняття «*модальної особистості*», за Р. Лінтоном, визначає найпоширеніший тип особистості у культурі (моду – це статистична величина, що вказує на найбільшу частоту повторень у групі значень). Таким чином, використання поняття модальної особистості не передбачає того, що усі члени спільноти мали одну і ту ж саму особистісну структуру. Модальна особистість наділена такими рисами, які найчастіше зустрічаються і зберігаються у

дорослих членів цього суспільства. На основі цього підходу проводилися широкі спеціальні експериментальні дослідження психологічних особливостей різних народів. У результаті яких була встановлена залежність етнічної психології від умов життя етносу. Вважалося, що модальна особистість визначається через частоту повторень певних особистісних профілів усередині суспільства. Профіль, притаманний найбільшому числу дорослих членів суспільства, визначався як модальна особистість. Домінувало уявлення про те, що кожна конкретна структура модальної особистості може зустрічатися в будь-якій нації чи народності, але переважатиме вона лише в певному суспільстві.

5. Етнопсихологічні дослідження в Росії та СРСР

Випускник Київського університету святого Володимира *Густав Шпет* (1879-1937) в дореволюційні роки в Московському університеті почав викладати курс етнічної психології. У 1917 р. в журналі «Психологическое обозрение» була надрукована його стаття про етнічну психологію, а в 1920 р. організував при Московському університеті перший у Росії кабінет етнопсихології, який було закрито лише після звільнення Г. Шпета з університету з ідеологічних мотивів. Саме він надрукував у 1927 р. працю «Вступ до етнічної психології», де у формі полеміки з В. Вундтом і засновниками народної психології М. Лацарусом і Г. Штейнталем виклав свої погляди на її предмет, методи дослідження, головні завдання. Розглядаючи основні положення фундаторів психології народів, Г. Шпет вважає за потрібне високо оцінити їхні уявлення про колективність та роль мови у формуванні психологічної спільності, про взаємовідношення культури з психологічною характеристикою народу. Психологія народу, на думку вченого, не є продовженням індивідуальної психології. Етнічна психологія, насамперед, повинна вивчати переживання людей, які викликані соціальними явищами, мовою, міфом, вдачею тощо.

Етнічна психологія, на думку Г. Шпета, має бути описовою, а не пояснювальною наукою, що зовсім не принижує її. Предметом цих описів, класифікації та їх систематизації є «типові колективні переживання», тобто всі соціальні явища – мова, міф, наука, релігія, що викликають у народу відповідні переживання. Незважаючи на те, що його окремі представники можуть суттєво відрізнятися один від одного і по-різному ставитися до цих соціальних явищ, – завжди можна знайти дещо спільне в їхніх реакціях, що й становить предмет етнічної психології.

Проти такого бачення етнопсихології як науки виступив *В. Бехтерев*. Психологією народів, на його думку, має займатися особлива наука –

колективна рефлексологія. Він вважав, що для характеристики особливостей життя певного народу недостатньо знань міфів, звичаїв, традицій. В. Бехтерев зазначав, що кожна нація має свій темперамент і свої особливості розумового розвитку, які в спадщину передаються біологічним шляхом, усе інше, що характеризує націю, залежить від її суспільного життя та побуту. У своїх роботах він один із перших звернув увагу на національну символіку, яка пронизує всі сфери життєдіяльності нації, основна функція якої полягає у тому, щоб виступати засобом узгодження колективної діяльності.

Наприкінці 20-х рр. ХХ століття проблеми етнічної психології опинилися в полі зору культурно-історичної школи, на чолі якої стояв *Лев Виготський*. Як відомо, одна з основних ідей вченого полягала в тому, що психічна діяльність людини в процесі культурно-історичного розвитку починає опосередковуватися психологічними знаряддями. Таке опосередкування, що принципово перебудовує структуру психічної діяльності, дає змогу людині оволодіти своєю поведінкою. Розроблюючи і пропагуючи так званий інструментальний метод, сутність якого полягає в дослідженні «поведінки та її розвитку за допомогою аналізу психологічних знарядь у поведінці та створюваної ними структури інструментальних актів», Л. Виготський наголошував, що головними сферами його застосування є насамперед «галузь соціально-історичної та етнічної психології, що вивчає історичний розвиток поведінки, окремі його етапи та форми». У цьому контексті важливо зазначити, що під етнічною психологією він розумів «психологію примітивних народів», а відтак вважав, що необхідний порівняльний аналіз психічної діяльності «культурної» людини та «примітива».

Предметом етнопсихології Л. Виготський вважав кроскультурні дослідження і насамперед міжетнічний порівняльний аналіз психічної діяльності представників «традиційних» і «цивілізованих» суспільств, а головним методом етнопсихології – інструментальний. Розвиваючи цю ідею, вчений неодноразово висловлював думку про те, що між мисленням «примітива» та «культурної» людини є не лише кількісні, а й якісні розбіжності. «Примітив міркує не за допомогою понять, а за допомогою комплексів. Це найсуттєвіша риса, яка відрізняє його мислення від культурної людини», – наголошував учений.

З позицій культурно-історичної концепції Л. Виготським було підготовлено програму науково-дослідницької роботи з педології національних меншин. Специфіка його підходу до вивчення дітей різних національностей полягала в тому, що всупереч прийнятим у ті часи тестовим дослідженням він пропонував поставити наголос на вивченні національного середовища, його структури, динаміки, змісту, всього того, що й визначає своєрідність психічних процесів.

Ідеї культурно-історичного підходу було експериментально перевірено під час експедиції в Узбекистан (1931-1932рр.). Завдання психологів, очолюваних О. Лурія, полягало в аналізі соціально-історичного формування психічних процесів. Було висунуто і в результаті проведеного дослідження підтверджено гіпотезу про те, що зміни суспільно-історичного устрою, характеру суспільної практики сприяли докорінній перебудові психіки узбеків, а саме переходу від неопосередкованих психічних процесів до опосередкованих форм психічної діяльності. Проведені групою О. Лурії дослідження пізнавальних процесів (сприйняття, мислення, уяви), а також самоаналізу та самооцінки виявили зміни як форми, так і змісту свідомої діяльності людей. Матеріали цієї експедиції було опубліковано лише через 40 років.

У 30-х роках ХХ століття етнічну психологію зарахували до типу буржуазних наук, що припинило процес її природного розвитку в СРСР на декілька десятиліть.

6. Розвиток української етнопсихології

Становлення української етнопсихології пов'язують з добою романтизму, яка утвердила самобутність української нації та української людини. Одна з перших таких робіт – праця «Дві руські народності» *Миколи Костомарова* (1817-1885), яка була надрукована в науковому часописі «Основа» у 1861 р. Український мислитель дотримувався думки, що географічне положення та історичні обставини зумовлюють психологічну своєрідність націй і народностей. На багатому історичному матеріалі, на власних спостереженнях над особливостями поведінки, психології, релігії М. Костомаров визначив типологічні риси українців і росіян, з'ясував їх головні відмінності. «Євангелієм українських націоналістів» назве пізніше цю роботу М. Грушевський, підкреслюючи її визначну роль в пробудженні національної свідомості українців. Завдяки проведеному аналізу, вчений зробив висновок: південно-руська народність більше схожа на великоруську своєю мовою, але ближча до поляків своїм характером. «Плем'я південноруське у своєму характері вирізнялося перевагою особистої свободи», – писав М. Костомаров. Цікава відмінність, на яку звертає увагу дослідник, проявляється у різному ставленні до інших народів: українці звикли найматися працювати в інших краях, жити в умовах багатонаціональної країни, виробили в собі «дух терплячості», до того ж їм не притаманна національна бундючність. Започатковані М. Костомаровим дослідження, надихнули інших українських учених на аналіз етнопсихологічної проблематики.

Від праць М. Костомарова відштовхнувся в своїй діяльності *Олександр Потебня* (1835-1891). У роботах «Думка і мова», «Мова і народність», «Про

націоналізм» він розглядає поняття «народність» як таке, що відрізняє один народ від іншого, становить його національну своєрідність. «Психологія народів має показати можливість диференціації національних особливостей та побудови мови як наслідків загальних законів народного життя», – писав дослідник у своїй праці «Думка і мова».

Найважливішим чинником цього процесу О. Потебня вважав *мову народу*. Мова, на його думку, не тільки етнодиференціююча, але й етноформуюча ознака будь-якого етносу, що зумовлює саме існування народу. Однак її «етнічна специфіка полягає не в тому, що висловлюється, а в тому – як висловлюється». Найголовнішою етноспецифічною ознакою мови є втілена в ній система засобів мислення. О. Потебня вважав, що мова не є засобом позначення вже готової думки. Якби це було так, то було б неважливо, яку мову використовувати. Її можна було б легко замінити. Але цього не відбувається, бо функція мови не позначати вже готову думку, а створювати її, трансформуючи її первісні елементи. Тому представники різних народів формують думку своїм, відмінним від інших, способом. Учений вважав, що втрата народом такого високого надбання, як мова призводить до його денационалізації. О. Потебня рішуче виступав проти ідеї стирання національних відмінностей та злиття народів, яке начебто є необхідним наслідком прогресу в житті суспільства.

Цікавою з точки зору етнопсихології є також праця Д. Овсянико-Куликовського «Психологія національності», в якій автор визначає механізми та засоби формування психологічної своєрідності націй. Слідом за О. Потебнею, Д. Овсянико-Куликовський також вважав, що *мова* – це стрижень народної психіки і що її національна своєрідність полягає в особливостях мислення, а воно формується історично.

На початку 70-х років XIX століття Російська Географічна Спілка організувала наукову експедицію до Західно-Руського краю, матеріали якої, узагальнені, відредаговані й опубліковані українським вченим *Павлом Чубинським* (1839-1884). Один з томів цієї праці – «Малороси Південно-Західного краю» – присвячено виключно етнографічним даним, що стосуються українців. Один із розділів – портрету типового українця, його етнопсихологічної своєрідності. Винятково великого розвитку, як вважає дослідник, набула в Україні ідея особистості, що тісно пов'язано з любов'ю до свободи, її гіперрозвиток проявляється практично в усіх сферах життя народу.

У другій пол. XIX – на поч. XX століття інтерес до етнопсихологічної тематики проявили представники природничих наук і медицини, які виклали своє бачення етнопсихологічних проблем. Так, чимало дослідників намагалися пов'язати особливості народного характеру з найпоширенішим серед населення типом темпераменту. У 1870-х рр. таку спробу стосовно українців зробив

відомий лікар і громадський діяч *Сергій Подолінський* (1850-1891). Учений вважав, що певні види нервової системи або темпераменту трапляються серед будь-якого досліджуваного етносу частіше, ніж серед інших. У своїй праці «Життя і здоров'я людей на Україні», виданій 1878 р. в Женеві, він зазначав: «У кожному народі можна знайти таку натуру, котра в нього зустрічається частіше, ніж у інших. У нас на Україні більше людей нервової натури, ніж у великоросів і в більшості інших народів».

Зовсім в іншому напрямку працював видатний психіатр, публіцист *Павло Ковалевський* (1849-1931), якому належить чималий доробок з медицини, етнічної історії, етнопсихології, національного виховання. Вчений був переконаний, що саме виховання спрямовує особистість до спасіння та укріплення нації. П. Ковалевський стверджував, що «розумові якості нації під впливом виховання можуть змінюватися, риси характеру – незмінні». Цікавими є його думки з приводу необхідності враховувати в процесі виховання характеристики національного характеру. Своєрідність національної психології, на думку П. Ковалевського, визначається, насамперед, специфікою емоційно-вольової сфери.

Не втратили своєї злободенності й думки вченого про необхідність мати національну мужність відстоювати відкрито свою національну гідність проти нахабних випадів, образ і принижень. Згідно з визначенням П. Ковалевського: «Націоналізм – це вияв поваги, любові та відданості до самопожертви нині, ушанування і схиляння перед минулим та бажання благоденства, слави, міцності й успіху в майбутньому – тій нації, тому народові, до якого конкретна людина належить». Виховання й навчання, на його думку, повинні органічно розвивати й закріплювати національний, патріотичний принцип.

У 30-х рр. ХХ століття етнопсихологію зарахували до буржуазних наук, тому українська етнопсихологія починає активно розвиватися в еміграції. Представники української діаспори (І. Мірчук, В. Янів, Я. Ярема та інші) основну увагу приділяли вивченню та висвітленню українського світогляду та духовності

Іван Мірчук (1891-1961) розглядав етнопсихологічні питання з позиції філософії. Аналізуючи філософські твори видатних учених, він дійшов висновку, що кожна філософія має свій національний характер. Українська філософія (так само як російська, польська, чеська) на протилежності західноєвропейському мисленню – це *філософія життя*, її мета, на думку І. Мірчука, пошук життєвої правди, її суть ніколи не знаходить свого вислову в чистій абстракції, а прагне виявитися в чуттєво-релігійному наставлянні життя, в етичному ладі, в трактуванні світових подій.

Для того, аби правильно пізнати основні елементи українського світогляду, І. Мірчук звертає увагу на засади психічної структури українців, яким притаманна значна перевага чуттєвого елементу, емоційного над розумовим. Первісне відчуття, сильно закорінене в глибинах душ, є основним мотивом усієї їхньої діяльності.

Яким Ярема (1884-1964) – перший професійний психолог, який досліджував етнопсихологічну проблематику. Монографія Я. Яреми «Українська духовність в її культурно-історичних виявах» (1937), котру високо оцінили в наукових колах того часу, назвавши «блискучою синтезою» з етнопсихології. У цій праці вчений використовує типологію К. Юнга «інтроверсія – екстраверсія», аби розкрити особливості української психіки. На думку дослідника, українська інтровертованість тісно пов'язана з географічними умовами. З одного боку, це однотайність краєвиду (степ, рівнина), яка позбавлена різноманітності, скерувала увагу із зовнішнього світу у світ внутрішній. З другого боку, безмежний простір полегшував незалежність одиниці від оточення, зумовлював вільність, яка привчала до не підпорядкованості. І третій географічний чинник – це урожайна земля, яка не вимагала від людей підприємницької діяльності.

Розібратися в рисах української ментальності прагнув український етнопсихолог *Володимир Янів* (1908-1991). Вчений виділив ті риси українського характеру, які в умовах поневолення зберегли національну ідентичність. Як науковець, він шукає основи самобутності української нації та приходиться до висновку, що вагомою рисою нашої вдачі є індивідуалізм, що виявляється у тиранії відмінностей між суспільними верствами, завзяття, з яким народ боровся за свої вольності. Саме ця якість найміцніше зв'язує нас із Європою. Це породжує дух бунтарства проти несправедливості, протест проти будь-яких обмежень особистої свободи. В. Янів азначає, що російська культура – це східна культура, і своїми психологічними особливостями наближена до останньої.

Таким чином, характеризуючи українську духовність, дослідник підкреслює самобутність України і зазначає, що «наша межовість у майбутньому може стати для нас нашою силою, так як поки що вона є нашою слабкістю».

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні етнопсихологічні ідеї Геродота та Гіпократа.
2. На який принцип переважно спиралися мислителі епохи Просвітництва у поясненні чинників відмінностей між народами?
3. У чому сутність теорії історичного коловороту націй Дж. Б. Віко?

4. Які головні чинники розвитку національної психології виокремлював Д. Юм?
5. Як визначав поняття «дух народу» Ш. Монтеск'є?
6. Хто і в якому році започаткував етнопсихологію як самостійну науку?
7. У чому полягала специфіка поглядів про народний дух у фундаторів етнопсихології?
8. Які «продукти» народного духу, згідно поглядів В. Вундта, є джерелами пізнання психології народу?
9. Дайте характеристику концепції Г. Лебона щодо залежності історії народу, його цивілізації від душевного устрою історичних рас.
10. Яку працю написав Г. Шпет та які ідеї він висловлює в ній?
11. Чому найважливішим етнодиференціюючим і етноформуючим чинником О. Потебня вважав мову народу?
12. Який внесок учених української діаспори в розвиток вітчизняної етнопсихології?
13. Які основні особливості характеризують американський етнопсихологічний напрямок «Культура й особистість»?
14. Визначте поняття «базова особистість» у розумінні А. Кардинера.
15. У чому відмінність «модальної особистості» Р. Лінтона від поняття базової особистості А. Кардинера?
16. Які історично сформовані риси українців і росіян визначив М. Костомаров у своїй праці «Дві руські народності»?
17. Визначте внесок І. Мірчука, В. Яніва, Я. Яреми у становленні української етнопсихології.

Використані джерела

- Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія / І. Данилюк. – К: Саміт-Книга, 2010. – 432с.
- Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров; обраб. текста и ред. А. П. Ковалевой; авт. предисл. В. А. Дорошенко. – К. – Харьков: Майдан. – 1991. – 72 с.
- Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – М.: Изд-во РАН, 1998. – С. 14-121.
- Махній М. М. Етнічна психологія : навч. посібник / М. М. Махній. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – 272 с.
- Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М.: Логос, 2003. – 386с.
- Павленко В. М. Етнопсихологія: навч. посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглінін. – К.: Сфера, 1999. – 407 с.
- Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К., 1993. – С. 158-175.

Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – 526 с.

Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию : Соч. / Г. Г. Шпет. – М.: Просвещение, 1991. – 575 с.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 369с.

Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – К.: Знання, 2006. – 341 с.

Тема 2. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1. Сучасне розуміння предмету етнопсихології.
2. Завдання та функції етнопсихології в суспільстві.
3. Взаємозв'язок етнопсихології з іншими науками.
4. Методологічні основи етнопсихології.
5. Основні методи наукових досліджень в етнопсихології.

1. Сучасне розуміння предмету етнопсихології

Етнопсихологія зародилася в середині XIX століття, як наука про психологію народів – представників певного етносу та культури. Пізніше етнопсихологію стали розглядати як науку, яка вивчає особливості психічного складу і поведінки людей, що визначаються їх національною приналежністю, або етнічною спільністю, а також традиціями, вірою, що сформувалися історично.

В. Янів зазначав, що « *етнопсихологія* – згідно з етимологією слова (по-грецьки): етнос – народ ; псіхе – душа ; логос – слово, в похідному значенні – *це наука про психічні особливості народу; духовне буття народу: чи народ є якимсь окремим організмом, чи має народ і чи може мати власну душу*».

Сучасні дослідники етнопсихологію розглядають як науку міждисциплінарну, тобто таку, що знаходиться на стику багатьох наук, і досліджує етнічні особливості психіки людей, етнічних спільностей, націй, їхнє національне буття, національний характер, етнічні особливості когнітивних процесів, пам'яті, емоцій, виховання, культурологічні процеси, особливості соціалізації особистості (етнічної ідентичності, етнонаціональної культури, міжетнічної комунікації, релігії, політики, соціопсихологічної системи державотворчості тощо).

Етнопсихологія – наука про етнічну, культурологічну, психологічну своєрідність людей, народів, націй, які виділяються в процесі свого історичного розвитку та належать до певних етнічних об'єднань (М. Пірен). Етнопсихологія вивчає психологію різних етносів у процесі їх життєдіяльності й за своєю суттю є інтегративна наука, що вирішує наступні проблеми:

- особливості психіки людей різних народів і культур;
- національні особливості світосприйняття;
- національні особливості взаємостосунків;
- особливості національного характеру;
- закономірності формування і функції національної самосвідомості й етнічних стереотипів;
- закономірності формування етнічних спільностей.

У структурі етнопсихології виділяють *статичні* (довготривалі) і *динамічні* (короткочасні) компоненти. Коли психічні явища, що склалися в процесі історичного розвитку етносу, тривалий час зберігаються і закріплюються в психологічних особливостях окремих людей, вони відносяться до статичних (психічний склад етносу, ментальність, етнічна свідомість). Якщо ж психічні явища короткочасні, з'являються і зникають або видозмінюються, то їх вважають динамічними компонентами (етнічні почуття, етнічні смаки, ціннісні орієнтації).

Проблема об'єкта та предмета етнопсихології посідає важливе місце у дискусійних колах як зарубіжних так і вітчизняних дослідників. Етнопсихологія як самостійна наука має свій об'єкт вивчення та понятійний апарат, який визначається специфікою предмета. Вона тісно пов'язана з іншими науками, які близькі між собою об'єктом та предметом дослідження. Через те, що етнопсихологія знаходиться на стику з багатьма науками, вона активно використовує поняття цих наук. Трапляється й так, що, коли в інших науках вони були другорядними, то в етнопсихології стали провідними, визначаючи її власні поняття, закони й закономірності.

Об'єкт дослідження етнопсихології – етноси, етнічні спільності, нації та їх взаємодія.

Предмет етнопсихології не статичний, він змінюється не тільки шляхом розширення своїх меж, а й діалектично, переходячи у свою протилежність, через заперечення, актуалізуючись у новій якості форм і змістів. Етнопсихологія як наука, спрямована на вивчення складних процесів духовно-психологічного розвитку народів.

Предметом вивчення етнопсихології виступають:

- особливості поведінки, емоційні реакції, психіка, характер, національна самосвідомість, етнічні стереотипи (*А. Баронін*);
- системні зв'язки між психологічними і культурними змінними при порівнянні етнічних спільностей (*Т. Стефаненко*);
- психічні риси етносу і його представників, міжетнічна взаємодія, конфлікти (*А. Налчаджян*);
- своєрідність прояву і функціонування психіки членів різноманітних етнічних спільностей (*В. Крисько*);
- складні процеси духовно-психічного розвитку народу; етнічна, культурологічна, психологічна своєрідність людей, народів, націй, які виокремлюються у ході свого розвитку (*М. Пірен*);
- соціально-психологічні риси національно-етнічних спільностей, їхній вплив на поведінку особистості, а також соціально-психологічні процеси й

особливості етнічного розвитку та міжнаціонального спілкування (А. Бороносєв, В. Павленко).

Таким чином, у зміст предмета етнопсихології різні дослідники вкладають своє бачення та власний підхід. Виділяють три основних напрямки в його розумінні.

- Перший напрямок нагадує крос-культурну психологію Заходу. Його прихильники вважають етнічну психологію галуззю загальної психології і, користуючись поняттями та методами останньої, вбачають свою мету у встановленні конкретних проявів, особливостей формування та протікання психічних процесів і станів у представників різних народів.

- Другий напрямок трактує етнічну психологію як галузь соціальної психології, що вивчає процеси міжетнічної та внутрішньопсихічної взаємодії на груповому рівні. Його відмінність від першого напрямку полягає в тому, що в центрі уваги перебувають не окремі представники етнічних спільнот, а цілісні етнічні групи і принципи їхнього психогенезу, розвитку, взаємодії тощо.

- Третій напрямок пов'язує етнічну психологію з етнографією та зосереджується на особливостях культури (переважно духовної) певних народів і встановленні її взаємозв'язку з національною психологією.

2.Завдання та функції етнопсихології в суспільстві

Важливим завданням сучасної етнопсихології є з'ясування сутності та змісту її основних феноменів (понять) і визначення їх структурних компонентів. Вивчення структури етнопсихологічних понять відбувається в руслі двох підходів. Представники першого підходу до цієї структури включають компоненти, що належать до загальної та соціальної психології (характер, темперамент, почуття, воля). Вивчення певних загальних та особливих якостей національної культури, національного характеру, які є складовими змісту і форми проявів етнопсихологічних феноменів, мають відношення до другого підходу. Обидва підходи заслуговують на особливу увагу. Також етнопсихологія вивчає психологічні особливості різних етносів, щоб запобігти конфліктним ситуаціям, враховуючи потреби, ціннісні орієнтації, особливості комунікації, сімейні взаємини, культуру.

Найважливішими завданнями етнопсихології як галузі наукових знань виступають:

- осмислення та узагальнення даних про чинники та джерела становлення національно-психологічних особливостей представників конкретних етнічних спільнотей та виявлення на цій основі специфіки розвитку етносів;

- вивчення специфіки мотиваційної сфери національної психології

представників етнічних спільностей з метою аналізу своєрідності прояву дійсності, вивчення специфіки мотиваційної сфери представників різних етнічних спільностей з метою аналізу своєрідності сприйняття, ініціативи, ступеню покладання зусиль та інших якостей, які визначають найвищі показники ефективної діяльності людей;

- дослідження національних характеристик інтелектуально-пізнавальної активності представників конкретної національності, що виявляються в процесі праці, зокрема, їх логічного рівня, абстрагування, швидкості осмислення, організації ходу інтелектуальних процесів, глибини сприймання, концентрації та стійкості уваги тощо;

- аналіз та виявлення закономірностей перебігу національних почуттів і специфічних виявів емоційної сфери;

- вивчення особливостей впливу національних установок на вольову активність: виявлення стійких вольових процесів, своєрідності вольових процесів, своєрідності вольових зусиль, які притаманні представникам тих чи інших етносів;

- дослідження специфіки комунікативної сфери етнопсихології (людей у процесі спільної взаємодії- спілкування людей у малих групах);

- порівняльне вивчення національних психологічних особливостей різних народів світу з метою з'ясування закономірностей функціонування національної психології та складання психологічної характеристики, необхідної для взаємин у широкому плані;

- виявлення специфічних традиційних рис і психологічних особливостей етносів, які пов'язані з релігійною специфікою; етнічних особливостей народів, які мають національні релігії;

- вивчення політико-правової специфіки в життєдіяльності народів поліетнічних держав з метою узагальнення як негативних, так і позитивних сторін їх життєдіяльності та соціально-психологічного прогнозування їх подальшого розвитку

В етнопсихології виділяють такі її соціальні *функції*:

- ✓ *гносеологічна функція* етнопсихології, яка полягає в пізнанні закономірностей, що з'являються у психіці її суб'єктів;

- ✓ *описова*, яка виявляється у фіксації результатів вивчення етнічних груп і спільностей за допомогою певних систем позначень, що визначені в науці;

- ✓ *виховна*, яка полягає у вивченні психології представників етнічних груп для формування ефективнішої програми їх навчання з врахуванням виявлених психологічних особливостей;

- ✓ *прогностична*, яка полягає у практиці та теорії прогнозування, що здійснюється на базі етнопсихології;

✓ *культурологічна*, яка пов'язана з вивченням етнопсихологією культурних процесів у конкретному етносі;

✓ *комунікативна*, яка полягає у вивченні етнопсихологією процесів міжособистісного спілкування представників різних етносів та особливостей їх поведінки;

✓ *етнополітична*, яка виявляється у детальному вивченні етнічних процесів в етнічних групах з метою напрацювання рекомендацій щодо безконфліктної політики держави стосовно етнічних груп, які її населяють.

3. Взаємозв'язок етнопсихології з іншими науками

Етнопсихологія – інтегративна наука. Вона не може розвиватися без взаємозв'язку з іншими науками, що зумовлено потребою в об'єднанні зусиль представників суміжних наукових галузей з метою вивчення явищ, які є результатом взаємодії, спілкування, діяльності й поведінки людей різних етнічних спільнот.

Етнопсихологія пов'язана з науками, які певною мірою вивчають національні особливості етнічних спільностей:

- *філософією*, яка методологічно і теоретично осмислює соціальні й частково психологічні особливості етнічних груп та їх представників, передусім націй, з'ясовує специфіку їх впливу на внутрішньо та міжнаціональну взаємодію й спілкування між людьми. Представники різноманітних теорій націй визнають наявність специфічних рис національного характеру та їх особливого поєднання в представників тієї чи іншої етнічної спільноті, що виявляються в поведінці та діяльності людини;

- *соціологією та культурологією*, які вивчають якісні характеристики національних груп як соціальних і культурних спільностей, розробляють соціологічні та культурологічні концепції їхнього розвитку, з'ясовують психологічний зміст і подають пояснення цих феноменів. Соціологія та культурологія досліджують найбільш загальні тенденції й закономірності взаємодії та культурних відносин між різними етносами;

- *етнологією*, що є галузю наукових знань, яка спрямована на вивчення матеріальної культури, систем їх споріднення та життєзабезпечення, соціального та політичного устрою; проблем етногенезу, етнічності й міжкультурних контактів; порівняння культурних рис того чи іншого народу. Етнологія досліджує національні традиції, звички і смаки, специфічні особливості поведінки і діяльності представників різних етносів, їх індивідуально-психологічні особливості;

- *етнографією*, яка досліджує географічний рівень організації національного буття, де здійснюється геокультурний аналіз дослідження кола

питань, що стосуються зв'язку між національною культурою і простором, у межах якого вона з'являється та розвивається;

- *соціальною психологією*, яка вивчає національні особливості психіки людей як представників конкретних соціальних груп, з'ясовує закономірності їх прояву та функціонування;

- *культурною антропологією*, яка досліджує людину як представника різних культур, національних спільностей. Культурна антропологія вивчає індивіда як члена певної етнічної групи, вважаючи його частиною цілого конкретної культури як способу життя, що притаманний якому-небудь народу, суспільству;

- *етнопсихолінгвістикою* – галуззю психолінгвістики, яка розглядає вплив мови і мислення, що сприяє накопиченню і відображенню історичного досвіду етносу, як провідного чинника розвитку психіки етносу. Етнопсихолінгвістика вивчає національно-культурну варіативність у мовленнєвих діях, операціях, цілісних актах; мовній свідомості; організації процесів мовленнєвого спілкування. Будь-яка мова тісно пов'язана з етнічними, правовими, релігійними формами суспільної свідомості, що мають велике національне значення;

- *етнопедagogікою*, яка досліджує своєрідність завдань, методів й прийомів виховання і навчання, що є традиційними для певних народів; порівнює специфіку виховання та навчання в різних народів; вивчає вплив національної психології на виховання і навчання представників певних етнічних спільностей та закономірності такого впливу.

4. Методологічні основи етнопсихології

Методологія, як вчення про принципи побудови форм і способів наукового пізнання, складає філософську основу, базис будь-якої науки і передбачає теоретичну визначеність у сфері (предметі), методах та поясненнях реалій і явищ, які вивчаються. Методологія етнопсихології включається у загальний план психологічної науки, доповнюючи і уточнюючи, розширюючи її пізнавальні можливості.

Складність етнопсихологічних явищ, їх неоднозначність і багатоплановість породжують необхідність міждисциплінарного підходу до них. Методологічною основою етнопсихології виступає філософія діалектично детермінованого методу пізнання, яка відповідає загальним критеріям науковості та принципам пізнання в психології.

Факти, що досліджуються, за критеріями науковості повинні відповідати таким ознакам:

- *відтворюваності*, яка перевіряється повторними спостереженнями і вимірами;
- *можливості прогнозувань та узагальнень*, як передбачення якостей етнопсихологічних явищ у їх динаміці, розвитку та видозмінах;
- *математичного опосередкування* – в обґрунтуваннях, висновках та узагальненнях етнопсихологічні матеріали мають бути доступними для математичного виразу й аналізу;
- *практичної корисності* знання та доцільності його застосування у тих чи інших суспільно-виробничих або дослідницьких технологіях.

Окрім вказаних загальнонаукових критеріїв, методологія етнічної психології дотримується *основних принципів* пізнання в психології:

- *детермінізм* – залежність етнопсихологічних явищ від умов і факторів, що їх породжують, мається на увазі як дія «зовнішніх причин через внутрішні умови» (С. Рубінштейн), так і прояв «внутрішнього через зовнішнє» (О. Леонт'єв);

- *єдність психіки і діяльності* – психічне відтворення етнічної реальності здійснюється в діяльності; через діяльність воно доступне для пізнання;

- *розвиток*, як закономірна зміна психічних явищ, що проявляється кількісними і якісними структурно-функціональними перетвореннями;

- *системно-структурний аналіз* – врахування сукупних і стійких зв'язків між сутнісними компонентами етнопсихологічного явища, що забезпечують його цілісність та тотожність.

У кожній науці, окрім загальної, філософської парадигми, є ще і своя власна методологія. Конкретна (галузева) методологія потрібна для того, щоб досягти найбільш точного і конкретного розуміння та пояснення саме тих явищ, що вивчає ця наука. В етнопсихології як міждисциплінарній науковій галузі існують *власні методологічні принципи*, яких потрібно дотримуватися при вивченні та порівнянні різних етнопсихологічних явищ та процесів:

- *обґрунтованості та достовірності*, коли первинні і похідні характеристики етнопсихологічних явищ, фактів, феноменів можна одержувати шляхом логічних висновків;

- *порівняння та зіставлення значимих величин* – порівнюватись і зіставлятись повинні істотні, значимі величини етнопсихології, які визначають специфіку функціонування останньої та підтвердження встановлених закономірностей у контрольних вимірах;

- *історично-гносеологічного підходу*, коли порівняння та зіставлення мають вестися на основі врахування умов, у яких, з одного боку, формувались національно-психологічні феномени, а з іншого – проводились дослідження;

– *соціального підходу* – сутність психологічних особливостей певної етнічної групи потрібно аналізувати також з урахуванням її соціального статусу, поведінкових реакцій, культурних чинників, ментальних установок.

Отже, зазначені принципи засвідчують причину зумовленості етнопсихологічних явищ соціально-історичними факторами, що мали місце в процесі формування певної етнічної групи, орієнтуючись на психологічну своєрідність розвитку народів. Етнопсихологічні особливості треба розуміти, виходячи з того, що вони базуються на єдиній загальнонародській психічній основі і є особливістю того чи іншого народу, виражаються у неповторному поєднанні у звичаях, традиціях, етнокультурні, стереотипах поведінки.

5. Основні методи наукових досліджень в етнопсихології

Методи наукових досліджень – це прийоми та засоби, за допомогою яких учені отримують достовірні дані, які використовують для побудови наукових теорій та вироблення певних практичних рекомендацій.

Специфіка етнопсихологічних досліджень полягає в тому, що вивчення будь-яких психологічних феноменів проводиться паралельно в декількох групах, які належать до різних культур. Результати досліджень зіставляються та аналізуються. Виділяють два основних види етнопсихологічних досліджень: *стандартне і кроскультурне*. Стандартне передбачає вивчення національно-психологічних особливостей представників однієї етнічної спільноти, а кроскультурне – відразу кількох. І в першому, і в другому випадках здійснюється порівняння і зіставлення психологічних особливостей представників різних етнічних спільностей.

Об'єктом і предметом емпіричного дослідження виступають такі чинники, як: національна самосвідомість, інтереси та ціннісні орієнтації, потреби, мотиви, комунікативно-поведінкова діяльність, етнічні стереотипи тощо. На думку І. Кона, дослідження в етнопсихології можуть бути або соціокультурними (характеристики суспільства, культури), або психологічними (властивості індивіда, що входить в той чи інший етнос). В етнопсихології використовуються такі методи дослідження із суміжних наук:

- етнографії: спостереження, аналіз продуктів культури (мови, міфів і релігії) та порівняльні (міжкультурні) дослідження;
- соціології: кореляційні дослідження, які описують функціональні залежності та потребують статистичної обробки даних;
- мовознавства: порівняльний аналіз, понятійно-категоріальний, структурно-формальний аналіз;
- соціальної психології: аналіз документів (контент-аналіз), опитування (інтерв'ю, анкетування).

Тому цілком закономірно, що в залежності від досліджуваного предмета змінюється і методичний апарат, і логіка дослідження. Вивчення проблем етнопсихології спирається на застосування різноманітних методів та специфічної техніки їх дослідження.

Метод спостереження з давніх-давен широко використовувався в етнографії, звідки його і запозичили етнопсихологи. Як і при проведенні етнографічних досліджень, метод спостереження в етнопсихології застосовується в різноманітних формах. Так, досить поширеним є включене та стороннє спостереження. Включене спостереження вимагає від дослідника-спостерігача активної участі в житті досліджуваної етнічної групи, встановлення тісних контактів з її членами в різні сфери життя народу, за якого представники досліджуваного етносу настільки звикають до спостерігача, що вже не реагують на його присутність. Стороннє спостереження на відміну від включеного не потребує особистої участі дослідника в житті досліджуваного народу, в тих конкретних видах діяльності, за якими ведеться спостереження.

Етнопсихологічне спостереження може бути вільним або стандартизованим. Вони відрізняються наявністю чи відсутністю фіксованої програми досліджень. Вільне спостереження не має жорсткої програми, і етнопсихолог у процесі дослідження залежно від ситуації може змінити об'єкт спостереження за своїм розсудом. Стандартизоване спостереження, навпаки, здійснюється за попередньо продуманою та жорстко фіксованою схемою, від якої дослідник не може відхилитися, незалежно від того, що відбувається в процесі спостереження за певним об'єктом.

Прикладом використання методу спостереження в кроскультурних дослідженнях часто слугує широко відомий «Проект шести культур». Він здійснювався під керівництвом професорів Гарвардського університету подружжя Уайтінг. У складанні програми дослідження поряд з етнографами брали участь також відомі психологи Р. Сієрс і Е. Маккобі. Предметом вивчення в цьому проекті була соціальна поведінка дітей у природних умовах їхнього життя, особливості їхньої взаємодії з дітьми та дорослими. Добираючи етнічні об'єкти, Уайтінги зупинились на шести невеликих населених пунктах у різних частинах світу. Більшість досліджуваних сімей були селянськими. Спостереження проводилося в Японії, Індії, на Філіппінах, у Кенії, Мексиці та Сполучених Штатах Америки. За кожною з обраних етнічних груп спостерігала окрема група дослідників, яка здійснила їхній ретельний етнографічний опис, включаючи в їх зміст, перш за все, спосіб життя та типові методи виховання дітей.

Метод експерименту. Експеримент може бути *лабораторним* або *природним*. В етнопсихології доцільним буде використання природного

експерименту, який поєднує позитивні сторони методу спостереження та лабораторного експерименту. Відповідно до завдання дослідження експериментатор спочатку підбирає умови, які б могли забезпечити найбільш яскраві прояви тих чи інших психологічних особливостей етнічних груп. Складність проведення експерименту полягає в тому, що дослідник включений в ситуацію спілкування з досліджуваним об'єктом і може вільно чи мимохідь впливати на його поведінку.

Природний експеримент в етнопсихології вперше був запропонований американським психологом Р. Лап'єром. У 1934 р. він подорожував Америкою з молодим подружжям китайців (на той час до китайців у США було негативне ставлення). За час подорожі вони зупинились у 67 готелях і пообідали в 184 ресторанах. Їм лише один раз відмовили у прийомі. Через шість місяців, що минули з часу їхньої подорожі, Р. Лап'єр розіслав 250 листів власникам тих самих готелів і ресторанів з єдиним питанням: як вони поставляться до того, що представники китайського етносу будуть їхніми відвідувачами. Р. Лап'єр отримав 92 % негативних відповідей. Таким чином, було зафіксовано невідповідність реальних дій та словесних (вербальних) відповідей. Цей результат у подальшому отримав назву «Парадокс Лап'єра» і започаткував широку дискусію про співвідношення поведінки та вербальних установок, і з цього було зроблено висновок: якщо метою дослідження є прогнозування будь-яких особистісних дій або вчинків, то ці дії та вчинки потрібно вивчати безпосередньо, а не покладатись на словесні заяви про наміри. Таким чином, було створено основу для впровадження в етнопсихології природного експерименту в практику.

Значного поширення в етнопсихології набув також «Метод загублених речей». Уперше техніку такого типу («загублені листи») було описано в 1948 році. У первісному варіанті методика була такою: у людних місцях розкидали велику кількість ніби-то загублених листів – це були порожні заклеєні конверти з написаною адресою та зазначеним адресатом. Вважалося, що випадковий перехожий, побачивши цей лист, стоїть перед вибором: або відправити його, або пройти повз нього, або якось знищити чи пошкодити його. Той вибір, який зробить перехожий, є індикатором його ставлення до персони, якій цей лист адресовано. Зрозуміло, що відправлення листа свідчить про найбільш позитивне ставлення. Отже, чим більше листів буде отримано за вказаною адресою, тим більш позитивним є це ставлення. Змінюючи дані адресата (насамперед його прізвище, ім'я та по-батькові, які мають бути типовими для того етносу, ставлення до якого підлягає вивченню), можна виявити справжнє ставлення до будь-якої етнічної групи.

Лабораторний експеримент в етнопсихології вперше був проведений у США в 1933 р. В. Катцом і Д. Брейлі. Попередньо дослідниками було складено список характеристик особистості. Досліджуваним пропонувалося вибрати з 84 рис особистості, що зафіксовані в списку, такі, які, з їхньої точки зору, найхарактерніші для кожної з десяти національних груп: американців, англійців, китайців, німців, євреїв, італійців та ін. Сукупність рис, що вибиралась для характеристики того або іншого етносу і становила, з точки зору авторів методики, існуючий в американському суспільстві стереотипний образ певної етнічної групи. Варіант методики, що запропонували В. Катц і Д. Брейлі, у своїй первинній формі вже майже не застосовується. Він трансформувався у створення «вільних портретів», тобто в самостійне довільне формулювання респондентами набору типових характеристик будь-якої етнічної групи або асоціативний метод.

Асоціативний метод – один із перших проєктивних методів. З. Фройд і його послідовники вважали, що неконтрольовані асоціації – це символічна або іноді навіть пряма проєкція внутрішнього, часто неусвідомлюваного змісту свідомості. Застосування в етнопсихології асоціативного експерименту є продуктивним для виявлення образів свідомості носіїв певної етнокультури. *Асоціація* (від лат. *Association* – з'єднання) *це такий зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація одного з них викликає актуалізацію іншого.* Асоціативні зв'язки зумовлені контекстом культури, у якій людина набуває соціального досвіду. Цей метод є інструментом вимірювання несвідомих компонентів семантичного простору реципієнтів – носіїв різних етнокультур, соціокультурного значення слова-стимулу. Соціокультурне значення входить до семантичної структури слів, які позначають соціально-політичні поняття. Наприклад зміст таких концептів, як *свобода (freedom), демократія (democracy), влада (power), життя (life), смерть (death)* та ін. суттєво різняться у країнах з різним соціально-політичним устроєм. Асоціативний метод доводить свою результативність у крос-культурних дослідженнях. У таких етнопсихологічних дослідженнях метод дає змогу встановити релевантні координати соціально-політичних, культурно-історичних та ін. концептів у семантичному просторі представників різномовних етнічних спільнот.

Метод бесіди. Він заснований на вербальній комунікації, має приватний характер. Застосовують його переважно під час вивчення етнічної картини світу. Бесіда передбачає виявлення зв'язків, що цікавлять дослідника, на основі емпіричних даних, які отримують під час живого двостороннього спілкування з об'єктом. Під час його використання важливо встановити між дослідником і тим, кого вивчають взаємоповагу та приязнь, точно записувати результати бесіди, а далі аналізувати.

Опитування – один із найпоширеніших методів у етнопсихології. Він широко використовується і як основний метод дослідження і як допоміжний у комплексі з іншими етнопсихологічними методиками. У науковій літературі останнім часом ставиться питання про те, щоб метод опитування розглядався як обов'язковий компонент програми етнопсихологічного дослідження, бо він, як жоден інший метод, дає змогу швидко та зручно дослідити найважливіші етнопсихологічні характеристики. Метод опитування характеризується тим, що досліджуваній має відповісти на низку питань, які йому задає експериментатор. При цьому форма проведення опитування може бути різною: усною чи письмовою, вільною чи стандартизованою, індивідуальною чи груповою, очною чи заочною.

Усне опитування часто здійснюється у формі *інтерв'ю*. Воно використовується в тих випадках, коли для дослідження важливим є не лише формальна відповідь, а й реакції, якими вона супроводжувалася, тон, поза, інтонація, жестикуляція та інші невербальні компоненти міжетнічної комунікації. Індивідуальний контакт під час інтерв'ю допомагає краще відчувати психологічний стан людини, але з іншого боку, для його проведення потрібно багато часу, до того ж дослідники повинні мати спеціальні навички.

Найпоширенішою формою письмового опитування є *анкета*. Анкетування здебільшого провадиться в групових формах, що дає змогу швидко дослідити велику кількість респондентів. Для етнопсихологічних досліджень нерідко саме цей момент має вирішальне значення при доборі методів дослідження. Усне та письмове опитування можуть існувати у стандартизованій або у вільній формі. Відмінність між ними полягає у ступені свободи, якою користується дослідник, проводячи опитування.

Тести – це метод діагностичного дослідження, що базується на чітко стандартизованій і регламентованій процедурі збирання даних, їхньої обробки та інтерпретації, яка побудована на порівнянні результатів конкретної людини з попередньо виявленими статистичними нормативами. Матеріалом тестів є набір попередньо відібраних і перевірених щодо їхньої валідності та надійності питань. Залежно від відповідей на них дослідники оцінюють наявність, відсутність або міру певних психологічних характеристик. Використання тестів у міжкультурних дослідженнях ускладнюється необхідністю перекладу питань на іншу мову, адаптації їх до умов іншої культури, неминучістю їх стандартизації, що часто породжує проблему ідентичності вихідного матеріалу методики без якої неможливо здійснити міжетнічний порівняльний аналіз.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення етнічної психології як галузі знань. Вкажіть, що є

- об'єктом вивчення етнопсихології.
2. Розкрийте основні сучасні підходи до розуміння предмета етнопсихології.
 3. Вкажіть основні завдання етнопсихології.
 4. Визначте провідні функції етнопсихології.
 5. Розкрийте зв'язок етнопсихології з іншими науками.
 6. Назвіть принципи наукового пізнання, які використовуються в етнопсихології.
 7. Визначте специфіку використання методів у етнопсихологічних дослідженнях.
 8. Охарактеризуйте метод експерименту, зважаючи на специфіку його використання в етнопсихології.
 9. У чому полягає сутність крос-культурних досліджень?
 10. Ким вперше був застосований природний експеримент в етнопсихології?

Використані джерела

- Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – Киев: Тандем, 2000. – 116 с.
- Крысько В. Г. Этнопсихология. Теория и методология : Учебное пособие / В. Г. Крысько, А. А. Деркач. – М.: Логос, 2007. – 420 с.
- Львовичкіна А. М. Этнопсихология: Навч. посіб. / А. М. Львовичкіна – К.: МАУП, 2002. – 140 с.
- Пірен М. І. Этнопсихология: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – 526 с.
- Платонов Ю. П. Этническая психология / Ю. П. Платонов. – Санкт-Петербург : Речь, 2004.
- Павленко В. М. Этнопсихология: навч. посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглілн. – К.: Сфера, 1999. – 407 с.
- Савицька О. В. Этнопсихология: Навч. посібн. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – 264 с.
- Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 369 с.

Тема 3: ЕТНОС І НАЦІЯ: КОНЦЕПЦІЇ І ТЕОРІЇ

1. Основні підходи до визначення поняття «етнос».
2. Форми існування етносу.
3. Нація як найвища форма існування етносу.

1. Основні підходи до визначення поняття «етнос»

Необхідною передумовою вивчення будь-якої наукової дисципліни є глибоке розуміння її фундаментальних (базових) понять. Визначення їхніх дефініцій у етнопсихології викликає чималі труднощі. Вони пов'язані з тим, що етнопсихологічні категорії повинні адекватно відображати психічні процеси і явища, проте у тлумаченні останніх існують різні підходи та суттєві відмінності. Поки що не запропоновано загальноприйнятих визначень етнопсихологічних категорій, отже, їх слід з'ясувати через призму наявних підходів і здобутків вітчизняної та зарубіжної науки. Необхідно також врахувати, що багато з них використовується в інших наукових галузях, які трактують етнічні процеси зі своїх позицій.

У пострадянській, зокрема й українській, етнопсихології поняття «етнос» подається як ключове. Проте в західній науковій традиції категорія «етнос» майже не застосовується, тому й не отримало належного теоретичного опрацювання, хоча ним часто позначається сукупність людей, пов'язаних спільними звичаями.

Слово «*етнос*» запозичено з давньогрецької мови («*ethnos*» – народ, плем'я), де так називали всіх негреків, чужинців. Етимологічно воно означає такі поняття як: плем'я, народ, група людей, рід тощо. У латиномовній римській літературі його вживали стосовно «негреків» (негрецьке плем'я), а з XIX ст. поняття «етнос» увійшло в науковий обіг в значенні «народ». У сучасній науковій літературі воно застосовується для позначення всіх форм етнічних спільнот.

Етнос – це історично усталена на певній території стійка біосоціальна сукупність людей, яка має відносно стабільні спільні риси та особливості культури й мови, а також усвідомлює свою внутрішню єдність та відмінність від інших спільнот (самосвідомість), що зафіксовано в самоназві (етнонімі).

Характеристики етносу пов'язані з антропологічними, етнокультурними, психологічними ознаками. Поняття, яке розкриває комплекс питань, пов'язаних з етносом є *етнічність*. Дослідження феномену етнічності започаткував французький учений Е. Ренан у середині XIX сторіччя, що в подальшому викликало багато теорій та підходів, автори яких пропонують своє вирішення

цього питання. У розумінні сутності поняття «етнічність» визначаються такі головні підходи:

- ототожнення етнічності з поняттям «етнічна група» та «етнічна ідентичність»;
- вживання етнічності в розумінні синонімічному поняттям «народ» і «нація»;
- розуміння етнічності як «символічного» (емоційного) критерію для виокремлення певних груп у поліетнічній суспільній структурі;
- намагання ототожнити етнічність з різними формами націоналізму;
- доведення, що етнічність є «міфом», тому вона не може розглядатися як рівноцінна сфера суспільного життя поряд з економікою, політикою.

У західній, передусім американській, науковій термінології етнічність найчастіше застосовується для характеристики етнічних меншин і діаспорних груп. Щодо вчених пострадянських країн, то його сутність зводиться до трактування етнічності як спільних і тривалих цінностей, вірувань, норм, самосвідомості, ідентичності, що визначають природу певної етнічної спільності.

Отже, поняття етнічності становить сукупність і нерозривну єдність обов'язкових специфічних знак етносу. Тому в сучасній вітчизняній етнопсихології поряд з поняттям «етнос» часто використовується поняття «етнічна спільність», яке було введено до наукового обігу в 1957р. М. Чебоксаровим і К. Левінім. Вони вважали, що це поняття є набагато ширшим у порівнянні з поняттям «народ».

Етнічна спільність – це тип великої соціальної групи, який формується та розвивається природно-історичним шляхом і може існувати у двох видах:

- 1) як реальна (компактна) сукупність людей, яка завдяки відносній цілісності є самостійним суб'єктом історичного та соціального процесу;
- 2) в дисперсному (розсіяному) стані (входить до чисельніших етнічних спільностей як їх структурне утворення).

Етнічним спільнотам притаманні такі риси і характеристик як-от: власна самоназва, зв'язок із конкретною територією (рідним краєм), спільна історична пам'ять та міф про спільних предків, наявність одного або кількох спільних етнокультурних елементів (мова, звичаї та ін.), а також почуття внутрішньої солідарності серед більшості її членів.

При з'ясуванні проблеми етногенезу (умов і чинників, що зумовили появу та розвиток етносів) необхідно шукати відповіді на питання, пов'язані з його початковою і завершальною стадіями, етапами та рушійними силами, що визначають сутність етногенетичних процесів. Основні концепції етногенезу пояснюють також і поняття етносу.

Етногенез (грец. *ethnos* – народ, *genesis* – походження, розвиток) – це сукупність процесів і явищ, що стосуються зародження і формування людських спільнот (етносів).

Найбільший внесок у розробку теорії етносу зробив *Юліан Бромлей* (1921-1990). Концепція етносу Ю. Бромлея викладена в книзі *«Етносоціальні процеси: теорія, історія, сучасність»* (1987р.) та в багатьох інших працях, активно використовується в сучасній науковій літературі в тому числі й у етнопсихології.

Ю. Бромлей обґрунтував соціокультурний (соціоісторичний) підхід до проблеми етногенезу. Вчений розглядав етнічні утворення як соціально-історичні категорії, доводячи, що їхнє виникнення та формування зумовлюється не біологічними законами природи, а специфічними законами розвитку людства. Маючи єдині біологічні ознаки, людство розпадається на етноси, відмінності між якими визначаються насамперед особливостями соціальної організації. Для обґрунтування своєї теорії Ю. Бромлей висунув два базові поняття – *«етнос»*, *«етнікос»*, які у широкому та вузькому значеннях розкривають природу етнічних утворень. Під етносом він розумів особливий тип соціальної групи, форму колективного життя людей, здатну до багатовікового існування завдяки самовідтворенню. Це досить абстрактне формулювання конкретизувалося у визначенні поняття *«етнікос»* як історично сформованої на певній території сукупності людей, яким притаманні спільні, відносно стабільні особливості мови, культури, психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що зафіксовано у самоназві (етнонімі). Основним етнічним критерієм Ю. Бромлей вважав етнічну самосвідомість, яку він розглядав, як усвідомлення членами кожного етносу своєї належності до певної етнічної спільності, що базується на спільності мови, культури, історичної долі, визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу. Він виокремив серед всієї сукупності людських колективів *«основні етнічні підрозділи»*, тобто сукупності людей, що відзначаються найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей, якими є етноси (народи).

«Елементарні етнічні одиниці» – це ті найменші складові частини основного етнічного підрозділу, що являють собою межі подільності останнього. В науковій практиці вони ще називаються (ототожнюються) з *етнічними групами*, які виникають усередині етносу та, усвідомлюючи свою єдність з ним, вирізняються специфічними рисами традиційно-побутової культури (житло, фольклор, їжа, одяг тощо), мовними діалектами та мають виражені етнічні властивості. Природу етнічних груп як елементів внутрішньої структури етносу наука ще недостатньо вивчила.

Природно-біологізаторська теорія етносу Л. Гумільова, викладена в книзі «Етногенез і біосфера» (1979), відзначалася принциповою новизною, бо ґрунтувалася на природничо-науковій, а не на гуманітарній методології. Згідно з цією теорією головним джерелом і необхідною умовою виникнення етносів є пасіонарність – надлишкова біологічна енергія, що з’являється завдяки комбінації природних ландшафтів та під впливом космічного випромінювання, якому піддається Земля кілька разів за тисячоліття. Таким чином виникають мутації, що сприяють появі пасіонаріїв – осіб з підвищеним енергетичним потенціалом. Саме вони виробляють певну самосвідомість і норми поведінки, які спричиняють виникнення етнічних спільнот. Л. Гумільов писав, що етнос виступає як колектив осіб, який виділяє себе з останніх колективів, він більш-менш стійкий, хоча виникає та зникає в історичному часі. Мова, походження, звичаї, матеріальна культура, ідеологія не завжди є визначальним моментом.

Інформаційна теорія етносу, сформульована С. Арутюновим у праці «Народи і культури: розвиток і взаємодія» (1989), продовжує викликати науковий інтерес у сучасних етнопсихологів. В основу вивчення етногенезу були покладені інформаційні зв’язки, які розглядаються у двох площинах. У першій – діахронній – інформація у вигляді традицій і звичаїв передається впродовж тривалого періоду з покоління в покоління. В другій – синхронній – інформація виступає важливим чинником збереження конкретного етнопонаціонального організму на певній стадії розвитку. Перший вид інформації відіграє важливу роль у фомуванні соціуму протягом тривалого історичного періоду, вона є достатньо впорядкованою, оскільки отримується від членів своєї етної групи. В сучасному суспільстві значно зріс потік синхронної інформації, що надходить від різних етнічних утворень, тому людина не спроможна опанувати нову інформацію. В таких умовах етнічність починає відігравати роль своєрідного фільтра, який пропускає лише ту інформацію, яка відповідає усталеним стереотипам поведінки та етнічним цінностям, а іншу – відкидає. Така етнічна обмеженість у сприйманні інформації виступає об’єктивним підґрунтям збереження етносу.

Головні атрибутивні *ознаки* етносу, які дозволяють ідентифікувати спільноти за принципом «ми – вони»:

- антропологічний (расовий) тип;
- етнокультурні характеристики (мова, релігія, традиції, обряди, звичаї, норми поведінки, фольклор);
- психологічні особливості (усвідомлення спільності походження);
- спільність самоназви;
- єдність території.

2. Форми існування етносу

Зарубіжні вчені вирізняють такі типи етнічних спільнот, як клан і плем'я, що відповідають докласовим суспільствам, а також націю і народ, що прийшли їм на зміну в розвинених (індустріальних) суспільствах.

У вітчизняній науці дотримуються погляду, згідно з яким етноси можуть існувати у різних суспільно-економічних формаціях. Таким чином, первіснообщинній формації відповідає такий тип етнічного утворення, як *рід* і *плем'я*, феодальній та рабовласницькій – *народність*, а капіталістичній – *нація*.

Першим типом етнічної спільноти був *рід* – це кровно-родинна спільність людей, головна мета яких полягала в задоволенні найважливіших потреб у харчуванні, одязі, захисті. До поняття «рід» близька інша дефініція – «*клан*», яка в сучасній літературі трактується як група людей, котрі вважають себе спільниками в певному виді діяльності. В окремих кланах поширені звичаї родового устрою. Передусім такі, як кровна помста, кругова порука тощо.

Клани – це групи, які існують у різноманітних формах, у різних суспільствах. Спрощено можна визначити клани як союзи двох типів:

1) родові союзи (загальновідомі шотландські клани), з яких розпочалося утворення політичних інститутів;

2) тотемічні, тобто такі, що є схожими до сімейних союзів на релігійних засадах. Тотемізм – це сукупність релігійних уявлень та вірувань, що ґрунтується на культурі тварин чи рослин, які вважаються предками клану і на вірі в кровні родинні зв'язки між усіма членами клану та з будь-якою твариною або рослиною. Клани, що існували у первісних суспільствах, й дотепер відіграють важливу роль у суспільствах Китаю та Японії.

На основі розвитку родових відносин виникло *плем'я* – етносоціальна спільність людей з власним ім'ям, територією, мовою (діалектом племені), своїми звичаями, культовими обрядами, ритуалами. В процесі спільної взаємодії, повсякденного спілкування формувалися спільні уявлення про оточення, склалися традиції, вірування, які згуртовували людей і водночас відтворювали специфіку їх об'єднання. Все це надавало стійкості й міцності племені й ставало основою у формуванні колективної свідомості. Існування етносів у формі племен найбільш характерне для первіснообщинного ладу. Їхньою головною ознакою було те, що об'єднуючим типом соціального зв'язку був принцип родинних зв'язків і відносин. Типовою була невелика чисельність членів племінної спільноти та слабка розвиненість продуктивних сил. Племінна самосвідомість базувалася на уявленні про спільність походження всіх членів племені від якогось одного, найчастіше міфічного, пращура.

З плином часу племена та їх союзи трансформувалися у *народності* – етносоціальна спільність людей, яка має єдність членів за походженням,

культурою, мовою, історичною долею. Як докапіталістична етнічна спільність народність носила риси натурального господарства та господарської відокремленості різних регіонів. Народність утворюється на основі територіально-політичного устрою. У порівнянні з племенем народність є різноманітнішою, оскільки в ній значно більша кількість членів та існує розшарування на класи. Народи (або народності) вирізняються своєю культурою. Етнічна спільність, що сформувалась у процесі взаємодії родів, племен, кланів, могла змінюватися, однак при цьому вона мала свої звичаї, вірування, норми, цінності, спільну мову, постійну територію, яку вперто захищала. На певних етапах розвитку тут формується спільна самосвідомість.

Народність (чи народ) – це етнічні спільності тих докапіталістичних формацій, що з'явилися після первіснообщинного ладу. Поняття «народ» є багатозначним. Ним позначають і населення міст чи селищ, і спільність, яка пов'язана з певною територією, має власну мову, розвинену культуру, політичний устрій і систему влади. У сучасному науковому та суспільному лексиконі поняття «народ» майже злилося з поняттями «етнос», «етнічна спільність», а часто як тотожне термінові «нація». Тому у XX столітті термін «народ» набрав універсального значення.

Етнічна спільність, що сформувалась у процесі взаємодії родів, племен, кланів, могла змінюватися, однак при цьому вона мала свої звичаї, вірування, норми, цінності, спільну мову, постійну територію, яку вперто захищала. На певних етапах розвитку тут формується спільна самосвідомість. Народність стала необхідною сходинкою та базою в процесі формування націй.

На вищій стадії більшість етносів утворюють стійку соціально-економічну цілісність – *націю*, як культурну, соціальну спільність, що історично склалася, і володіє власною мовою, традиціями, нормами поведінки, системою етнічних цінностей. Отже, найвищим типом етнічних спільнот вважається нація, але цей феномен є надзвичайно складний та суперечливий, що потребує окремого розгляду.

Існує ще одна спільність, яку називають «*расою*». Це утворення є продуктом біологічного розвитку. Це надвеликі групи людей, що склалися історично, пов'язані спільним походженням, яке виражається у загальних спадкових морфологічних і фізіологічних ознаках (колір шкіри, очей, волосся, форма черепа тощо).

Отже, *рід* – *плем'я* – *народність* – *нація* є головними етапами становлення та розвитку етносу. До найбільш узагальнених понять належить поняття «*етнос*», яке трактують як стійку спільноту людей, що склалася історично, об'єднану спільним ареолом проживання. Вона представлена племенем, народністю, нацією чи групою націй, наділена загальними культурно-

психологічними і поведінковими рисами. У процесі історичного розвитку етноси можуть втратити єдність території, однак зберігають мову, норми поведінки, звичаї, культуру. Таким чином, головні ознаки етносу в різних формах його існування такі: наявність шлюбно-родинних зв'язків, спільність території та політичного устрою, мова і економічна єдність.

3. Нація як найвища форма існування етносу

Всупереч розповсюдженим уявленням про етнос та етнічність як рудиментні пережитки архаїчної соціальної організації, події сучасності продемонстрували, що етнос здатен не тільки до самозбереження, але й до відтворення своїх базових характеристик. Сьогодні етнічне відродження все частіше розглядається як одна з основних рис розвитку сучасного людства, а у світі можна спостерігати підвищену зацікавленість до свого етнічного коріння як в окремих людей, так і в цілому народів (М. Махній).

Походження слова «нація» пов'язують із римською богинею народження Нацією (Natio), тому в первісному вигляді воно має багато значень – народження, походження, рід, плем'я, народ та ін. У сучасній науці не існує вичерпного визначення поняття «нація», що зумовлено низкою суб'єктивно-наукових та суспільно-об'єктивних причин. Головна з них полягає в тому, що великий вплив на вивчення цього явища мали ідеологічні та етнополітичні доктрини.

Проблема нації лежить у предметному полі багатьох наук, різних наукових напрямів і шкіл, які зі своїх позицій розкривають її властивості. Так, представники психологічної теорії вважають, що «нація» – це душа, духовний принцип, кінцевий результат довготривалої роботи, жертвності й відданості (Е. Ренан), та розглядають її як сукупність людей, пов'язаних спільністю характеру на ґрунті спільної долі (О. Бауер). Суть культурологічної теорії нації передає визначення, запропоноване Р. Шпрингером, який вбачав у ній союз однаково мислячих і розмовляючих людей та культурну спільність групи сучасних людей, не пов'язаних із землею. У західній соціології феномен нації намагаються пов'язати з державно-політичними інститутами.

При визначенні її сутності часто за основу береться концепція нації М. Вебера, як людського співтовариства, об'єднаного спільною мовою, територією, звичаями, долею, яке прагне до створення власної держави. Відомий німецький філософ Й. Гердер, відзначав, субстанцією (сутністю; тим, що лежить в основі) кожної нації є певний етнос як група людей, що має власний народний дух. На відміну від вищезазначених концепцій вчений риси нації пов'язує з етнічними ознаками. Зі схожих позицій сутність нації визначив Е. Сміт, який характеризує її як сукупність людей, що мають власну назву,

свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку та єдині права й обов'язки для всіх членів.

В. Коннор вважає, що *нація* – це етнічна група людей, що самоусвідомлює свою індивідуальність, і поки її представники не усвідомлять свою унікальність, вона так і лишиться етнічною групою, а не нацією. Якщо етнічна група визначається ззовні, то нація повинна визначати сама себе.

Різноманітні тлумачення у науковому колі терміну нації ускладнили можливість формування його універсального значення. Нині у літературі існує кілька тлумачень поняття «нація», як-от: щось одвічне, біологічне; історичне і соціальне; містичне, недоступне для пізнання; ірраціональне, що заважає поступальному розвитку людства.

Сучасна етнопсихологія, надаючи важливого значення ознакам етнічності (мова, територія, культура, самосвідомість, ідентичність), розглядає її в нерозривному взаємозв'язку з соціально-економічними, політичними чинниками. Саме державні та інші політичні інститути значною мірою забезпечують досягнення вищої й особливої форми зрілості етносу – нації, яка складається на основі національної етнокультури, свідомості та етнічної самосвідомості. Націю об'єднують територіальні, економічні, внутрішні, культурно-інформаційні зв'язки. Основним критерієм та ознакою нації виступає національна самосвідомість. Відсутність національної свідомості (самосвідомості), історичної пам'яті перетворює націю у населення певної території, зазначав Ю. Бромлей. Визначальними *характеристиками нації* є: внутрішня згуртованість і високий рівень національної свідомості.

Головними *ознаками нації* виступають:

- спільність мови;
- спільність території;
- спільність економічного життя;
- спільність матеріальної та духовної культури;
- національна самосвідомість.

Основою для формування нації виступає колективне усвідомлення почуття спільності, яке виявляється у прагненні жити разом. Найвищою формою прояву цього прагнення є прагнення мати свою державу. Спільність долі є найважливішим чинником формування нації. Представникам нації притаманне відчуття того, що вони об'єднані в одне ціле сумісним володінням спільною спадщиною в минулому і спільною долею в майбутньому.

Нації поділяють на *етнічні* (моноетнічні), *поліетнічні* та *політичні*. В етнічних (моноетнічних) державах представники одного етносу становлять абсолютну більшість нації (наприклад, в Італії проживає 78% італійців). Проте,

у більшості (до 90 %) держав сучасного світу представники різних етносів становлять значний відсоток їхнього населення, тому вони мають поліетнічний характер. У деяких з них, зокрема й Україні, вирізняється т. зв. титульний етнос (етнос-народ). В поліетнічних країнах, де немає такого титульного етносу, існує політична нація.

У сучасній етнопсихології найбільш поширеними є два тлумачення нації: *етнічне і політичне*. Формування етнічних націй пов'язане з «титульним етносом», який робить найвагоміший вклад у соціальну результативність життєдіяльності даного суспільства. Здебільшого це найстарший (або ж автохтонний) і найчисельніший етнос. Він, як правило, дає своє ім'я державі, а також її головним атрибутам – території, кордонам, мові офіційного спілкування, урядові, парламенту, збройним силам, валютно-фінансовій системі, моделі культурного засвоєння людиною світу, зовнішньо-політичним взаєминам народів тощо.

Національна меншина – це менша за чисельністю етнічна спільність, яка не займає панівного положення, представники якої є громадянами цієї держави, однак за етнічними, релігійними чи мовними характеристиками посідають такі позиції, що відрізняють їх від характеристик основної частини населення, і водночас виявляють почуття солідарності з метою збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови.

Коли немає «титульного етносу», нації формуються на політичній основі й розвиваються як нації політичні. Немає, наприклад, титульного етносу в США, Австрії, Мексиці, Великій Британії. У цих країнах суспільства багатоетнічні, де кожний етнос добровільно і свідомо розчинився в загальній масі населення. Виходячи з цього, як зазначає Е. Сміт, нації можна поділити на *переніалістичні* (від англ. perennial – вічний) і *модерні*.

Переніалісти у визначенні нації відштовхуються від «титульного етносу» і виділяють такі ознаки нації:

- мовна, культурна і духовна спільність;
- історичний феномен, який сягає глибокої історичної давнини і має спільний історичний міф;
- внутрішня органічна єдність;
- заснована на родовій приналежності.

Модерністи вважають, що нації можуть виникати лише в період нової (модерної) історії. Вони стверджують, що етнічний і соціокультурний чинники не є визначальними у процесі формування націй, що нація є, перш за все, політичним утворенням, тому їй характерні є такі ознаки:

- політична спільнота;
- феномен нового часу;

- наявність еліти, яка визначає провідні цінності, які стають ідейно-культурною основою консолідації нації;
- нація немає внутрішньої органічної єдності і консолідується на комунікаційній основі;
- на формування нації впливають масова освіта, активна участь у політичному житті;
- в націогенезі провідна роль належить політиці і законодавству;
- сильне почуття єдності та солідарності.

Таким чином, нація надто складне філософське, історичне, суспільне, політичне явище. Це є культурне об'єднання, у формуванні якого провідну роль відіграють соціально-психологічні процеси, історичний досвід, історична пам'ять народу, самоусвідомлення своєї значущості.

Існує два основних підходи до визначення нації:

- по-перше, націю розуміють як етнічну спільноту, тобто спільність людей, об'єднаних між собою територіальними, мовними, культурними, психічними особливостями, які усвідомлюють свою єдність і неповторність;
- по-друге, націю тлумачать як політичну спільноту, як, насамперед, сукупність громадян, що мешкають на території даної держави та при цьому не обов'язково мають спільне етнічне коріння.

Отже, нація – це момент самовизначення етносоціальної спільноти, яка характеризується стійкими внутрішніми зв'язками, які об'єднують індивідів у цілісну систему, в якій кожен є особистістю, а національна визначеність останніх залежить від того, наскільки вона занурена в дане національне буття і яку роль відіграють національні фактори в процесі її соціалізації, тобто в процесі її становлення як особистості. Національно-психологічні особливості у сучасній етнопсихології розглядаються як компонент етнічної Ми-концепції етнічної спільноти, етнічної самосвідомості, етнічної ідентичності.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «етнічна спільність».
2. Розкрийте сутність поняття «етнос» за Ю. Бромлеєм. Назвіть основні ознаки етносу.
3. Перерахуйте і охарактеризуйте основні форми етносів згідно з історично-стадіальною типологією.
4. Розкрийте сутність поняття «нація». Вкажіть основні характеристики і типи нації.
5. Чому націю іноді називають «психологічним видом»?
6. У чому полягає різниця між етносом і нацією?
7. Які фактори відіграють вирішальну роль у формуванні нації?

8. Що таке «інформаційна модель етносу»?
9. Який зміст вкладався в поняття «етнос» в концепції Л. Гумільова?
10. Охарактеризуйте «основні етнічні підрозділи» за Ю. Бромлеем.
11. Визначте поняття «етнічна спільність».
12. Дайте визначення поняття «національна меншина».

Використані джерела

Бромлей Ю. В. К вопросу о выделении этносов среди других человеческих общностей / Ю. В. Бромлей // Этнос и политика: Хрестоматия / сост. А. А. Прусаускас. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – С.13 – 20.

Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – М.: Экопрос, 1993. – 379 с.

Євтух В. Б. Український етнос: структура і характер взаємодії з навколишнім середовищем / В. Б. Євтух // Вісник АН України. – 1993. – № 10. – С. 56 – 69.

Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. І. Обушний. – К.: Український центр духовної культури, 2008. – 204 с.

Савицька О. В. Етнопсихологія: Навч. посібн. / О.В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – 264 с.

Степко М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степко. – К.: Товариство «Знання» КОО, 1998. – 251 с.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 320 с.

Тиводар М. Етнологія : навч. посіб. / М. Тиводар. – Львів: Світ, 2004. – 621с.

Тема 4. КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАРОДІВ. МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ

1. Сутність культури, її типологія та психологія.
2. Співвідношення психології і культури в етнопсихології.
3. Чинники розвитку культури. Функції культури.
4. Проблеми міжкультурної комунікативної взаємодії.

1. Сутність культури, її типологія та психологія

Термін «культура» використовується у багатьох значеннях, представники різних народів розуміють у ньому щось своє. Зокрема, в англійській мові воно може означати расу, національність чи етнічність, музику, образотворче мистецтво, одяг, ритуали, традиції, харчування тощо. Це слово стало модним у США в останні десятиліття, воно пов'язується з такими поняттями, як культурна своєрідність, культурний плюралізм, мультикультуралізм. У Японії, в першу чергу, згадують про аранжування квітів або чайну церемонію. В Україні – про театр, музику чи манеру поведінки.

Культура – явище, насамперед, багатоаспектне, і тому надто складно повністю перелічити всі її елементи. Це знаряддя, будинки, одяг, способи виготовлення страв, соціальна взаємодія, вербальна та невербальна комунікація, виховання дітей, освіта, релігія, філософія тощо. Всі ці елементи складають матеріальні й духовні продукти життєдіяльності людини. Матеріальна культура складається із створених людиною предметів, але в цих предметах матеріалізуються знання та уміння, які разом із цінностями, нормами, уявленнями про світ і правилами поведінки, є елементами нематеріальної культури. Поділ культури на матеріальну і духовну є тільки наукова абстракція, оскільки кожний матеріальний продукт перед тим, як він був створений, повинен був спочатку стати ідеєю у мозку людини, а вже потім об'єктивуватися у якийсь матеріал – книгу, картину, скульптуру тощо.

Багато етнопсихологічних шкіл займається вивченням зв'язку між культурою і психологічними характеристиками етносу. Тому, особливо актуальним завданням сучасної етнопсихологічної науки є з'ясування сутності поняття «культура». У різних наукових галузях було представлено понад двісті визначень культури. Американський культур-антрополог М. Херсковіц визначає культуру як частину людського оточення, яка створюється самими людьми. У такому розумінні до культури належить кожний, навіть найпростіший предмет, який створений людиною і навіть думка, що з'явилася при його створенні. *Культура* – це те, що не є природа, – зазначав М.

Херсковіц. Згідно з таким розумінням культури підкреслюється її багатоаспектність і цілковита неможливість перерахувати всі її елементи.

Американський психолог Г. Тріанліс, погоджуючись з визначенням культури за М. Херсковіцем, виокремив *суб'єктивну культуру* як предмет вивчення етнопсихології. Суб'єктивною культурою він назвав характерні для кожної культури способи, за допомогою яких її члени пізнають створену людьми частину їх оточення: те, як вони об'єднують у категорії соціальні об'єкти; які зв'язки виокремлюють між категоріями, а також норми, ролі та цінності, які вони визнають своїми. Отже, у такому розумінні суб'єктивна культура містить всі уявлення, ідеї та вірування, які об'єднують народ, і безпосередньо впливають на поведінку та діяльність його представників.

На думку Д. Мацумото, *культура* – це динамічна система *експліцитних* (результат наповнення смислом семантичної репрезентації відповідно до наміру) та *імпліцитних* (те, що мається на увазі, прихований зміст) правил, встановлених групами з метою забезпечення власного виживання, яка містить установки, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, що є спільними для групи, однак реалізуються кожним специфічним об'єднанням всередині групи за допомогою різних способів, передаються від покоління до покоління та є відносно стійкими, тобто можуть незначною мірою змінюватися з часом.

У процесі дослідження культур науковці виокремлюють не лише відмінності, але й культурні універсали, тобто ті риси культури, які притаманні всім народам. Наприклад, у всіх народів існують релігійні обряди, спільна праця, танці, привітання тощо. Однак форми прояву цих культурних універсалій відрізняються. І. Грель у праці «Грані культури» зазначав, що *культура* – це сукупність ідеалів і символів, норм і засад, надбань і цінностей, організація та спроби людської діяльності у духовній і матеріальній сферах, що створені, досягнуті та засвоєні нацією упродовж всієї своєї історії.

Більшістю вітчизняних дослідників поняття «культура» (лат. cultura – оброблення, вирощування) визначається як соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах буття та свідомості, спрямована на перетворення дійсності, багатства людської історії на внутрішнє багатство особистості, на всебічне виявлення та розвиток суттєвих сил людини. Культура – категорія історична, на різних етапах розвитку етносів вона має різні доробки, які можна і доцільно оцінювати якісно та кількісно. Для частини авторів-дослідників вона бачиться як творчість у площині мистецтва, літератури, освіти, духовного життя народу тощо. Культура виступає особливим способом буття кожного етносу. О. Леонтев писав, що засвоєння людської культури суспільства здійснюється за допомогою вербального передавання досвіду і через знаряддя праці. У будь-якій культурі є сучасне, минуле і майбутнє. Кожна

культура є національною за формою і за змістом, вона функціонує як самостійний організм.

Національна культура – особлива, специфічна для етнічної спільноти система тих чи інших видів діяльності людей, сукупність культурних надбань цього народу. Більшість видів людської діяльності (виробнича, мовна, духовна) притаманна всьому людству, але в кожній національності, етнічній спільноті вони втілюються різними, властивими їй та її територіально- ландшафтній і космічній біоенергетиці, способами (М. Пірен).

Етнопсихологів передусім цікавлять духовні продукти, які створені людьми. У кожного етносу є свій *соціально-духовний феномен*. Він і є етнонаціональною культурою. *Етнонаціональна культура* – це досвід життєдіяльності народів, який охоплює найсуттєвіші етносоціальні досягнення етнічних спільностей, людей різних національностей в освоєнні етносу спільного буття, соціуму в цілому, матеріальних і духовних цінностей, з яких він складається.

Етнопсихологія досліджує системні зв'язки між психологічними і культурними змінними при порівнянні етнічних спільностей. До основних методів вивчення культури належать:

- етнографічне дослідження – це глибинне вивчення культури, яке передбачає занурення дослідника в культуру на тривалий проміжок часу;
- крос-культурне порівняння – це оцінка поведінки представників кількох груп з різними культурами.

Отже, під національною культурою у етнопсихології розуміють, перш за все, специфічний *спосіб життя*, властивий певній етнічній групі. Будь-яка культура несе в собі нормативний спосіб життя, який існує на рівні індивідуальної і суспільної свідомості. Як справедливо відзначав І. Кон, якраз ці моменти і складають ядро, вісь так званої буденної, житейської психології будь-якого народу, нації чи етнічної групи, інтегруючи й підсумовуючи особливості їх соціального виховання, очікувань та оцінок.

Культура етнічної спільноти не є простою сумою культур її представників. Культуру етнічної спільноти складає сукупність витворів, цінностей і способів поведінки, які прийняті та визнані етнічною спільністю і набули важливого соціального, етичного та морального значення для її представників. Варто розрізняти культуру етнічної спільноти та культурний спадок, що передається з покоління до покоління.

Культура етнічної спільноти – це сукупність реальних, актуальних, функціонуючих творів і зразків, які відіграють визначну роль у житті всіх представників етнічної спільноти.

Культурний спадок – це та частина системи, яка виявилася стійкою в часі та передалася наступним поколінням. Найважливіша частина культурного надбання – культурні цінності, бо вони є основою загальнолюдської та національної культури.

Головною складовою частиною культури, її знаряддям є мова. К. Леві-Строс зазначав, що мова виступає одночасно і продуктом культури, і її важливою складовою частиною, і умовою існування культури. Більше того, наголошував учений, мова – специфічний спосіб існування культури, фактор формування культурних кодів.

2. Співвідношення психології і культури в етнопсихології

Важливе місце у етнопсихології посідає проблема співвідношення психології і культури та їх взаємовпливу. Ці дві категорії різнопланові, але складність їх розподілу полягає в тому, що вони в якійсь частині співпадають або, у будь-якому разі, зближуються. Це дозволяє у багатьох випадках визначити психологію етнічної спільноти через культуру, а факти культури – через психічний склад. Спільність психічного складу виявляється в спільності культури. Р. Бенедикт, одна з фундаторів психологічної антропології, часто повторювала: «*Психологія народу – це його культура*».

Кожен із нас є провідником культури; ми непримітно привносимо свою психологічну культуру в кожен ситуацію, контекст та інтеракцію. Оскільки культура відіграє важливу роль у формуванні нашої «Я-концепції», вона справляє глибокий вплив на всю поведінку людини у будь-яких контекстах. Етнопсихологія вивчає проблеми зв'язку культури і психології, поняття етнічної культури є у ній операціональним поняттям, адже дитина в процесі соціалізації та інкультурації засвоює саме національну культуру, і вона, таким чином, стає психологічною реальністю. Новонародженні, наприклад, не володіють культурою, хоча їм цілком може бути властива біологічна або темпераментна схильність до засвоєння певних культурних тенденцій. Практично вся психологія є культурно обумовленою. Як зазначав ще у в 1930-х роках О. Лурія, що культура і середовище перероблює людину, не тільки даючи їй певні знання. Вона трансформує саму структуру її психологічних процесів, виробляючи в ній певні способи користування своїми власними можливостями.

Людина, оволодіваючи культурою, яку вона застає при народженні, привласнює її собі. Ця культура стає її власною суб'єктивною реальною формою. Соціальні ситуації, з якими зіштовхується дитина у процесі дорослішання і які визначають зміст соціалізації, можуть бути проаналізовані як ситуації власне міжособистісної взаємодії (як вплив інших людей) і як ситуації впливу суспільства в цілому. Останнє ж завжди більше, а ніж

безпосереднє соціальне оточення, адже включає в себе, окрім суспільних відносин, соціальних інституцій і колективних уявлень, ще й культуру. Усі ці проблеми пов'язані з входженням дитини в культуру свого народу – *інкультурація* (поняття введено в культур-антропологію М. Херсковіц). Поняття «інкультурація» відрізняється від поняття «аккультурація», що використовується для позначення процесу входження індивіда у нову для нього культуру. Інтеграцію індивіда в людське суспільство і набуття ним досвіду, який необхідний йому для виконання соціальних ролей називається *соціалізацією*.

На відміну від соціалізації, у процесі *інкультурації* індивід засвоює світорозуміння і поведінку, які притаманні для певної національної культури, в результаті чого у нього формується когнітивна, емоційна та поведінкова подібність з членами даної культури та відмінності від членів іншої культури. Процеси соціалізації та інкультурації відбуваються одночасно, і без входження в культуру людина не може існувати як член суспільства. Процес інкультурації розпочинається з моменту народження – з набуттям перших навичок і засвоєння мовлення, а закінчується, умовно, зі смертю. Кінцевим *результатом* процесу *інкультурації* є людина, яка компетентна у культурі – мові, ритуалах, цінностях тощо (М. Мід, Д. Мацумото).

Процеси *соціалізації та інкультурації* є складовими процесу *культурної трансмісії*, що виступає механізмом, за допомогою якого етнічна група якби «передає себе у спадок» новим членам, передусім дітям. Використовуючи культурну трансмісію, етнічна група може увічнити свої особливості в наступних поколіннях за допомогою специфічних механізмів наuczіння (Г. Баррі).

Увага дослідників до ролі етнокультури в індивідуальному розвитку пов'язана з контрастом між розмаїттям звичаїв, вірувань, моралі різних народів (культурною варіативністю людства) і певною *інваріативністю* сутності людини. Як співвідносяться параметри унікального (властивого конкретній культурі) і всезагального (властивого різним культурам) у розвитку індивіда – це питання, яке визначило *крос-культурний* підхід у етнопсихологічному аналізі.

Для загальної психології цікава роль культури у формуванні психічних процесів (відомі три напрямки аналізу, які історично склалися: дослідження культурних відмінностей перцептивних процесів, мислення і пам'яті). На початку ХХ століття приписувалося існування культурних відмінностей на всіх трьох рівнях психічних функцій. Так, наприклад, думали, що перцептивні здібності і пам'ять у примітивних народів розвинуті краще, тоді як інтелект,

продукт вищих психічних функцій, вважали більш високим у представників розвинутих технологічних суспільств.

У віковій психології нехтування поняттям «культура» призвело до надмірного наголосу на біологізаторські теорії розвитку дитини. Не випадково Д. Харкнес у своєму огляді досліджень з психології розвитку вказав на невидимість культури в психологічній теорії дитячого розвитку. Оскільки в процесі типового дослідження будь-якої однієї країни багато аспектів культури не оцінюється, результати надто часто списуються на генетичні чинники та наявність чи не наявність деяких гіпотетичних універсальних процесів.

У якості предмета етнопсихології слід виокремлювати *суб'єктивну культуру*. Саме суб'єктивна культура є найбільш інтегральним поняттям у взаємозв'язку *культура і психологія*, під якою розуміють характерні для кожної культури способи, за допомогою яких її члени впізнають створену людьми частину людського оточення: те, як вони категоризують соціальні об'єкти, які зв'язки між категоріями виокремлюють, а також норми, ролі, цінності, які вони визнають своїми. До суб'єктивної культури належать всі уявлення, ідеї та вірування, які є об'єднаними для конкретного етносу і справляють безпосередній вплив на поведінку і діяльність його членів. Так, зокрема, відомого представника психологічної антропології К. Клакхона, хвилювало, як елементи культури відображаються у свідомості людей та «існують» у їх головах. Він схилився до думки, що культура є абстракцією конкретної людської поведінки, але не сама поведінка. Культуру як таку ніхто не бачив, але якщо ви знаєте культуру, то будете знати своє місце у житті соціуму. Ми бачимо прояви культури, а не її саму.

Отже, культура, з точки зору психологічної антропології, не можна побачити, почути, відчувати чи скоштувати. Те, що ми можемо спостерігати, так це різницю у поведінці, яка виявляється у діяльності, ритуалах, традиціях. У цьому сенсі культура – абстрактне поняття, теоретична сутність, яка допомагає зрозуміти, чому ми робимо те, що робимо, і пояснити різницю у поведінці представників різних культур. Культура не статичне явище, вона постійно змінюється. Культуру етнічної спільності складає сукупність витворів, цінностей і способів поведінки, які набули важливого соціального, етичного та морального значення, визначаючи «обов'язкову» поведінку людей, наприклад, правила пристойності й т. ін. Тобто, не все з індивідуальної культури членів спільності стає загальним надбанням цілої етнічної спільності.

Саме нормативний спосіб життя людини у культурі визначає особливості її соціалізації. Так, наприклад, в американській культурі історично склалася висока оцінка таких особистісних якостей, як впевненість у собі, вміння володіти собою (ефективна саморегуляція), і, отже, в процесі соціалізації

дитина орієнтуватиметься саме на цю модель – інституції соціалізації будуть формувати у неї навички упевненої і стриманої в проявах негативних почуттів соціальної поведінки. Такі якості будуть представлені як цінності на рівні індивідуальної свідомості.

Знання культури дозволяє передбачити значну частину дій будь-якого носія. Улюблений афоризм американців про те, що людьми насамперед рухає прагнення до щастя, уявляється японцям аморальним. Щастя, на їхню думку, – це лише приємний момент відпочинку, немов перекур на ниві, але аж ніяк не рушійна сила і мета життя. Сила волі, здатність заради вищого обов'язку відвернутися від насолод – от що японці вважають чеснотою.

3. Чинники розвитку культури. Функції культури

Специфічність елементів культури зумовлено такими групами чинників:

– соціально-психологічними чинниками крос-культурних відмінностей – потребою в ідентифікації зі своєю етнічною групою і водночас диференціацією від представників інших груп;

– об'єктивними умовами навколишнього середовища, географічного положення, до яких належать ландшафт, клімат, флора і фауна. У далекому минулому природа дозволяла людині виживати та жити. Дії, які винагороджувалися, ставали звичними і складали основу для відмінностей від інших груп, систем цінностей, норм та правил поведінки. Формування такої системи збільшувало ймовірність виживання групи. У результаті члени групи переживали задоволення від належності до неї, а елементи культури приймалися та використовувалися усіма учасниками міжособистісного спілкування. Культурна система закріплювалася у свідомості, фіксувалася на камені, кераміці, на папері, передавалася наступним поколінням і регулювала поведінку кожного індивіда.

Виділяють такі *чинники* розвитку культури:

- потреба у виживанні;
- ресурси та їх надлишок (достаток);
- щільність населення;
- технології;
- клімат (за Д. Мацумото).

Найважливіша *функція* національної культури полягає в забезпеченні *національного самовідтворення* в інтересах та потребах нації. Етнічна культура – це сукупність елементів і форм, які найбільшою мірою виконують етнічні функції – *етнодиференціюючу та етнографічну*. Це передусім традиційно-побутова культура – успадковані від минулого найбільш стійкі елементи. Не менш важливою функцією культури є *регулятивна*, завдяки якій культура

певною мірою визначає поведінку людей. Адже існують значні міжкультурні та міжособистісні відмінності у ступені індивідуалізації поведінки, співвідношенні між її реактивними та активними компонентами. Таким чином, впливаючи на соціальну поведінку, культура зумовлює появу соціотипічної поведінки особистості (О. Асмолов), в якій виявляються типові програми для цієї культури. Така поведінка регулює вчинки людини у різноманітних ситуаціях, стандартних для даної спільності (етносу), звільняючи людину від прийняття індивідуальних рішень.

Типовими програмами культури, які регулюють поведінку людини, виступають етнічні *звички, звичаї, традиції, обряди*.

Під *етнічними звичками* розуміють закономірні, відносно стійкі способи емоційного, мислинневого і практичного реагування представників певної етнічної спільноти на впливи та вимоги суспільства, які утворюються в результаті тривалого повторення. Хоча звичка і визначається як автоматизований елемент у поведінці людини, пов'язаний з потребою здійснювати ті чи ті дії, котрі закріплюються через їх багаторазове повторення, однак вони не виходять з-під контролю свідомості повністю. Людина завжди переглядає свої звичні дії, коли зустрічається з помилками, хибними думками та різними перешкодами. Тому атоматизований характер звичок має відносний характер. Багато звичок у конкретних умовах можна розглядати і як позитивні, і як негативні. Вони проявляються як вчинки людей. А оцінка тих чи інших звичок визначається звичаями, традиціями, нормами і принципами моралі відповідних культур. Однією з форм, у якій відбувається свідоме закріплення етнічних звичок, є звичай.

Звичай – це неписані правила поведінки, які полягають в неухильному дотриманні сприйнятих з минулого канонів. Звичаї є найконсервативнішими елементами в системі соціальних норм; вони повільніше інших піддаються змінам, довго зберігаються при виникненні нових соціальних умов. Звичаї засвоюються з дитинства і мають характер суспільної звички. Звичаї і звички, які мають особливе значення для певної етнокультурної групи, носять характер традицій.

Традиції – це особливості ставлення людини до світу (цінності, інтереси, переконання та моральні норми), що передаються від покоління до покоління. Поняття «*традиція*» тісно пов'язане з поняттям «звичаї». Однак перше поняття ширше за друге. Якщо звичаї існують, як правило, у побуті, то традиції існують як у побуті, так і в господарському та культурному житті нації (традиції в літературі, мистецтві, філософії тощо). У цьому розумінні традиції, як загальноприйняті принципи дії і настанови, більше усвідомлюються людьми, аніж звичаї; традиції служать ніби єдиною ланкою між психологічними та

ідеологічними явищами, між почуттям і знанням. Таким чином, звичаї – це традиції в «соціонормативній» сфері культури, тобто певні усталені взірці, загальноприйняті норми соціальної поведінки. Для традиції притаманне свідоме й емоційне ставлення до того чи іншого способу дії. Вони пов'язані з усією психологією людей глибше, ніж звичаї. Традиції належать до духовної сфери життя суспільства, а звичаї – до поведінкової. Одним із компонентів традицій є *обряди (ритуали)*, які є ефективним засобом соціального регулювання.

Обряд – це сукупність символічних, стереотипних форм масової поведінки, яка виражається у повторенні стандартизованих дій, що викликають певні колективні почуття. В силу свого символічного характеру обрядові дії позбавлені безпосередньої доцільності. Але в кінцевому підсумку вони виконують функцію неусвідомленого прилучення індивідів до панівної в певному суспільстві системи нормативних вимог.

Таким чином, національні традиції, звичаї, обряди складають елементи духовного життя народів, які тією чи іншою мірою відрізняють психічний склад одних націй від інших.

Найбільш ефективний вплив на емоційну сферу людини здійснюється за допомогою *національного мистецтва*, що передається від покоління до покоління і виступає *національним культурним спадком*. Дотримання культури свого етносу та, як наслідок, усвідомлення себе представником цього етносу виступає важливим чинником посилення почуття власної гідності, зумовлює появу позитивних емоцій і сприятливо впливає на весь процес її життєдіяльності. Зазвичай, культурний спадок ідеалізується, стає комплексом освячених цінностей, символів, що зумовлюють появу певного емоційного ставлення. У зв'язку з цим культурний спадок стає чинником інтеграції груп, засобом об'єднання, чинником їх відносної стабільності та стійкості у кризові періоди. Дотримання власної культури виступає однією з важливих детермінант розвитку етносу. Людині необхідно не тільки засвоїти культурний досвід, але і перетворити на його основі свої природні можливості так, щоб відбулося народження свого власного психічного складу.

4. Проблеми міжкультурної комунікативної взаємодії

Міжкультурна комунікація вичає особливості вербального та невербального спілкування людей, які належать до різних національних та мовно-культурних спільнот. Співставлення мов і культур виявляє не тільки загальне, універсальне, але й специфічне, національне самобутнє, що зумовлене розбіжностями в історії розвитку народів. Саме культура є основою міжкультурної комунікації, оскільки виступає чинником соціального розвитку,

засобу гармонізації стосунків між людиною і природою, особистістю і суспільством. *Комунікація*, в свою чергу, є своєрідною передумовою функціонування і розвитку культури, оскільки збереження культури пов'язане з необхідністю передачі культурної інформації шляхом наслідування символічних форм як від одного покоління до іншого, так і від однієї культури до іншої.

Комунікація у вузькому значенні цього слова традиційно розглядається у психології як передача / отримання / обмін інформацією від одного індивіда до іншого. З точки зору психолінгвістики, *комунікація* – це *смыслова взаємодія* кількох її учасників, що передбачає наявність двох мовленнєвих проявів: *говоріння* – продуктивний вид мислення (в усній або письмовій формі) й *аудіювання* – рецептивний вид мовлення (сприймання й розуміння інформації на слух або під час читання), зазначає Л. Калмикова.

Головною *метою комунікації* є ефективний мовленнєвий вплив, який включає моделювання та корегування мовцем бажаного стану свідомості реципієнта, а висловлювання (повідомлення) виступає як впливовий початок у всій повноті своїх мовних і змістовних характеристик. При цьому *комунікація* проявляється або як результат, або як вихідний момент розумової діяльності та реалізує суспільний характер свідомості людини. «Доцільна комунікація» спрямована на те, щоб *розуміння* в комунікативному акті відбувалося відразу, без додаткових спроб пояснення незрозуміло сказаного (за О. Леонтєвим).

Комунікація як особливий вид діяльності людини опирається на такі її форми, що актуалізуються людьми в їх міжособистісному контакті. Це стосується, насамперед, усієї сфери вербальної, невербальної, пара- вербальної комунікації. У своїй життєвій практиці кожна людина залучається до комунікації, використовуючи при цьому усталені моделі сприйняття та оцінювання предметів і явищ, соціально унормовані звички, традиції, такі істотні можливості виразності, як власне мовлення, жестикуляція, оформлення зовнішності, особливості поведінки в оточуючому просторі.

Своєрідність міжкультурної комунікації досліджують різні галузі знання, зокрема: соціальна філософія, культурологія, культурна антропологія, етнопсихолінгвістика, психолінгвістика, етнопсихологія. Саме поняття «*міжкультурна комунікація*» в науковий обіг вводить американський дослідник Едвард Холл (1954) і розуміє її як ідеальну мету, якої має прагнути людина в своєму бажанні якомога краще та ефективніше адаптуватися до оточуючого світу.

Міжкультурна комунікація як обмін між людьми ціннісними надбаннями існувала завжди, адже з давніх часів виникали зв'язки, що сприяли взаємодії та взаєморозумінню різних культур. У сучасних умовах міжкультурна комунікація

набула не тільки глобального характеру, але й вимагає такої гуманістичної спрямованості, яка дає можливість людині успішно розвиватися на засадах єдності загальнолюдських і національних цінностей.

Кожний народ має власну систему цінностей, яка формується як сукупність ставлень до природи, людей своєї та іншої етнічної спільноти, ідей, речей та ін. Ціннісне ставлення до світу формує аксіологічні орієнтації та установки, які детермінують моделі поведінки і регулюють її. Система цінностей є визначальною при доборі засобів комунікації під час смислової взаємодії з оточенням, формуванні соціальних відносин емоцій, почуттів, навичок спілкування. У свідомості людини одночасно співіснують цінності різного характеру та змісту. Засвоюючи цінності світу, що її оточує, людина спирається на сталі для своєї культури традиції, норми та звичаї. На цій основі в кожній культурі формується власна ієрархічна система цінностей, що відображає її стан у світі. Завдяки цій системі культура є цілісною, національно неповторною, водночас їй властиві певні порядок та передбачуваність.

У процесі міжкультурної комунікації часто виявляють значні відмінності у ставленні до різних цінностей представниками різних культур. Проте існують і універсальні цінності, які збігаються і за характером оцінок, і за змістом. Їх загальнолюдський характер зумовлений тим, що вони ґрунтуються на біологічній природі людини і спільних характеристиках соціальної взаємодії людей незалежно від культурної специфіки. Наприклад, немає жодної культури, яка б позитивно ставилася до брехні, убивства, злочинства. Хоча кожна культура має різні межі терпимості до цих явищ, однозначною є їх загальна негативна оцінка.

Традиційно в культурній антропології виокремлюють такі основні сфери культурних цінностей: побут, ідеологію, релігію, художню культуру. В аспекті міжкультурної комунікації найбільше значення має *побут*, який історично є першою сферою виникнення та існування етнокультурних цінностей. Побутова культура базова при формуванні особистості, оскільки ще в дитинстві починаються процеси соціалізації та інкультурації людини. Вона зберігає історичну пам'ять етнокультури, є стійкішою, ніж релігія та ідеологія, змінюється значно повільніше від них. Тому побутова культура несе в собі «вічні» загальнолюдські та етнічні цінності, завдяки яким індивід отримує чіткі орієнтири для життя в умовах відповідної культури. Цінності побутової культури народжуються у процесі щоденної побутової практики і мають утилітарне спрямування. Вони не потребують доказів, носії певної культури сприймають їх як абсолютно природні. Наприклад, англійці вважають, що дитині шкодять зайві прояви батьківської любові та ніжності. У їхніх традиціях заведено ставитися до дітей стримано, навіть прохолодно. У Британії вважають,

що карати дітей – це і право, і обов'язок батьків. Дітей учать, що плач є негідним та ганебним.

Людина переважно не усвідомлює більшої частини особливостей власної етнокультури і сприймає їх як універсальні та природні. Осягнення їх настає лише при зустрічі з представниками інших культур. Оскільки у представників різних національностей частіше за все різне культурне підґрунтя, то можливе виникнення складних або недоречних моментів у процесі комунікації. Це стосується не тільки мовленнєвої комунікації, а й культури загалом. Адже мова та культура існують в нерозривному взаємозв'язку. А в процесі міжкультурної комунікації окрім мовномовленнєвих нюансів, слід враховувати й інші культурні аспекти, як-от: спосіб вираження емоцій, передача інформації, жести, звичаї, ритуали тощо.

Спілкуючись із представниками інших культур, людина зазвичай не може передбачити їхню поведінку, якщо спирається лише на власні культурні норми та правила. Часто сенс певного вчинку партнера прихований, може полягати у традиційних уявленнях про нормальну та ненормальну поведінку, що відмінні у різних культурах та етнічних групах.

Поведінка людей у процесі *міжкультурної комунікації* зумовлена низкою чинників, які визначають відмінності в організації, функціях і способах опосередкування процесів спілкування, що є характерними для певної культурно-національної спільності, серед яких виокремлюють:

1. Особливості механізму інкультурації. Засвоєння індивідом рідної культури здійснюється одночасно як на свідомому рівні – через виховання, освіту, так і на несвідомому – стихійно, під впливом певних життєвих ситуацій та обставин. Несвідомо засвоєна індивідом частина культури відіграє не менш важливу роль у поведінці та житті людини, ніж та, що засвоєна свідомо. Підсвідоме сприйняття культури має важливе значення у процесі комунікації, оскільки якщо поведінка учасників спілкування ґрунтується лише на ньому, то майже неможливо змусити їх створити інше сприйняття і налагодити взаємодію. Більшість моделей поведінки людей формується під впливом їхньої етнокультури; комуніканти засвоюють їх автоматично, так само автоматично люди сприймають явища інших культур, не замислюючись про механізми цього сприйняття.

2. Ситуація «культурні окуляри». Її сутність полягає в тому, що більшість людей розглядає власну культуру як центр і міру для інших культур. У повсякденному житті людина зазвичай не усвідомлює, що її поведінка та способи сприйняття зумовлені власною культурою, а представники інших культур мають інші погляди, системи цінностей та норм. Інколи це призводить до переконання в тому, що власна культура є вищою за інші.

3. Обставини та оточення. Місце перебування людини нав'язує їй певну лінію поведінки. Свідомо або несвідомо вона дотримується правил, визначених культурою, в якій вона перебуває.

4. Час відведений на комунікацію. Поведінка комунікантів істотно залежить від того, скільки часу вони мають на спілкування (ситуативна зустріч чи знайомство з певною перспективою), а також від часу доби, коли воно відбувається.

5. Стереотипність ситуації, що пов'язана з культурною традицією й виявляється: у дозволі чи забороні певних типів і різновидів спілкування, які відтворюють комунікативні акти, які належать до культурного фонду даного етносу. У цьому випадку відтворюваним цілим виступає не окреме висловлювання, а комплекс вербальної та невербальної поведінки, що є нормативним для конкретної ситуації і пов'язаний з культурною традицією.. У різних народів комунікативні акти є стандартними за складом комунікантів: батько – син, чоловік – дружина, брат – сестра, господар – гість тощо. Такі акти регулюються за допомогою різноманітних соціальних правил, що прийняті в культурі. Наприклад, різноманітними є варіанти вербальних і невербальних привітань (прощань) у різних народів. Це зумовлено тим, що акти привітання (прощання) є універсальним елементом будь-якого акту комунікації, а тому вони повинні відповідати етнокультурним вимогам. Також, дистанція у процесі міжкультурної комунікації має культурологічне значення. Наприклад, американці зазвичай ображаються, якщо іноземці занадто близько наближаються до них у процесі спілкування

Кожен із цих чинників може вплинути на комунікативну поведінку як окремо, так і в комплексі з іншими. Про них слід пам'ятати для запобігання можливих помилок у міжкультурній комунікативній *смісловій взаємодії*. Адже засоби соціального символізму мають чітко означену національно-культурну специфіку.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття «культура».
2. Схарактеризуйте основні функції етнічної культури.
3. Що таке суб'єктивна культура?
4. Дайте характеристику основних етнопсихологічних підходів до вивчення культур.
5. Розкрийте особливості процесу соціалізації.
6. Охарактеризуйте процес інкультурації.
7. Що слід розуміти під поняттям «звичаї народу»?
8. Розкрийте зміст поняття «міжкультурна комунікація».

9. Назвіть чинники міжкультурної комунікації.
10. Який чинник має найбільше значення у міжкультурній комунікації?
11. Визначте поняття «комунікація» у її психолінгвістичному значенні?
12. Визначте взаємозв'язок між культурою і психологією.
13. У чому проявляється спосіб життя народу?
14. Що є головною складовою частиною культури, її знаряддям?

Використані джерела

Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации: учебн. для вузов / Т. Г. Грушевицкая. – М. : ЮНИТИ- ДАНА, 2003. – 352с.

Деворо Дж. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / Под общей ред. А. А. Белика. – М.: Смысл, 2001.

Калмикова Л. О. Розвиток комунікативної особистості в умовах смислової взаємодії // Розвиток особистості у різних умовах соціалізації: колективна монографія / за науковою редакцією проф. Л. О.Калмикової, Г.О.Хомич. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – 472с. – С. 259 – 282.

Махній М. Етнопсихологія і міжкультурна комунікація / М. Махній. – Чернігів: Видавець Лозовий В., 2015. – 256 с.

Персикова Т. Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура: учебн. пособ. / Т. Н. Персикова. – М.: Логос, 2002. – 224 с.

Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – 526 с.

Савицька О. В. Етнопсихологія: Навч. посібн. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 25 – 31.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 45 – 64.

Змістовий модуль 2. ЕТНІЧНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Тема 5. ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ

1. Поняття етнічної свідомості (самосвідомості).
2. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість.
3. Національні почуття.
4. Мова та національна свідомість етносу.

1. Поняття етнічної свідомості (самосвідомості)

Важливим аспектом розгляду свідомості у психології діяльнісного підходу стало її вивчення в контексті єдності буття і свідомості. При співвідношенні свідомості і діяльності онтологічно зберігається уявлення провідної ролі діяльності в цій єдності, а в гносеологічному плані категорія свідомості розглядається у прямій залежності від принципу її обумовленості буттям. З одного боку, психічне відображення світу, з другого боку, активне ставлення суб'єкта до цього відображення, а по-третє, співвідношення чуттєвого і логічного відображення до власного «Я» і складає *сутність свідомості*. На відміну від біологічної еволюції тварини поведінка людини набуває складного історичного характеру: у діяльності, спрямованій на безпосереднє задоволення потреб, виділяються спеціальні дії, які набувають свого сенсу (особистісного смислу), що виражає особисте, *власне ставлення* суб'єкта до явищ, *що усвідомлюються*.

Значення є однією з найважливіших твірних людської свідомості. Під значенням розуміють усю сукупність символічного позначення речей, подій і явищ дійсності, понятійну емність слова, що засвоюється індивідом у межах визначеної культури. Значення існують надіндивідуально, поза межами свідомості окремої особистості, вони існують у суспільній свідомості культури, соціуму, етносу, бо вони є узагальненими символами буття (Д. Леонтьєв).

Етнічна свідомість – одна з головних обов'язкових *ознак* етносу. Вона формується під впливом таких *компонентів* етногенезу, як єдність території, культури та мови (кристалізація останньої завершується на пізніх його етапах, що знаходить вияв у самоназві). Таким чином етнічна свідомість ніби фіксує етапність формування етносу та визначає завершальну стадію цього процесу. Етнічна свідомість витворюється через усвідомлення людиною спільнотою свого етнічного буття та життєдіяльності, тож основне підґрунтя її виникненню дають уявлення про спільне походження і кровну спорідненість (П. Гнатенко).

Етнічна свідомість формується як на *рівні побутової* свідомості, так і

суспільної психіки через осмислення спільних для членів етнічної групи норм і стереотипів поведінки та способу життя. На цей процес реально впливає емоційний компонент, що, як правило, посилює почуття гордості за належність до своєї етнічної групи, або ж – обурення та гніву стосовно її зрадників і ворогів. Етнічні почуття тісно пов'язані з етнічною свідомістю, вони дають поштовх усвідомленню своєї етнічної приналежності, своєї етнокультури. Висловлюючи емоційне ставлення людей до своєї етнічної спільності, а також до інших етносів, етнічні почуття завжди мають конкретно історичний зміст. Їх формування визначається сучасними економічними та політичними умовами життєдіяльності етносу, причому на рівень вираженості етнічних почуттів, перш за все, позначаються міжнаціональні відносини, війни, національна експансія, економічні кризи, ідеї національного розвитку та історичне минуле народу. Тож етнічну свідомість можна визначити як комплекс нагромаджених та усталених у процесі етноісторичного розвитку спільноти світоглядних уявлень, суспільних знань та етнічних установок, що забезпечують розуміння належності людини до свого етносу.

Етнічна свідомість – це система поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи.

Вищим рівнем етнічної свідомості є *етнічна самосвідомість* (хоча виокремлення та протиставлення цих категорій доволі умовне). Вона виникає тоді, коли етнос починає розуміти свою внутрішню цілісність і на цій основі самовиокремлює та протиставляє «свою» суспільність іншим народам, усьому оточуючому світові. *Етнічна самосвідомість*, за Ю. Бромлеєм, – це уявлення індивідів про власний етнос, його властивості, тоді як *етнічна свідомість* містить весь комплекс етнічно забарвлених компонентів. Одним з основних і визначальних *критеріїв* існування етносу є етнічна самосвідомість.

Самосвідомість особистості – це усвідомлення людиною себе як індивідуальності. Самосвідомість є необхідною умовою та управлінським компонентом будь-якої свідомої діяльності людини. Одним із продуктів діяльності самосвідомості є «*Я-концепція*» *особистості*, що розглядається як система усвідомлених і неусвідомлених уявлень індивіда про себе, у поєднанні з їх емоційною оцінкою та відповідною поведінковою реакцією. «*Я-концепція*» особистості містить когнітивний, емоційно-оцінний і поведінковий компоненти. Людина пізнає себе не лише безпосередньо за допомогою самосприймання, а й опосередковано, тобто за допомогою інших людей, досить часто представників свого етносу, сприймаючи їх реакції на власну поведінку та особистість.

Уявлення особистості про себе як про представника конкретної етнічної групи належать до *когнітивної* складової «Я-концепції» – «Я-образу». Етнічні уявлення людини можуть бути *реальними* (якою вона є в даний момент свого життя), *ідеальними* (якою вона прагне стати в майбутньому), *дзеркальними* (що думають про неї значущі інші). *Етнічне «Я»* – це уявлення людини про власну етнічну належність.

Етнічна самосвідомість – це уявлення індивіда чи цілої групи людей про себе чи образ свого етносу, які відображають знання про власну етнічну групу та ставлення до цієї групи. Етнічна самосвідомість виступає формою усвідомлення особистістю чи народом «своєї належності до певного етносу, що базується на спільності мови, культури, історичної долі й визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу» (А. Львовичкіна).

Феномен етнічної самосвідомості пов'язаний з *усвідомленням* етновизначальних елементів матеріальної, соціальної та духовної культури власного етносу. Найвиразніше етнічна самосвідомість проявляється у зв'язку із прилученням індивіда до етнонаціональної культурної спадщини, що дозволяє найповніше усвідомлювати себе суб'єктом (складовою) своєї етнічної спільності.

Етнічна самосвідомість є *усвідомлення* індивідом приналежності до певної етнічної спільності, свідоме відображення етнічного буття. У своєму розвитку етнічна самосвідомість проходить кілька стадій:

- усвідомлення національних почуттів – початковий етап виділення свого етносу і диференціювання його від інших етнічних спільнот, протиставлення «Ми» і «Вони»;
- усвідомлення своєї етнічної приналежності, формування етнічної ідентифікації;
- усвідомлення прихильності до етнонаціональних цінностей, ідеалів, норм та спільності інтересів – початок формування національної самосвідомості.

Таким чином, головними ознаками етнічної самосвідомості є усвідомлення: етнічної спільності, особливих етнопсихологічних рис, особливої етнічної культури. Етнічна самосвідомість є одним з головних наслідків об'єднавчих процесів. Вона виступає суттєвим компонентом структури етносу поряд з іншими складовими, такими, як спільність походження, культура, мова, господарське життя тощо. Етнічна самосвідомість формується протягом всього періоду розвитку людини, з дитинства до досягнення зрілості. Вона функціонує в нерозривному зв'язку з вихованням, освітою і передається від покоління до покоління на шляху історичного існування народу. Саме завдяки етнічній самосвідомості особистість усвідомлює себе як представника певної етнічної

спільності. Вона пов'язана з усвідомленням народом своєї належності до певного етносу, яка базується на визнанні особливостей свого народу, спільності походження, господарської діяльності, мови, культури, певній ментальності.

Розвиток етносу залежить від сформованості етнічної самосвідомості, який здійснюється на повсякденному етнопсихологічному рівні. Етнічна самосвідомість забезпечує необхідне для психологічного здоров'я та соціального комфорту, повноцінної життєдіяльності особистості почуття належності до етнічної спільноти. Вона постає засобом суспільної організації життєдіяльності у державі, визначальним критерієм існування етносу.

2. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість

На відміну від етнічної свідомості національна свідомість не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результатом цілеспрямованої діяльності та виховання. Важливу роль в її формуванні відіграють громадсько-політичні організації та державні інституції. Національна свідомість порівняно з етнічною є чимось більшим, аніж розуміння етнічної (культурної, мовної, кровної) спільності, адже вона також дає уявлення про властиву певному народові політичну спільність. Значення етнічного компонента в національній свідомості зменшується в міру зростання її загального рівня та наповнення цивілізованістю і громадянською культурою. Тому «національне» та «етнічне» – змістовно різні поняття.

Етнос і нація – це не тільки цілком відмінні форми організації людських спільнот, а й відмінні типи самоусвідомлення. Відносна єдність і однорідність етносу переважно забезпечується на несвідомому рівні, тоді як для нації однією з провідних умов існування є особистісне самоусвідомлення її членів, яке має ціннісний характер. Якщо для представників етносу достатньо неусвідомленої самоідентифікації, то для членів нації обов'язковим є свідоме самовизначення.

Основними *складовими* національної свідомості виступають:

- сприйняття оточуючого світу та ставлення до нього;
- усвідомлення національно-етнічної належності;
- ставлення до історії та культури своєї національно-етнічної спільноти;
- ставлення до представників інших націй і національностей;
- патріотичні почуття та патріотична самосвідомість;
- усвідомлення національно-державної спільності.

Національна свідомість – це сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, в яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів.

У науковій літературі з питань національної свідомості та національної самосвідомості немає певної визначеності. Ряд авторів ототожнюють поняття національної свідомості та національної самосвідомості. Але значна частина психологів, які вивчають проблеми етносу, розрізняють ці поняття.

Сучасний український філософ, етнопсихолог П. Гнатенко наводить три пункти, за якими відрізняються національна свідомість і національна самосвідомість.

1. Різниця за змістом. У національній свідомості, на відміну від самосвідомості, формуються уявлення, образи, знання не тільки про власну націю, а й про інші нації і перш за все про них, але з позицій власного етносу.

2. Різниця за формою. Якщо національна самосвідомість виявляється як на рівні індивіду, так і на рівні нації, то національна свідомість виявляється тільки на рівні нації. Отже, суб'єктом національної самосвідомості є особистість та національна спільність, а суб'єктом національної свідомості – тільки нація.

3. Різниця ступеня вираження емоційного фактора. Значнішу роль емоційний фактор відіграє у національній самосвідомості. Автором також зазначається, що національна самосвідомість є елементом національної психології. Національна свідомість не функціонує на побутовому рівні, а входить до складу національної психології і функціонує на теоретичному рівні суспільної свідомості.

Національна свідомість, за П. Гнатенко, – це усвідомлення місця і ролі своєї нації в системі суспільних відносин, розуміння національних інтересів, взаємовідносин своєї нації з іншими соціально-етнічними спільнотами, які проявляються в ідеях, почуттях, прагненнях. Серед факторів, що найактивніше впливають на формування національної свідомості будь-якого народу, найважливіше місце посідає *культура*.

Виокремлюють *два рівні* національної свідомості:

1) *буденна свідомість* – багаторівневе, багатогранне, суперечливе і рухливе утворення, що є результатом синтезу природно-біологічного і соціального розвитку багатьох поколінь представників національно-етнічної спільноти.

До структури буденної свідомості належать:

✓ повсякденні потреби, інтереси, система цінностей, установок, почуттів і настроїв, які виявляються у національному характері людей;

✓ звичаї та традиції, в яких закодована соціальна пам'ять народу і які виступають нормативами його діяльності, передаючись із покоління в покоління;

2) *теоретична свідомість* – узагальнена, науково обґрунтована,

соціально-політично зорієнтована система поглядів про життєвий шлях, місце і цілі розвитку нації.

Структура теоретичної свідомості містить:

- ✓ норми, цінності та зразки поведінки представників певної національно-етнічної спільноти;

- ✓ ідеологію нації;

- ✓ національну ідею.

Національна свідомість – це сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, в яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів. За змістом національна свідомість виступає діалектичною єдністю загальнолюдського і національного, в якій загальнолюдське виявляється у неповторному бутті нації.

Основою національної свідомості виступає *національна самосвідомість*, яка включає в себе усвідомлення індивідом своєї національної належності, специфічних рис власної нації, відмінних від інших, її історичного минулого, а також відношення до цінностей, які нація напрацювала в процесі свого розвитку. У національній самосвідомості, окрім цього, зафіксовані бачення національних інтересів та майбутнього власної нації.

Національна самосвідомість – це усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільноті (соборності), духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності (І. Кресіна).

Носієм національної самосвідомості виступає нація як колективний суб'єкт діяльності в цілому і кожний конкретний індивід з власною індивідуальною національною самосвідомістю. Психологічні дослідження процесу формування *національної самосвідомості* ґрунтуються на емпіричному вивченні змісту й еволюції «Я-концепції» різних груп індивідів. Йдеться про потребу адаптації індивідів до певного соціального (національного, етнічного) середовища, до сучасних суспільних відносин, які приймаються за норму людського життя.

Усвідомлення загальнонаціонального смислу існування відбувається в межах і формах культури. Індивід набуває смислового досвіду на основі значень, якими оволодіває в процесі освоєння певної культури. Саме вони зумовлюють існування усвідомленого образу світу, а на рівні особистості стають підвалиною світогляду – сукупності усталених поглядів людини на світ та на своє місце в ньому.

Кожна особистість формує свою національну самосвідомість через віднаходження й використання значень та смислів національного у світі нації.

У людській свідомості відбуваються постійні переходи смислів у значення, а значень – у смисли: коли людина засвоює культурні, суспільно вироблені (і визнані) значення, то вони набувають статусу індивідуального смислу, з іншого боку, суб'єктивні, індивідуальні смисли можуть бути внесеними в культуру національної спільноти, тобто «внесення смислового змісту в культуру» і, побутуючи в культурному середовищі, набути статусу «значень» національного (за Д. Леонтєвим).

Національну самосвідомість можна визначити як усвідомлення людиною своєї належності до певної національної спільноти, тобто здатність ідентифікувати себе, тобто своє «Я» з конкретною спільністю «Ми» (М. Боришевський).

Національна самосвідомість полягає, передусім, не в тому, як себе розуміє певна нація, які властивості, вдачу та можливості вона визначає, а в тому, яке місце в національній культурі відведено саме людині, в чому вбачається її сутність, сенс та пріоритети її буття (Л. Шкляр).

Виокремлюють два рівні національної самосвідомості:

1) низький (досить часто підсвідомий) – емоційно відчужене співпереживання власної єдності з іншими представниками етнічної спільноти (етнічна ідентичність);

2) високий – раціональне, глибоке усвідомлення національної належності (національна ідентичність).

З національною самосвідомістю багато вчених пов'язують становлення нації. О. Бочковський зазначав, що народ стає нацією за умов встановлення духовної спорідненості окремо взятих індивідів, в основі якої лежить національна самосвідомість, яка створює національну ідею, що слугує об'єднавчою та стимулюючою ланкою. Національна самосвідомість є найважливішою властивістю нації. Згідно точки зору А. Агаєва, нація стає справжньою тільки тоді, коли формується активне відношення людини до нації, точніше кажучи, національна самосвідомість. Без останньої нація не здатна до самостійного життя, суверенітету, розвитку, політичного самовизначення.

Національна самосвідомість є головним атрибутом становлення нації. З національною самосвідомістю пов'язане усвідомлення власної державно-територіальної, духовної, етнічної, історичної, психологічної та культурної соборності, самобутності та неповторності. Життєвий шлях нації залежить від особливостей її національної самосвідомості.

3. Національні почуття

Національні почуття – це емоційно забарвлене ставлення людей до своєї етнічної спільності, до її інтересів, інших народів і їх цінностей. Джерелами виникнення національних почуттів є: економічні та соціально-політичні умови життєдіяльності нації, її побут, культура та традиції; стан міжнаціональних відносин, війни, національна експансія, економічні кризи і багато іншого. Це є похідна категорія національної самосвідомості, що характеризується стійкою прив'язаністю до своєї нації, до її традицій, звичаїв, культури, побуту, національно-духовних цінностей (А. Баронін).

Національні почуття з'являються у процесі спільної життєдіяльності представників етносу, які спілкуються за допомогою однієї мови, дотримуються схожого способу життя, займають спільну територію. Вони виступають об'єктивною категорією національної свідомості.

Залежно від спрямованості національні почуття можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок. Позитивна сторона виражається в національній гордості, патріотизмі, любові до свого народу, почутті дружби і братерства по відношенню до інших народів. Негативна сторона національних почуттів проявляється в націоналізмі і шовінізмі, національних і расових забобонах, в почутті відчуженості по відношенню до свого народу, інших націй.

Поняття націоналізму розглядається в трьох різних значеннях як-от:

- певний комплекс етнопсихологічних установок;
- система політичних ідей;
- суспільний рух.

Вирізняють різноманітні форми націоналізму: від беззавітного патріотизму (чи готовності на жертви в ім'я власної нації в цілому) до крайньої екстремальної форми, що тісно пов'язана з мілітаризмом, шовінізмом і фашизмом. Поєднання націоналізму з расизмом призводить до появи переконання в тому, що обрана нація є призначеною для особливої місії. Націоналізм як соціальне явище реалізується у вигляді певного способу мислення і поведінки людей, які об'єднані в певні спільності та діють разом для досягнення спільних цілей. Появу націоналізму зумовлено національно-психологічними утвореннями, які під впливом політичних інтересів стають предметом абсолютизації та перетворюються в сукупність викривлених і спрощених уявлень про людей своєї та інших націй і народностей, у негативне ставлення до представників інших соціально-етнічних спільностей і т. ін. Об'єктивним і нормальним явищем вважається наявність національних елементів у буденній свідомості представників певного етносу чи соціальної групи.

На спосіб сприймання зовнішнього світу, на характер реакцій на явища об'єктивної дійсності, на емоційні особливості людей впливають соціальні чинники та умови географічного середовища. Такі стійкі психологічні риси сприяють розвитку національної культури, виявляються в ідеології та виступають основою для формування національної самосвідомості.

До національної самосвідомості належать такі почуття як : національна гордість, любов до Батьківщини, радість, що переживається під час сприймання об'єктів національної культури, переконання у справедливості ідеологічних положень і політичних кроків, в яких виявляються інтереси національного розвитку та суб'єктивно уявляються як інтереси свого народу, в поєднанні з відповідними емоціями. Ці почуття є відображенням у психіці представників кожної нації своєрідних умов життя нації, сукупності особливостей духовного життя народу, які виявляються в його національній культурі, фольклорних образах, побуті, житті. Перераховані вище почуття також виявляються в звичних формах прояву емоцій та думок, у традиціях і звичаях, у специфіці форм спільної діяльності та поведінки (А. Баронін).

У свідомості представників певного етносу виникають уявлення та почуття як по відношенню до себе, так і стосовно представників інших соціально-етнічних спільностей. Такі уявлення, почуття та пов'язані з ними стійкі звички, традиції, моральні заборони, поняття про добро та зло, культурні стандарти є складовими масової свідомості, що значною мірою впливають на мислення і поведінку людей.

Патріотизм (грец. *patris* – Батьківщина) – це любов та відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам. Патріотизм передбачає гордість за матеріальні і духовні досягнення свого народу, своєї Батьківщини, бажання збереження її характерних особливостей, її культурного надбання та захищати інтереси своєї громади, народу в цілому.

Філософи визначають патріотизм як суспільний і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї країни та проявляється у певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається любов'ю до своєї Вітчизни. Це одне з найглибших почуттів, яке закріплювалося століттями та тисячоліттями розвитку етнічних спільностей. Це соціально-політичне явище, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і культурним змістом.

Етнопсихологи визначають патріотизм як моральне ставлення народу до власної етнонаціональної культури. У конкретно-історичному розгляді, з'явившись внаслідок розвитку людського суспільства, соціально-моральне, у своїй основі, патріотичне почуття набувається особистістю не лише через

біологічну спадковість, а неодмінно під впливом соціального середовища, виховання.

Найбільш яскравим виявом національної свідомості народу є його *національна ідея*. Історія свідчить, що всі стабільні та могутні нації, що існували в минулому або існують сьогодні, мають ідеал-ідею, що глибоко укорінена в душі людей, в їхні характери.

Поняття національної ідеї включає:

- певний світогляд, що характерний для нації;
- служить відбитком особливостей національного суспільства;
- спирається на символи, які дають змогу оптимально висвітлювати кращі якості нації та стимулювати їх розвиток.

Національна ідея, як основа патріотизму, має бути справді національною, а не вузькоетнічною. Вона повинна бути зрозумілою широким колам представників певної нації (А. Львовичкіна).

Національну ідею не можна зрозуміти без врахування особливих умов життя народу протягом його історії. Вона відображає *глибинний рівень національної свідомості*, виступає всіма формами рефлексії нації (людини), сутності національної спільноти та сенсом її існування, а також сукупність ціннісних орієнтацій нації, спрямування мислення народу, здатність відчувати і діяти узгоджено з національними інтересами.

Національна ідея як своєрідний *духовний стан народу*, його менталітет, формується залежно від традицій, культури, всього середовища буття людини (П. Гнатенко). Вона є духовним каталізатором національного відродження і вищим проявом національної свідомості. Реалізація національної ідеї постає як національний ідеал, що має інтегративний характер і спрямовується на позитивний результат. На ґрунті національної ідеї відбувається національна мобілізація, потенційна чи реальна участь людей, що належать до певної нації, у спільних діях.

4. Мова та національна свідомість етносу

Серед факторів, що найактивніше впливають на формування національної свідомості будь-якого народу, найважливіше місце посідає культура та її окремі елементи. Пріоритет серед цих елементів належить мові. Видатний вітчизняний філософ і філолог О. Потебня розглядав мову не тільки як етнодиференціюючу, а й як етноформуючу ознаку будь-якого народу. При цьому «етнічна специфіка полягає не в тому, що виражається, а в тому, як виражається». З цього положення випливає ряд наслідків:

- втрата народом своєї мови рівнозначна денационалізації;
- білінгвізм у ранньому дитячому віці призводить до маргіналізації;

- культурний та, зокрема, мовний розвиток у ранньому віці сприяє розвитку національної свідомості.

Втративши мову, етнос не перестає існувати як біосоціальна спільність. Але, втративши мову, етнос може втратити владу та державність. Будь-яка мова в будь-якому із своїх станів утворює ціле певного світобачення, маючи в собі вираження всіх уявлень, які нація складає собі про світ, і для всіх відчуттів, які світ викликає у нації.

Мова відображає світ, але відображає його під певним кутом зору – як дивиться на світ народ, що створив свою мову. Вона має *два аспекти*:

- *універсальний*, що пов'язаний з відображенням об'єктивної реальності як такої;

- *суб'єктивно-національний* (ідіоетнічний), що відображає уже не світ як такий, а точку зору на нього носіїв цієї мови.

Насамперед, суб'єктивно-національний аспект дозволяє говорити про мову як світобачення, або про *мовну картину світу*. О. Потебня вказував на те, що в мові, яка є системою характерних для нього образів, еталонів, стереотипів, символів тощо, упредмечено *світогляд народу* і його *світорозуміння*, які усвідомлюються в контексті культурних традицій. Саме ця співвідносність і зумовлює те, що мова не тільки відображає ставлення до її фрагментів з позиції сучасної картини світу, але й відтворює із покоління культурно-національні настанови та традиції народу – носія мови.

Думка фундаторів етнічної психології М. Лацаруса і Г. Штейнтала про мову як вираження і навіть ознаку нації стала популярною під впливом відомих «Промов до німецької нації» І. Фіхте. Г. Штенталь вважав, що психіка індивідуальна і її закони слід відшукувати всередині людини – в її психічному світі, що досяжний для спостереження. У зв'язку з цим він відзначав, що мова, тобто те, що пов'язує звук і психічний зміст також є чимось індивідуальним, прихованим у психіці кожного окремого носія мови. Саме тому *мова є частиною психіки*. Однак, якщо мова є повністю індивідуальним явищем, то як пояснити єдність мови для багатьох людей, народів, що існують різні мови, а не лише твоя, індивідуальна мова. Тому дослідник припустив, що у представників однієї нації загальні риси в мові та у психіці в цілому зумовлені спадковістю. Наукове значення ця думка набула у парцях В. Гумбольда. Єдність звукового матеріалу дослідник по'яснив за допомогою чинника спадковості. Наприклад, немовля успадковує від батьків здатність до вимови певних звуків. Водночас він розглядав закони розвитку зумовленості мови за її межами і навіть людини, оскільки ці закони відніс до метафізичних.

Перехід від однієї мови до іншої, за В. Гумбольдом, є зміною одного мовного світогляду на інший. Революційною була думка вченого про те, що

мова є органом, який спрямовує наше мислення в певне русло, формує свідомість. Кожна мова володіє когнітивною владою над її носіями. Вона є призмою, крізь яку людина дивиться на світ. Звільнитися від цієї призми можна лише тоді, коли людина змінює рідну мову на іноземну. Однак влада рідної мови над людиною незаперечна у порівнянні з іншими мовами.

Рідну мову людина засвоює без значних зусиль, як певну природну даність. Слова і правила їх співвідношення окремій особі даються як щось готове і непорушне. Користуючись мовою – надбанням народу, ми підкоряємось певній мовній формі. Звідси виникає самоусвідомлення про природну належність носія мови до мовної й національної «Ми»-спільноти.

В. Гумбольдт вказав на те, що мова – це «саморозвиток духу». Цей абсолютний світовий дух виступає тим двигуном, який змушує мову розвиватися і змінюватися. Він виявляється однаково у всіх людей, на якій конкретній мові вони б не спілкувалися. І якщо різні групи людей розмовляють подібними мовами, то подібність їх мовлення, спільність їх мовної форми визначається, по-перше, єдністю звукового матеріалу; по-друге, єдністю психологічної сутності. В основу його вчення про мову було покладено *вчення мовної форми*.

Мовна форма – це специфічний для певної мови спосіб об'єднання звукового матеріалу та психологічного змісту, тобто спосіб пристосування звуків для відображення психологічного змісту. Мова кожного етносу виступає, перш за все, його світоглядом, а значення ж, тих чи інших слів, заховане в їх первинному символічному смислі.

Слід погодитись із думкою Г. Шпета, що якраз у сфері вивчення мови етнічна психологія здається найбільш важливою за змістом – питання зводиться до того, як переживається мова як соціальне явище певним народом у певний час. На перший погляд може здатися, що тут і матеріалу для відповіді немає, особливо у порівнянні з тим, як переживаються, наприклад, релігійні рухи, війни, політичні революції тощо. Що насправді матеріал є, наголошував вчений, можна пересвідчитися на історичних прикладах: відродження нації завжди пов'язується з особливою турботою про мову, її чистоту.

Функціональний взаємозв'язок між мовою і національною самосвідомістю виступає не лише атрибутом належності до етногрупи, але й *чинником згуртованості* групового «Ми». Якраз тому за певних суспільних обставин мова може набувати гіпертрофованого значення, перетворюватися на засіб етнодиференціації і реалізації архетипу «Ми» – «Вони». Діалектично поєднуючи ці дві протилежні функції, мова стає інструментом і самозбереження етносу, і відокремлення «своїх» від «чужих». Не випадково Б. Поршнев серед вирішальних етнонаціональних чинників у своїх

дослідженнях відводив особливе місце чиннику лінгвістичному – якраз тому, що мова є універсальним механізмом спілкування людей і водночас їх відокремлення від інших спільнот. На мову як основну специфічну ознаку етносу можна дивитися з двох боків:

– за спрямуванням «всередину» – тоді вона виступає як головний чинник етнічної інтеграції;

– за спрямуванням «назовні» – у цьому випадку мова є основною розрізнявальною ознакою етносу.

Усвідомлене використання мови або звертання до певного різновиду мови пов'язане з прагненням народу до національної солідарності, що Е. Сепір охарактеризував у такий спосіб: «Він говорить як ми рівнозначне твердженню: «Він один із наших».

Не слід також забувати, що етнічність більше пов'язана з символічним значенням окремої мови, а не з її фактичним використанням всіма членами етнічної групи. Наприклад, ірландці використовують гельську мову як символ своєї кельської етнічності. Але для того, щоб реально належати до ірландської етнічної групи, не обов'язково розмовляти гельською мовою. Тому місце, яке посідає мова серед інших чинників формування національної свідомості, залежить також від того, чи збігається (або не збігається) мовна спільнота з культурною.

Таким чином, мова виконує дві протилежні функції – етнорозрізнявальну та етноінтегруючу – виступає чинником самозбереження етносу. Окрім того, що мова виконує роль основного інструмента формування національної свідомості, вона слугує ще й певним національним символом та виступає однією із основних ознак етносу. Динаміка етномовних процесів віддзеркалює особливості етногенезу. Мова є сховищем знань, здобутих упродовж історії розвитку етносу (надбань культури) та виступає засобом передачі соціального досвіду від покоління до покоління.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «етнічна свідомість».
2. Визначте поняття «етнічна самосвідомість».
3. Розкрийте сутність поняття «національна свідомість».
4. Охарактеризуйте рівні національної свідомості.
5. Визначте структуру національної свідомості.
6. Визначте поняття «національна самосвідомість».
7. Розкрийте структуру національної самосвідомості.
8. Встановіть головні відмінності між поняттями «етнічна свідомість» та «національна свідомість».

9. Що таке національне почуття (за А. Бароніним)?
10. Дайте визначення патріотизму.
11. Вкажіть національні почуття, які є складовими національної самосвідомості.
12. Визначте концепцію мовної форми В. Гумбольдта.
13. Що виступає чинником функціонального взаємозв'язку між мовою і національною самосвідомістю?

Використані джерела

- Боришевський М. Й. Національна самосвідомість / М. Й. Боришевський. – К.: Основи, 1998. – 56 с.
- Вырост И. С. Национальное самосознание: проблемы определения и анализа / И. С. Вырост / Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 7. – С. 26 – 31.
- Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 108 с.
- Кресіна І. О. Українська національна свідомість: Етнополітичний аналіз: Монографія / О. І. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
- Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
- Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: монографія / О. М. Лозова. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. – 188 с.
- Потебня А. А. Из записок по теории словесности // Слово и миф / А. А. Потебня. – М.: Правда, 1989. – 367 с.
- Савицька О. В. Етнопсихологія: Навч. посібн. / О. В. Савицька, Л. М. Співак – К.: Каравела, 2011. – С. 25 – 31.
- Хотинець В. Ю. Этническое самосознание / В. Ю. Хотинець. – С-Пб.: Алетея, 2005. – 240с.

Тема 6. ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

1. Поняття етнічної ідентичності.
2. Структура етнічної ідентичності.
3. Етапи розвитку етнічної ідентичності.
4. Типи етнічної ідентичності особистості.
5. Розвиток та трансформація етнічної ідентичності особистості.

1. Поняття етнічної ідентичності

Поняття «ідентифікація», увійшло до категоріального апарату психології завдяки працям З. Фрейда. Спочатку вчений розумів під ним лише підсвідомий емоційний зв'язок дитини з батьками. Проте пізніше він став використовувати його для аналізу групових явищ. Це поняття було необхідне дослідникові для того, щоб зрозуміти механізм формування позитивного ставлення до представників власної групи та негативного ставлення (навіть ворожості) до членів інших груп. Ідентифікація з лідером групи, в тому числі етнічної чи національної є, за Фрейдом, основою формування групи і одним із пізніх варіантів існування комплексу Едіпа. З цього випливає, що особливості міжетнічних відносин трактувалися в класичному психоаналізі як результат індивідуальних і мотиваційних чинників. Для З. Фрейда ідентифікація виступала як самоутотожнення людини із значущими іншими.

У послідовників З. Фрейда, і насамперед, Е. Еріксона, поняття ідентифікації зазнає серйозних змін і виходить на перший план разом із поняттям «ідентичність», психологічне дослідження якого і починається з праць цього вченого. Згідно з його визначенням, відчуття власної ідентичності має три основні ознаки:

1) внутрішню тотожність та інтегрованість у часі – дії в минулому та надії на майбутнє сприймаються як такі, що тісно пов'язані із сьогоденням;

2) внутрішню тотожність та інтегрованість у просторі – людина, де б вона не була, сприймає себе як цілісність, а всі свої дії та рішення розглядає не як випадкові чи кимось нав'язані, а як внутрішньо обумовленні;

3) ідентичність переживається серед значущих інших – взаємовідносини та соціальні ролі допомагають підтримати й розвинути відчуття ідентичності.

Е. Еріксон справедливо відзначав, що ідентичність – це не певна незмінна, раз і назавжди отримана чи успадкована характеристика особистості, навпаки, її природа – процесуальна, динамічна, тобто, змінна.

Відчуття ідентичності, за Еріксоном, має сформуватися як підсумок кризи ідентичності у підлітковому віці (п'ята стадія розвитку «Его»). Розвиток ідентичності полягає в синтезі ідентифікацій, що відбуваються в процесі

соціалізації дитини. Пізніше виникають ідентифікації не з окремими людьми, а з малими та великими спільнотами, які також мають бути інтегровані в систему *соціальної ідентичності*.

Отже, *ідентичність* – це соціалізована частина «Я», одухотворене відчуття тотожності і цілісності, яке виникає із усвідомлення свого членства в соціальній групі, надаючи їй ціннісного і емоційного значення.

Етнічна ідентичність є складовою соціальної ідентичності особистості. Це психологічна категорія, якою позначають усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу. Етнічна ідентичність є результатом соціалізації особистості та означає усвідомлення нею своєї етнічної приналежності, а також прийняття *статусу і ролі власної етнічної групи*.

Виділяють такі головні види соціальної ідентичності: статева, сексуальна, сімейна, релігійна, етнічна, політична, громадянська, професійна, субкультурна та ін. З погляду Г. Солдатової, в основі становлення етнічної ідентичності лежить прагнення індивіда належати до певної групи (спільноти). Вона визначає сутнісну потребу людини – знати «своїх», обов'язково пов'язаних із самоназвою етносу (етнонімом).

Т. Стефаненко визначає *етнічну ідентичність* як результат когнітивно-емоційного процесу, самоусвідомлення людини як представника конкретного етносу, певний ступінь ототожнення з цим етносом і відособлення від інших етносів. Вона вказує, що етнічна ідентичність є насамперед *психологічною категорією*, яка стосується усвідомлення індивідом належності до певної етнічної спільноти, проте не зводиться до неї, тому що: містить у собі прошарок несвідомого та включає в себе цінності й емоційні значення, які надає людина своєму членству в групі. Етнічною ідентичністю називають відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами через спільну історичну пам'ять, спогади про спільних предків, емоційні зв'язки з Батьківщиною, спільність основних компонентів культури, традицій.

До важливих *чинників* формування та підтримання етнічної ідентичності відносяться спільність мови, релігії, культурних традицій, історії тощо. Етнічною ідентичністю позначають як *поверхневу* її форму (передбачає лише самоназву чи самоідентифікацію), так і *глибинну* (передбачає посилену етнічність та дії, пов'язані з нею). Значущість і складність розуміння поняття «*етнічна ідентичність*» полягають в тому, що людина не може існувати поза межами етнічного середовища, але її належність до певної етнічної спільноти проявляється та усвідомлюється по-різному. Зокрема, етнічна ідентифікація може здійснюватися на основі наслідування індивідом психічних і культурних стереотипів етнічної групи, в якій він виховується та проживає, або ж через свідоме чи несвідоме копіювання, добровільно чи під примусом тощо.

Трапляється, що людина за власною волею відмовляється визнавати свою етнічну (національну) належність.

Жодну етнічну ознаку (мова, культура, релігія тощо) не можна взяти за стабільний визначальний критерій, який би забезпечував чітку ідентифікацію як певної етнічної групи, так і належних до неї індивідів. Отже, вирішальна роль у розв'язанні цієї проблеми належить *національній самосвідомості та ціннісним орієнтаціям*, які задають алгоритм діяльності та формують стереотипи поведінки, властиві лише представникам одного етносу. Цей процес здійснюється на основі *етнічної самоідентифікації*, під якою розуміють самоотождження індивіда із певною етнічною групою. Якщо така самоідентифікація викликає якісь труднощі, тоді людина починає шукати ознаки своєї тотожності з іншою етнічною групою, а потім свідомо оголошує про свою належність до неї.

Участь у соціальному житті та культурній практиці певної етнічної групи (використання мови, конфесійна належність, членство в політичних і соціальних організаціях, підтримання культурних традицій) досить часто розглядається як індикатор етнічної ідентичності індивіда. Однак досі виникає багато запитань про наявність зв'язку між тим, ким себе вважає індивід і як він діє у реальному житті, тобто між етнічною самоідентичністю і його належністю до етнічної групи.

Чимало дослідників виявили незалежність двох вимірів: 1) уявлення індивіда про себе як про члена етнічної групи; 2) використання індивідом типових для цієї етнічної групи способів поведінки. В окремих випадках зв'язок між етнічною ідентичністю і наданням переваги певним видам етнічної практики виявлявся негативним: людина може ідентифікувати себе з етнічною спільністю, однак не бажає зберігати її етнічну мову і звичаї.

Таким чином, етнічна ідентичність – це не тільки усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільністю, але і її оцінка, значимість членства в ній, відповідні етнічні почуття (гідність, гордість, страх, образа), які є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. На основі знань формується комплекс уявлень про етнічні групи, які утворюють систему *етнодиференціюючих ознак* – мова, цінності, норми, історична пам'ять, релігія, міфи про спільних предків, національний характер, народне мистецтво, уявлення про рідну землю тощо.

2. Структура етнічної ідентичності

Виділення етнічної ідентичності як особливого наукового поняття етнопсихології було тривалим, але й до тепер немає єдиної точки зору щодо розуміння його змісту. Недивлячись на відсутність єдиного підходу до

визначення етнічної ідентичності, дослідники виділяють характерні властивості етнічних спільнот, які дозволяють вважати їх етнічними або говорити про присутність етнічності як такої. До числа таких характеристик відносяться: присутність у членів групи єдиного уявлення про територіальне та історичне походження; наявність єдиної мови і загальних рис духовної і матеріальної культури; оформлені на політичному рівні уявлення про Батьківщину і її особливих інститутах; почуття приналежності до групи, відмінності її від інших, усвідомлення її особливостей і солідарність з ними.

В етнопсихології етнічну ідентичність визначають, як емоційно-когнітивний процес об'єднання суб'єктом себе з іншими представниками однієї з ним етнічної групи, а також його позитивне ціннісне ставлення до історії, культури, національних традицій і звичаїв свого народу, до його ідеалів, почуттів, інтересів, фольклору і мови, території проживання етносу і його державності.

На думку Т. Стефаненко *структура* етнічної ідентичності включає в себе два основних компоненти: *когнітивний та афективний*.

Когнітивний компонент – знання етнодиференціюючих ознак етнічних груп, знання і уявлення про специфіку власної етнічної спільноті і усвідомлення себе, як її частини. Цей компонент утворює значну кількість елементів, таких як етнічні орієнтації, етнічна обізнаність, групові концепції та ін. В цьому когнітивному процесі особистість усвідомлює як власні риси, властивості і якості, так і ті, що притаманні людям відповідної етнічної спільноті.

Афективний компонент етнічної ідентичності, відображає ставлення до своєї етнічної групи і проявляється в позитивних або негативних етнічних атитюдах індивіда. Позитивні атитюди проявляються в задоволенні індивідом членством в групі, бажання бути її частиною, гордість за досягнення своєї спільноті. Негативні можуть сприяти трансформації ідентичності, її запереченні й перевазі інших етнічних груп та спільнот.

Афективний компонент є частиною структури загального самовіднесення особистості до етнічної групи, що включає як оцінку власної етнічної спільноті так і її реальну причетність до неї. Частини афективного компоненту етнічної ідентичності можуть конфліктувати між собою при несприятливих взаємодіях всередині спільноті або з іншими етнічними спільнотами. Ця особливість афективного компоненту може обумовлювати розбіжність реальної та показової (зовнішньої) етнічної ідентичності. Так, у випадку, якщо індивід має низький статус всередині своєї етнічної групи, він може намагатися підвищити свій статус шляхом повної відмови від етнічності та вибору іншої референтної групи, або якщо значимість самої етнічної спільноті в

межгруповій взаємодії низька, тоді етнічність трансформується, стаючи менш значущою, розмитотою.

Л. Дробіжева у структурі етнічної ідентичності виділяє ще і її *поведінковий компонент*, розуміючи його як реальний механізм свідомості, ототожнення і прояву себе як члена етнічної групи, побудову системи відносин і дій в різних етноконтактних ситуаціях. Індивід може ідентифікувати себе з групою на когнітивному і афективному рівнях, але не виявляти специфічних поведінкових особливостей своєї спільності.

3. Етапи розвитку етнічної ідентичності

У психології розвитку формування етнічної ідентичності досліджується на рівні індивідуальних змін, у загальному контексті розвитку самосвідомості. Одним із перших концепцію розвитку в дитини усвідомлення належності до національної групи запропонував швейцарський психолог *Жан Піаже* (1896-1980). У спільному з А. Вайлем дослідженні (1951р.) було проаналізовано дві сторони одного процесу: формування у дитини поняття «Батьківщина» й образів інших країн та іноземців.

Згідно концепції Ж. Піаже, розвиток дитячого мислення – це рух від загальної егоцентричності до більш об'єктивної позиції в пізнанні предметів матеріального світу, інших людей і самого себе. У процесі соціалізації егоцентризм втрачає своє значення, але у дитини зберігається прагнення бути в центрі уваги, тоді вона відкриває для себе об'єкти, з якими можна ідентифікуватися, при цьому не втрачаючи власної цінності і значущості. Такими об'єктами виступають соціальні групи у тому числі й етнічні. Таким чином егоцентризм дитини поступово трансформується в соціоцентризм, а одним із аспектів цього процесу є становлення етнічної ідентичності. Розвиток етнічної ідентичності розглядався Ж. Піаже у вигляді створення когнітивної моделі, що пов'язана з поняттям Батьківщини. Проявами знань про етнічні явища виступали *етнічні почуття*.

Ж. Піаже виділив *три етапи* формування етнічної ідентичності:

1) у 6 – 7 років дитина набуває перші фрагментарні та несистематичні знання про власну етнічну належність. Найважливішими у цьому віці є сім'я та безпосереднє соціальне оточення, а не країна й етнічна група;

2) у 8 – 9 років дитина уже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою, висуває підстави для ідентифікації (національність батьків, місце проживання, рідну мову). На цьому етапі у неї зароджуються національні почуття;

3) у молодшому підлітковому віці (10 – 11 років) етнічна ідентичність формується у повному обсязі, а саме, з-поміж особливостей різних народів

дитина виділяє унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури.

На сучасному етапі розвитку науки проводиться значна кількість досліджень, в яких уточнюються і конкретизуються вікові межі розвитку етнічної ідентичності. Більшість дослідників відзначають, що перші прояви дифузної ідентифікації з етнічною групою помічено у дітей 3 – 4 років (за допомогою сприймання яскравих зовнішніх відмінностей). Однак більшість авторів підтримують думку Ж. Піаже про те, що *реалізованої етнічної ідентичності* дитина досягає вже у молодшому підлітковому віці, коли першочергового значення для індивіда набуває саморефлексія. У дітей від 6 до 10 років етнічні уявлення є нестабільними і швидко змінюються. Саме у підлітковому віці індивід досягає етнічної ідентичності, з'являються мотиви вибору етнічної належності. Поступово, від простого використання етнічного ярлика, у дитини з'являється сукупність знань про власні етнічні особливості, що стають основою етнічної самосвідомості.

Американська дослідниця Дж. Фінні визначила модель формування етнічної ідентичності в підлітків. На її думку, психологи детально проаналізували розвиток етнічної ідентичності у дітей, а також багато уваги приділили етнічній ідентичності дорослих, але підлітковий період, коли формується її основний зміст, залишився недостатньо дослідженим. У моделі Дж. Фінні становлення етнічної ідентичності підлітка розглядається як процес, подібний до розвитку особистісної ідентичності Е. Еріксона. Вона виділила три стадії формування ідентичності у підлітковому віці:

Перша стадія – неперевірена (дифузна) ідентичність – характеризується байдужістю, відсутністю інтересу до проблем етнічної належності і членства в етнічній групі. На цій стадії перебувають молодші підлітки, а також дорослі, які не мають проблем з етнічною ідентичністю. Представники національних меншин часто демонструють прихильність культурі високостатусної групи більшості, приймаючи позитивні етнічні атитюди батьків та інших дорослих.

Друга стадія – пошук етнічної ідентичності (мораторій) – характеризується дослідженням власної ідентичності, прагненням зрозуміти значення етнічності у власному житті. Визначні події в житті етнічної групи можуть стимулювати етнічне пробудження. Відбувається інтенсивне засвоєння етнокультури свого народу через такі види діяльності, як читання, бесіди, відвідування етнографічних музеїв та активну участь у подіях культурного життя.

Третя стадія – реалізована етнічна ідентичність – характеризується відчуттям ясності, чіткості, стійкості своїх етнічних особливостей, прив'язаності до етнічної культури і етнічної спільності. Це є стадія реалізованого етнічного «Я».

Досягнутий у підлітковому віці етнічний статус залишається, на думку Фінні, незмінним протягом всього життя людини. Але етнічна ідентичність не статичне, а динамічне утворення й може продовжуватися в нових циклах, які включають переосмислення значення власної етнічності.

4. Типи етнічної ідентичності особистості

Типи ідентичності з різною якістю і ступенем вираженості етнічності виділені Г. Солдатовою, С. Рижовою, Т. Стефаненко, на основі широкого діапазону, починаючи від «заперечення» ідентичності, коли фіксується негативізм і нетерпимість по відношенню до власної етнічної групи, і закінчуючи національним фанатизмом – апофеозом нетерпимості та вищим ступенем негативізму по відношенню до інших етнічних груп.

Природним для людини є прагнення зберегти *позитивну етнічну ідентичність*, яка дає відчуття психологічної безпеки й стабільності. Позитивна етнічна ідентичність характерна для більшості людей і представляє такий баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, що дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійного і стабільного існування етнічної групи, з іншого – як умову ефективної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі. Тому позитивна етнічна ідентичність набуває статусу «норми».

Етнічну ідентичність за типом «норми» (позитивна етнічна ідентичність) характеризує висока толерантність і готовність до міжетнічних контактів. Нормальна позитивна ідентичність – образ свого народу сприймається як позитивний, має місце сприятливе ставлення до його культури, історії, природний патріотизм, позитивні установки на спілкування з іншими народами. Потреба в ідентифікації з етнічною групою і рівень консолідованості з нею залежить від типу особистості і ситуації. Відхилення від «норми» можливі в напрямку як наростання етнічності, так і її згасання або навіть заперечення.

Для більшості людей характерною є *позитивна моноетнічна ідентичність*, яка співпадає з офіційною етноналежністю. Такий тип ідентичності, за сприятливих соціально-історичних умов, супроводжується патріотизмом, гордістю за досягнення свого народу та його видатних представників, адекватно високою самооцінкою, почуттям власної гідності тощо. У структурі моноетнічної ідентичності позитивний образ власної етнічної групи співвідноситься з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп. Водночас позитивна етнічна ідентичність може виявлятися у формі *етнічної гіперідентичності*, що супроводжується ворожими стереотипами, упередженим ставленням до представників інших етнічних груп, ухилянням від

тісного взаємозв'язку з ними та нетерпимістю у міжетнічних взаємодіях. Як і інші варіанти ідентичності вона виявляється в різних рівнях інтенсивності, коли людина може ототожнювати себе не з одною, а з декількома етнічними групами.

Біоетнічна ідентичність з'являється у результаті інтенсивної ідентифікації людини з двома етнічними групами. Людина з такою ідентичністю поєднує психологічні особливості обох груп, усвідомлює власну схожість з цими групами і володіє бікультурною компетентністю.

При неблагоприємному міжетнічному порівнянні може формуватися *негативна етнічна ідентичність*, яка може супроводжуватися почуттям меншовартості та навіть сорому за представників свого етносу. Такий тип ідентичності несприятливо впливає на міжгрупові стосунки, оскільки супроводжується загостреним сприйняттям дискримінації і збільшенням суб'єктивної культурної дистанції з групою більшості. Психологами помічено й несприятливий вплив негативної етнічної ідентичності на особистісний розвиток зростаючої особистості (школярі з національних меншин вирізняються низькою самооцінкою та невпевненістю в собі). Людина з негативною ідентичністю може по-різному реагувати на негативні судження про свій етнос, а також встановлювати психологічну межу між групою і власним «Я», для збереження високої самооцінки. Виділяють різні форми негативної етнічної ідентичності.

Моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою (змінена етнічна ідентичність) з'являється у тих випадках, якщо в поліетнічних суспільствах чужа група оцінюється як така, що має вищий етнічний статус у порівнянні з власною етнічною групою. Результатом такого типу ідентичності виступає цілковита асиміляція, тобто прийняття її традицій, цінностей, норм поведінки, мови та повне розчинення у такій групі, при умові, якщо вона приймає індивіда.

Маргінальна етнічна ідентичність виникає в індивідів, які народилися від міжетнічних шлюбів, вони балансують на межі культур, не оволодіваючи нормами та цінностями жодної з них. Етнічні маргінали не мають чітких етнокультурних орієнтацій, не можуть з упевненістю заявити свою причетність до того чи іншого етносу, до тієї або іншої культури. Гіперболізуючи свою позицію, вони іноді називають себе «громадянами світу». Таке явище, як маргіналізація, стає можливим, по-перше, через міжетнічні шлюби, а по-друге, через міграцію населення. Часто діти, які народились від міжетнічних шлюбів, все ж таки не мають великих складностей у визначенні своєї етнічної належності. Складнішим явищем є *культурна маргінальність*. Мільйони людей, які проживають за межами території свого етносу, стають причетними до культури іншого етносу. Представники малочисельних народів живуть на

рубежі культур, одна з яких є, як правило, вищою за показниками рівня соціально-економічного розвитку або за престижністю. Ця культурна «граничність» призводить до відсікання людини від її етнічних коренів і розмивання національного «Я» або національної самосвідомості. Світогляд і ціннісно-духовні орієнтації особистості залишаються поза певної системи цінностей етнічної групи, її культури та психології. Наслідок такої ситуації є відмова від національно-культурних цінностей, втрата усвідомлення етнічної ідентичності, невизначеність поведінки та посилення маргіналізації.

Маргінали вирізняються *невизначеною* етнічною ідентичністю, наявністю внутрішньо особистісних конфліктів, що виявляються в таких негативних якостях: відчай, агресивність, відчуження, соціальна дезадаптованість. Інколи індивіди з маргінальною ідентичністю можуть чітко декларувати моноетнічну ідентичність, виявляти агресивний націоналізм, надаючи перевагу групі з високим статусом в суспільстві.

Таким чином, в основі трансформації етнічної ідентичності за типом гіперідентичності лежить гіпертрофоване прагнення до позитивної етнічної ідентичності. Це передбачає перехід від природної переваги за параметрами власної етнічної групи до абсолютної переконаності в перевазі над «чужими». У міжетнічній взаємодії вона проявляється в різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, яке виникає як реакція на присутність членів інших етнічних груп, до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей. Більш лояльний характер гіперідентичності проявляється як *етноогоїзм*. Він може виражатися і в безпечній формі на вербальному рівні та як результат сприйняття через призму конструкту «мій народ». Але може припускати, наприклад, напруженість і роздратування в спілкуванні з представниками інших етнічних.

Етноцентрична ідентичність – це схильність (властивість) індивіда сприймати й оцінювати навколишній світ, соціальні й природні явища і процеси лише крізь призму традицій і цінностей власної етнічної спільності, що виступає як певний загальний еталон. Етноцентрична ідентичність передбачає відповідний ступінь розвитку національної самосвідомості індивіда, уявлення про свою вищість і виключність, орієнтує на відокремлення від інших етнічних спільностей (рас), на розмежування понять «ми», «вони». При цьому етноцентризм не обов'язково пов'язаний з ворожим або настороженим ставленням до інших груп. Позитивні чи негативні ідентифікації залежать від реальних взаємовідносин між етнічними спільностями – конфліктних чи дружніх. Етноцентризм, за Д. Мацумото, буває *двох* типів: *гнучкий* та *негнучкий*.

Гнучкий етноцентризм не означає відмову від власних культурних фільтрів, навпаки, знаходити способи, щоб краще зрозуміти як свою, так й іншу культуру, щоб полегшити собі бачення світу з різних точок зору. Ці ознаки етноцентризму мають місце за наявності сформованої позитивної етнічної ідентичності. Альтернативою цьому процесу є *негнучкий етноцентризм*. Це поняття належить до традиційного уявлення про етноцентризм як нездатність вийти за межі власних культурних фільтрів при інтерпретації поведінки представників інших етнічних груп. Негнучкий етноцентризм може корінитися у незнанні процесів, необхідних для набуття іншої культурної точки зору, або у відмові брати участь у подібному процесі. Саме негнучкий етноцентризм може розвиватись до рівня ідеології тероризму, радикалізму, шовінізму.

Недостатній етноцентризм може призвести до розмивання культури, акультурації, тобто прищеплення нових культурних форм, змішування їх з іншими культурними традиціями. *Абсолютний етноцентризм* гальмує розвиток культури, робить її несприйнятливою до нового, консервативною та негнучкою. *Поміркований етноцентризм* виконує позитивні функції, формує неупереджене і толерантне ставлення до інших культур, що є ознакою впевненості, відкритості та розвинутої культури.

5. Розвиток та трансформація етнічної ідентичності особистості

В основі етнічної ідентичності лежить природне прагнення людей належати до певної групи (спільноти). Вона випливає із сутнісних потреб людини знати «своїх», обов'язково пов'язаних із самоназвою етносу (етнонімом), поведінковими і культурними стереотипами, протиставлянням себе іншим («свої – чужі», «ми – не ми»). Таке усвідомлення етнічної належності є виявом компліментарності, тобто підсвідомого відчуття взаємної симпатії та спільності. Існування етнічного підсвідомого кожне покоління передає наступному. Але головну роль у становленні етнічної ідентичності відіграє виховання.

Переважно люди відносять себе до того етносу, до якого належать їхні батьки, в якому етнокультурному середовищі вони виховувались і проживають. Досягнутий у підлітковому віці етнічний статус зазвичай залишається незмінним протягом всього життя людини. І все ж таки етнічна ідентичність є набутою, а не вродженою якістю. Інколи етнічна ідентичність свідомо приховується, а іноді, навпаки – свідомо демонструється. Етнічна ідентичність є динамічним, а не статичним явищем. Процес її становлення не закінчується у підлітковому віці. Зовнішні обставини можуть зумовлювати переосмислення людиною ролі етнічної належності в її житті та призводити до трансформації її етнічної ідентичності. На трансформацію етнічної ідентичності впливають

чинники, що пов'язані із змінами у житті суспільства. Перш за все, це глобальні зміни в соціально-політичній сфері та пов'язані з ними зміни в міжетнічних стосунках, які можуть сприяти інтенсифікації етнічної ідентичності цілого народу. Яскравим прикладом є спалах етнічної ідентичності титульних етносів незалежних держав, що здобули незалежність.

Залежно від соціального контексту, межі формування етнічної ідентичності, навіть у дітей, можуть прискорюватися чи уповільнюватися. На усвідомлення людиною власної етнічної належності передусім впливає те, в якому середовищі вона існує – в поліетнічному чи моноетнічному.

Серед суттєвих чинників, що впливають на становлення етнічної ідентичності, психологи виділяють:

- особливості етнічної соціалізації в сім'ї, дитячому садочку, школі, ближньому соціальному оточення;
- особливості етноконтактного середовища, перш за все його гетерогенність / гомогенність (моно-полі етнічність);
- статусні взаємовідносини між етнічними групами.

Етнічна ідентичність формується в процесі соціалізації особистості. Водночас саме культурно та етнічно детерміноване суспільство і є основою соціалізації людини. Адже етнічна приналежність є певною даністю від народження, котра в процесі засвоєння рідної мови, через культурне середовище, оточення формує певні стандарти й моделі поведінки людей. І хоча етнічна ідентичність часто погано відрефлексована, вона є тією категорією, через яку багато людей усвідомлюють себе. З погляду Г. Солдатової, центральне місце серед етносоціальних уявлень посідають образи своєї та інших етнічних груп. На основі знань про власну й чужі етнічні групи формується комплекс етнічних уявлень.

Ситуація міжетнічного спілкування надає індивіду більше можливостей для набуття знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формування комунікативних навичок. Дитина, яка живе в моноетнічному середовищі, значно раніше усвідомлює свою етнічну належність.

Суттєво відрізняється і ступінь прояву етнічної належності у дітей, які живуть у гетерогенних середовищах. Зокрема, було експериментально встановлено те, що етнічна ідентичність сильніше виявляється у тих дітей, які розвиваються в чужому культурному середовищі, що значною мірою відрізняється від їх власного середовища.

На розвиток етнічної ідентичності впливають і знання дитини про те, до якої етнічної спільності вона належить – до групи більшості чи групи меншості. Зазвичай, у дітей з етнічної меншості процес формування етнічної ідентичності

розпочинається раніше, оскільки вони більше обізнані про домінуючу культуру за допомогою та особистісних контактів у сім'ї. На противагу, в культурі більшості такі контакти і знання можуть бути відсутніми взагалі. Однак знання меншості про відмінності між кількома культурами та усвідомлення власної належності до етнічної групи меншості не є свідченням того факту, що діти надаватимуть перевагу своїй групі та визнаватимуть власну належність до неї.

У процесі соціалізації, тобто передачі новому поколінню норм і цінностей соціокультурного середовища, у представників усіх етнічних меншин відбувається внутрішньогрупова орієнтація. Тобто, з віком в дитини з'являються знання про міжетнічні відмінності, що сприяють реалістичному визначенню дитиною власної належності до певної групи.

Часто проблеми з етнічною ідентичністю виникають у людини уже в дитинстві, в процесі її формування. Частіше за все з ними зіштовхуються представники етнічно змішаних родин. Вибір етнічної ідентичності у таких випадках залежить від сімейних і культурно-побутових традицій, від домінуючого етнічного оточення, від численності етносу та його господарсько-культурного розвитку, ролі етносу в суспільно-політичному та ідеологічному житті країни. Тому в дітей етнічно змішаних сімей та тих, які свідомо змінили свою етнічну належність, етнічна ідентичність є нестійкою, розмитою, часом багатозначною.

Під час процесу соціалізації та інкультурації суспільство відносить дитину до певного етносу. В результаті такого віднесення у більшості людей не виникає проблеми етнічної ідентичності. Поява почуття незмінності та стійкості етнічної приналежності – етнічна константність. Як свідчать емпіричні дані, формування етнічної константності протікає аналогічно процесам засвоєння статевих і расових ідентифікацій. Етнічні константи, закріплюючись у свідомості індивіда в підлітковому віці, завершують як формування етнічної ідентичності, так і процес поетапного усвідомлення незмінності основних психосоціальних характеристик. Спостерігається чітка часова послідовність формування трьох основних констант. Усвідомлення незмінності статевих характеристик настає в 2 – 2,5 роки, расових – у 8 – 9 років, а етнічних, в процесі якого необхідно використання складних механізмів соціокультурної ідентифікації – не раніше 12 – 13 років (К. Окампо, М. Бернал, П. Найт).

Зміна етнічної ідентичності може бути у випадку несприятливого між-групового порівняння. За таких умов індивід може вибрати стратегію індивідуальної мобільності, яка полягає в усвідомленій спробі змінити групу.

Чинником переходу до іншої етнічної групи може виступати адекватно несприятливе оцінювання власної групи.

У сучасному мультикультурному світі людина зберігає свою ідентичність попри впливи інших культур. Аналіз основних соціально значущих компонентів культури (пізнавальних, нормативно-ціннісних, оціночних, поведінкових) свідчить, що кожен індивід може належати до кількох культур, що представники меншин можуть повноцінно інтегруватися в суспільство, зберігаючи хоча б частково сукупність власних етнокультурних, психічних, ціннісних національно зумовлених ознак. Прагнення зберегти чи відновити позитивну етнічну ідентичність, яка дає відчуття психологічної безпеки і стабільності, є найбільш природним для індивіда. Для підтримання етнічної ідентичності людини використовуються різноманітні стратегії. Однією з них є стратегія соціальної творчості Л. Тешфела та Дж. Тернера, що може приймати неоднакові форми, які пов'язані з переглядом критеріїв чи об'єктів для порівняння. Насамперед це пошук нових засад для порівняння та приписування позитивних якостей своїй групі. Або ж вибір для порівняльного аналізу менш успішних чи слабших груп. За умови несприятливого міжгрупового порівняння члени групи меншості, яка піддається дискримінації, можуть вибрати таку стратегію: прийняти правильну самоідентифікацію разом з негативною оцінкою групи. У даному випадку розвивається негативна етнічна ідентичність, яка може супроводжуватися почуттям меншовартості та навіть сорому за представників свого етносу. Адже в основі етнічної ідентичності лежить потреба людей належати до певної групи (спільноти), щоб вижити.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «етнічна ідентичність».
2. Визначте етапи становлення етнічної ідентичності за Ж. Піаже.
3. Охарактеризуйте основні чинники формування етнічної ідентичності.
4. Визначте стратегію конструювання амбівалентної ідентичності.
5. Охарактеризуйте проблему зміни етнічної ідентичності.
6. Визначте особливості моноетнічної ідентичності зі своєю етнічною групою.
7. Визначте специфіку біетнічної ідентичності.
8. Розкрийте сутність етноцентричної ідентичності з чужою етнічною.
9. Охарактеризуйте маргінальний тип етнічної ідентичності.
10. Охарактеризуйте основні компоненти етнічної ідентичності.
11. Які основні джерела самоідентифікації?
12. Назвіть та дайте характеристику типам етнічної ідентичності.
13. Назвіть основні ознаки особистості маргінальної людини.

14. Охарактеризуйте гнучкий та негнучкий етноцентризм, за Д. Мацумото.

Використані джерела

Акопян Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества // «21-й ВЕК» / Н. Акопян. – 2005. – № 1. – С. 150 – 165.

Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко. – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2000. – С. 174 – 212.

Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія / М. Козловець. – Житомир: Житомирський державний університет ім. І. Франка, 2009. – 558 с.

Махній М. М. Етнічна психологія : навч. посібник / М. М. Махній. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – 272 с.

Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.

Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 315 с.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 369 с.

Стефаненко Т. Компоненты этнической идентичности: когнитивный, аффективный, поведенческий / Т. Стефаненко // Мир психологии. – 2004.

Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // Советская этнография. – 1967. – № 4. – С. 94 – 109.

Тема 7. АРХЕТИПИ ТА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПСИХІЧНОГО СКЛАДУ ЕТНОСУ

1. Поняття психічного складу етносу.
2. Архетип як архаїчна основа психічного складу етносу.
3. Ментальність як інтегральна характеристика етносу.
4. Особливості ментальності українського народу.

1. Поняття психічного складу етносу

Соціально-економічні та культурні умови й особливості життя кожного етносу визначають, в першу чергу, специфіку формування його психічного складу. Прикладів цього немало. Психічний склад етносу як поєднання етнічної самосвідомості має історичний характер і змінюється водночас із змінами умов життя даного етносу (А. Баронін). Оскільки поняття «психічний склад етносу» досить важко визначити, тому в етнопсихології здійснюються спроби віднайти такі його компоненти, які були б доступними для використання в емпіричних дослідженнях. Саме тому як синоніми використовуються поняття «національний характер», «національна свідомість», «ментальність» тощо. З цього приводу, І. Данилюк зазначає, що починаючи розгляд складових елементів, які входять до психічного складу етносу, це поняття досить часто ототожнюється або змішується з поняттям національного характеру й відзначає, що вітчизняне літературознавство виходить з того, що національний характер або психічний склад нації – це одне й те саме. На думку вченого, якщо мати на увазі, що в психічному складі поєднано всі стійкі властивості психіки, то при спеціальному підході до терміну «характер» виявляється, що він вужчий, ніж термін «психічний склад». До психічного складу етнічної спільноти належать «найбільш стійкі елементи, пов'язані зі спадкоємністю, які виступають як феномени масового досвіду спілкування, діяльності і впливу на них природних умов існування».

А. Львовичка також вважає, що психічний склад, на відміну від національного характеру, це стійкі риси, які склалися протягом тривалого часу (сторіч або навіть тисячоліть), а національний характер визначає риси нації на певному етапі її розвитку. Психічний склад етносу – це стійкі риси психіки людей, що склалися на основі тривалого шляху історії розвитку етносу, одна з ознак нації, яка проявляється у спільності етнокультури, в особливостях мови, побуту, характерної поведінки, традиціях, звичаях, що лежать в основі установок і ціннісних орієнтацій. Елементи психічного складу передаються з покоління у покоління.

Психічний склад етносу виступає синтезом усіх предків, які сприяли утворенню цього етносу. Г. Лебон зазначав, що не лише живі, а й мертві відіграють значну роль у психічному житті народу. Вони творці його моралі та несвідомі рушії його поведінки. Життя будь-якого народу і всі прояви його цивілізації складають просте відображення його душі, спостережувані знаки невидимої, але дуже реальної речі. Глибокі відмінності, що існують між психічним складом різних народів, призводять до того, що вони діють, думають і відчувають зовсім по-різному. Вчений наголошував, що народам потрібні століття для того, щоб набути певного психічного складу і вони його можуть втратити за дуже короткий термін.

Психічний склад етносу – специфічний спосіб сприйняття і розуміння членами етнічної спільності різних сторін навколишньої дійсності, який складається з наступних елементів: національний характер (специфіка історично сформованих властивостей психіки, що відрізняють один етнос від іншого); етнічний темперамент (зовнішнє вираження етнічного характеру, незалежний від типу нервової системи, певний стандарт реагування на конкретну ситуацію, властивий не кожному представнику етнічної спільності, а лише її більшій частині); етнічні традиції та звичаї, обумовлені не лише об'єктивними соціальними відносинами, але і суб'єктивними ідеями, уявленнями, віруваннями, міфами, легендами, що передаються з покоління в покоління.

Суб'єктивні уявлення про норми і правила поведінки об'єктивуються у вигляді звичаїв і традицій. Етнічні звичаї – правила поведінки, які охоплюють переважно сферу побутових відносин. В основі звичаїв лежать звички, які закріплюються, відшліфовуються, перевіряються на практиці і набувають стійку форму. Етнічні традиції впливають на психіку людини прямо і опосередковано і звернені до духовного світу людини, відіграють роль стабілізаторів і відтворювачів суспільних відносин за допомогою формування психічних якостей.

Психічний склад нації, за М. Пірен, – це суб'єктивний психічний досвід нації, зафіксований у відносно стійких властивостях, рисах, у національній психології, які обумовлені усім суспільно-історичним ходом становлення і розвитку нації та специфікою соціально-психологічного відображення об'єктивних умов її існування. Складна, взаємопов'язана та взаємозумовлена сукупність емоційних та раціональних елементів саме і являє собою «психологічний склад нації» – ту духовно-поведінкову специфіку, яка робить представників однієї нації несхожими на представників інших національних груп.

2. Архетип як архаїчна основа психічного складу етносу

У психічному складі етносу важливу роль відіграє колективне несвідоме. К. Юнг зазначав, що колективне несвідоме представляє собою позаособистісну несвідому суть, що є передумовою для появи особистого і колективного досвіду людства, всіх культур та індивідів. Колективне несвідоме переживається в універсальних психічних формах, що виявляються у колективній та індивідуальній поведінці, тобто *архетипах*.

Актуалізація архетипу в психічному складі етносу пояснюється зверненням до архаїчних витоків його духовності, до тих першоджерел, з яких людство черпало творчу силу й красу слова, здобувало знання про навколишній світ і своє перебування в ньому. Уявлення про архетип виходить із давніх філософських традицій Філона Іудея, Іринія, Діонісія Ареопагіта. Для Платона *архетип* (з давн.-грец. *archetypes* – першообраз) – свого роду «матриця» матеріального світу.

Термін «архетип» уведений у науковий обіг швейцарським психоаналітиком, культур-антропологом *Карлом-Густавом Юнгом* (1875–1961) у 1919 р. Вчений зробив припущення, що людській психології притаманні певні схеми, вироблені колективним досвідом, що склалися з давніх часів й апріорно формують наші уявлення. Ці схеми вчений *назвав архетипами*.

К. Юнг визначає роль колективного несвідомого в психічному складі етносу у своїй книзі *«Архетипи колективного несвідомого»*. Зокрема він зазначає, що колективне несвідоме уособлюється за допомогою колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах, які є підсвідомими детермінантами поведінки і мислення. Воно представляє собою поза-особистісну несвідому сутність, що є передумовою для появи особистого і колективного досвіду людства, всіх культур та індивідів. Існують певні мотиви і комбінації понять, яким притаманні ознаки всюдисущності. Вони виявляються не тільки в міфах і віруваннях, але й у сновидіннях і фантазіях індивідів, які не ознайомлені з міфологією. *Архетип* розглядався К. Юнгом як гіпотетична наслідувана психологічна властивість, що не може сприйматися чуттєво й наочно, а у випадку переходу до сфери свідомості перестає бути рефлексом колективного позасвідомого. Вчений наголошував на тому, що архетипи позасвідомо можуть виявлятися лише в творчо оформленому матеріалі як регулятивні принципи його формування, а реконструкція архетипу може здійснюватися зворотнім шляхом – від завершеного твору мистецтва до його витоків.

Головними *рисами архетипу* дослідник вважав мимовільність, автономність, генетичну зумовленість, належність сфері позасвідомого. За

К. Юнгом архетипи поділяються на *психологічні*, якщо вони виходять з пам'яті роду (наприклад, архетип духу, води, матері, Его, тіні тощо), й *культурні*, створені культурним досвідом людства (наприклад, життя, смерті, героя, вічного мандрівника, мадонни). Зміст цих архетипів може бути універсальним й етнокультурним.

Архетипи – це структурні елементи людської психіки, що знаходяться у колективному підсвідомому, яке є загальним для усього людства. Вони успадковуються так, як успадковується будова тіла. Архетипи структурують розуміння людиною себе, світу та інших людей. Отже, за К. Юнгом, підсвідома сфера психіки кожної людини містить приховані сліди пам'яті про історичний досвід своєї раси, нації і навіть про долюдське, тваринне існування предків. Ці сліди (архетипи), закарбовані генетично, і є психологічним корінням містичних ірраціональних рушійних сил життєдіяльності нації.

Сучасний дослідник О. Селіванова визначає *архетип* як первісну вроджену психічну структуру, вияв родової пам'яті, історичного минулого людства, їхнього колективного позасвідомого, що забезпечує цілісність і єдність людського сприйняття й виявляється в знакових продуктах культури у вигляді символічних образів.

На відмуну від загальнолюдського архетипу, *етнічний архетип* є синтезом колективної пам'яті минулого, закодованим у психологічних структурах психіки, певного культурного досвіду етносу. Етнічний архетип, як проєкція глибинного неусвідомлюваного досвіду народу разом з етнонаціональною культурою перетворюється в *архетип-символ*.

Архетип як своєрідне утворення психічного складу етносу містить міфілогічні мотиви, які присутні в казках, міфах, легендах. Вони не є втіленням індивідуальної творчості, а належать людству в цілому й мають колективну природу. Архетипи виявляються у міфілогічних образах, релігійних ритуалах, національних ідеалах тощо.

Архетипи, як генетично фіксовані древні образи, лежать в основі людської творчості та сприяють внутрішній єдності культури народу. Особливо вони проявляються у мистецтві, снах, а також при деяких психічних розладах. Вся поезія пронизана архетипами, які є первинними образами перш за все природи: ліс, поле, море, народження, смерть та ін. Чисті архетипи зустрічаються у міфології та фольклорі. К. Юнг розрізняв архетипи та символи. Архетипи втілюються у великій кількості символів.

Архетипічність символу виступає важливою його властивістю, яка має двоякий характер. З одного боку, в символі відображаються образи несвідомого, з іншого боку, архетип усвідомлений, він входить в нашу реальність, часто сильно трансформуючись. Архетипічні символи є

національно-специфічними. К. Юнг писав, що природі символу властиве поєднувати протилежне; так він поєднує протилежність реально-іреального, будучи, з одного боку, психологічною реальністю він, з іншого боку, не відповідає фізичній реальності, символ є факт конкретного народу.

Архетипи втілюються у великій кількості символів, тому можна говорити про архетипічні символи, такі як Світове дерево, Світова гора, Світове яйце тощо. Архетип є первинним образом несвідомого, що повторюється протягом всієї історії мотивами. Так, наприклад, китайці вписують у зображення місяця жабу і зайця, як символи безсмерття, а в сонце – ворона, як символ пошани синів. В українській культурі ці символи мають зовсім інше значення: заєць – символ боягуства, а ворон – віща птиця, яка підлітаючи до хати, приносить нещастя.

Символічні образи міфу постають для людини архетипними, універсальними формами надання та вираження смислу. Людина спирається на сконцентровану в архетипах психічну енергію, використовуючи її для побудови нових смислів, нових символічних систем. Архетипними стають факти й реалії, які протягом віків повторюються в історії.

Найбільш повно своє вираження символ знаходить у міфі. Крім цього, в культурі дуже довго зберігаються пережитки міфу, які виявляються у вигляді забобонів, гадань тощо. Міф є однією з головних структур етнічної свідомості. На його архетипних структурах будуються морально-етичні цінності людства. Так, у структурі людської свідомості Образ Великої Матері стає прообразом архетипу Матері. К. Юнг дає такий узагальнений опис *архетипу Матері*: вияв поваги і співчуття; магічний авторитет фемінності; мудрість і душевний підйом, який поширюється за межі формальної логіки; певний корисний інстинкт або імпульс; усе, що називається добротою; все, що дає турботу і підтримку, сприяє розвитку і родючості.

Отже, під архетипом розуміють образно-семіотичне хранилище культурної пам'яті народу, яка забезпечує наступність у житті людського роду, безперервний зв'язок у часі. Проблема вивчення архетипу як соціокультурного феномена є актуальною в парадигмі етнопсихологічних досліджень психічного складу етносу.

Утворення етносів тісно пов'язано з архетипами колективного несвідомого. Архетип визначає сутність, форму та спосіб зв'язку успадкованих, несвідомих прообразів і структур психіки, які передаються від покоління до покоління. Архетипи виступають основою для таких утворень: поведінки, особистісного розвитку та розуміння світу, що притаманне якій-небудь етнічній групі, внутрішньої єдності цієї групи, взаємозв'язку між культурою і взаєморозумінням. Тобто, архетипи утворюють апіорні психічні та

поведінкові програми. Особливості поведінки, мислення і бачення світу певної етнічної групи визначаються своєрідними зразками поведінки, мислення та бачення світу (першообразами). Духовне життя особистості тісно пов'язане з архетипами, оскільки в процесі творчої активності представника певного етносу за допомогою архетипів утворюється відповідна послідовність образів.

Інтерес сучасних дослідників до вивчення етнічних архетипів пояснюється не тільки зверненням до минулого, але й до майбутнього. Теорія архетипів розглядається у працях психологів, філософів, етнологів, культурологів, антропологів, лінгвістів. Слово «архетип» вийшло за межі наукового дискурсу й насьогодні широко використовується в різних сферах людської діяльності, а також у побутовому спілкуванні.

Кожний народ у процесі свого розвитку набуває унікального історичного досвіду, який конденсується у національно-культурних архетипах, які є виразниками етнічної ментальності, формують риси національного характеру. Зважаючи на це, сучасні дослідники архетипом називають не тільки «вічні образи» як «матриці першосмислів», що з певною закономірністю повторюються в нових історичних умовах, але й образи-символи, які мають міфотворчу природу, укорінені в національний культурний простір і які набувають універсальних ознак. Символічні образи міфу постають для людини архетипними, універсальними формами надання та вираження смислу. Підхід до визначення архетипу як національно-культурної універсалії одержав поширення в етнопсихології і набув статусу інструменту дослідження.

3. Ментальність як інтегральна характеристика етносу

Поняття «менталітет», стрімко увійшло в повсякденний та науковий обіг з французької мови як калька «*mentalité*», в середині 50-х років ХХ ст. завдяки дослідженням французьких учених Ж. Люб'є і Р. Мандру, але швидко отримало двійника – слово «ментальність», що свідчить про появу нового змісту чи його відтінку.

Ментальність (менталітет) у наші дні належить до найбільш інтенсивно й широко вживаних науково-публіцистичних термінів, що є причиною деякої розмитості його семантики. Слова «ментальність» і «менталітет» достатньо розповсюджені у різних наукових парадигмах (філософія, психологія, етнолінгвістика, культурологія, антропологія, соціологія, історія, політологія). Крім того, існує велика кількість визначень цих понять, але небагато вітчизняних вчених зосереджують свою увагу на відокремленні «менталітету» від «ментальності», не вважаючи за потрібне відрізнити їх за змістовими особливостями, тобто ототожнюючи ці поняття.

Окреме використання понять «ментальність» і «менталітет», з їхнім детальним поясненням представила В. Маслова в книзі «Лінгвокультурологія», де: Ментальність – це світоспоглядання в категоріях і формах рідної мови, які поєднують в собі інтелектуальні, духовні та вольові якості національного характеру в типових його виявах. Одиницею ментальності визнається концепт відповідної культури. Ментальність – той невидимий мінімум духовного єднання людей, без якого неможлива організація будь-якого суспільства. Ментальність народу актуалізується в найбільш важливих культурних концептах мови. Під іншим терміном, «менталітет», розуміється категорія, яка відображає внутрішню організацію та диференціацію ментальності, складу розуму, складу душі народу; менталітети – це психо-лінгво-інтелекти різномасштабних лінгвокультурних спільнот.

Розглядаючи терміни «менталітет» і «ментальність» з психологічного погляду, А. Фурман визначає їх наступним чином: *Ментальність* – це соціально-психологічна самоорганізація представників певної культурної традиції, що характеризується єдністю їхніх установок, переживань, думок, почуттів і виявляється в totoжності світосприйняття і світобачення. Вона визначає той рівень суспільної свідомості, на якому думки не відділені від емоцій, почуття від вольових дій, життєактивності; це чуттєво-мисленнєвий інструментарій освоєння довкілля. В кожному суспільстві є специфічні умови для структурування суспільної свідомості: традиції, культура, мова, спосіб життя і релігійність утворюють своєрідну матрицю, в межах якої й формується національна ментальність. *Менталітет* як сутнісна форма вияву ментальності – не стільки набутий результат людських відносин і поведінки, скільки очікування цього результату, який повинен статися на основі визначальних програм і доктрин розвитку різних сфер суспільного життя (ідеологія, політика, освіта тощо).

Отже, терміни «ментальність» і «менталітет» використовуються сучасними вітчизняними дослідниками або як рівнозначні, а іноді вбачають у них відмінність. Відмінність цих термінів, на думку деяких дослідників, полягає в тому, що менталітет має загальнолюдське значення, а ментальність може стосуватися будь-яких соціальних верст та історичних часів. Більшість вчених вважають, що доцільніше вживати ці терміни як синоніми.

Ментальність, з погляду етнопсихолога В. Храмової, відображає спільне «психологічне оснащення» представників певної культури. В російській науковій літературі стверджується, що існує різниця між поняттями «ментальність» і «менталітет». Якщо в змісті першого – психологічне навантаження, то менталітет – категорія культурологічна. Ментальність певною мірою є продуктом культури, її своєрідною квітесенцією. Те, що визріває і

набуває довершеності в культурі, може перейти в ментальність, кодифікуючи природні схильності людей. Культурні чинники спроможні посилювати або послаблювати дію менталітету, тобто давати свій потенціал до певного спільного «вектора» або опиратися тим чи іншим світосприймальним ментальним настановам, нейтралізувати чи, принаймні, цілеспрямовано коригувати їх. Культура в цілому моделює та опредмечує всі риси ментальності, здійснює їх трансмісію. Підґрунтям всіх ментальностей, є етнічна ментальність з усіма її специфічними особливостями.

Етнічна ментальність визначає духовне життя людей у масштабах епохи та культури, тобто їх суб'єктивні уявлення, вірування, установки, напрямки думок, манери почуттів, стереотипи сприйняття і поведінки, стандартні способи вирішення різноманітних життєвих проблем тощо. Вона репрезентує смисловий контекст певної епохи і культури, а також смислові утворення особистості. Це така система образів та уявлень, яка функціонує саме як об'єктивна реальність. Вона моделює не тільки напрямки думок, але і створює мотиваційно-смислові орієнтири самосвідомості.

Етнічна ментальність спрямовує колективні автоматизми та поєднує архетипні утворення, впорядковує внутрішній світ людей у відповідності з домінуючими у суспільстві ціннісними уявленнями, поєднує свідомість індивіда з колективною свідомістю, детермінує поведінку людей у конкретній культурно-історичній системі координат. Ця категорія суспільної свідомості характеризує саме специфіку психологічного відтворення зовнішнього світу, а також особливості типового реагування достатньо великої спільності людей.

Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, в системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, в сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо.

Н. Дем'яненко зазначає, що етнічна ментальність творить стрижень, навколо якого формується національна картина світу кожного народу. Національна ментальність притаманна певній етнокультурній спільності. Ментальність дозволяє виявити характеристику особистості, її поведінку й характер. Ментальність має свою структуру, виражену у взаємозв'язках внутрішніх рис. Її розглядають як систему, що створена трьома компонентами – *емоційним, пізнавальним і поведінковим*.

Емоційний (емотивний) компонент ментальності складається з емоційних станів і переживань. Емоційний компонент дає певний енергетичний заряд

ментальності, стимулює пізнавальну та поведінкову діяльність, мотивує її певним чином.

Пізнавальний (когнітивний) компонент ментальності складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, які є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання). Пізнавальний компонент ментальності значною мірою дає змогу орієнтуватися народів в певних історичних ситуаціях.

Поведінковий (конативний) компонент – це той компонент, що виражається у діях, вчинках етносу. Завдяки поведінковому компоненту реалізуються ціннісні орієнтації етносу.

Важливу роль в етнопсихології відіграє ментальний інструментарій, тобто поняття і категорії етнокультури – мова, звичаї, обряди, вірування, магія, міфи, мистецтво, мораль. Аналіз міфології, фольклору, художніх текстів, витворів мистецтва, моральних та релігійних норм, принципів, уявлень, архетипів і установок колективного підсвідомого дає можливість вивчати ціннісно-сміслові утворення етнічних суб'єктів, оскільки вони є визначальними у структурі етнічної ментальності. Ментальність поряд з усвідомлюваними компонентами передбачає поєднання неусвідомлених проявів, або посилення на них, як на колективну підсвідому орієнтацію.

Таким чином, *ментальність* є важливим етнопсихологічним феноменом, адже саме вона виступає *інтегральною психологічною ознакою етносу*. Зовнішніми чинниками та умовами розвитку етнічної ментальності виступають *традиції родини*. Як відомо, особисте несвідоме, що впливає на свідому життєдіяльність дорослої людини, інколи навіть усупереч її волі та розуму, значною мірою формується під впливом переживань у ранньому дитинстві.

Етнічна ментальність – це цілісна система образів, уявлень, ціннісно-сміслових утворень та різних своєрідних правил життя, що визначає певний тип поведінки. Разом з тим етнічна ментальність має напівусвідомлений характер і сприймається дослідниками як дух етносу, душа народу, як те, що робить цей етнос відмінним від інших, помітним серед інших, як специфічне «обличчя» конкретної етнічної спільноти. Типові психологічні риси етносуб'єктів, зафіксовані в їхній ментальності є своєрідними «мітками» того природного і соціального середовища, в якому вони сформувалися. Саме етнічна ментальність є визначальним соціально-психологічним фактором, який зумовлює процеси етногенезу, а також суспільно-політичні процеси в державі й не зводиться до суми форм суспільної свідомості (релігії, виховання, освіти), а зумовлені життєдіяльністю народу в певному географічному і культурно-історичному середовищі.

4. Особливості ментальності українського народу

Етнічна ментальність поряд з наукою, мистецтвом, міфологією та релігією є однією з форм етнічної свідомості. Вона жодним чином не закріплена в матеріалізованих продуктах, а має надсвідомий характер. Національний менталітет є продуктом певної культури і водночас, персоніфікуючи її, – носієм, продовжувачем культурних традицій і норм поведінки в наступних поколіннях. Етноментальність сповнена культурними, в цілому духовними багатствами. На цій підставі Б. Цимбалістий припускає, що вплив культури на ментальність, вдачу людини відбувається в ранні її роки через родину, що відтворює культурне середовище етногрупи. Те, що є спільного у способі родинного виховання, і формує певні риси психіки дитини. Це спільне не обумовлюється конкретними вказівками і порадами дитині. Воно проявляється переважно у традиціях і нормах певної культури, що їх персоніфікують батьки.

Ментальність – це цілісний вираз духовних спрямувань, що не зводиться до суми суспільної свідомості (релігії, науки, мистецтва тощо), а є специфічним відображенням дійсності, зумовленим життєдіяльністю народу в певному географічному і культурно-історичному середовищі етносу (А. Баронін). Специфіка української ментальності – це результат спільної дії природних, культурних та соціально-психологічних факторів, результат конкретних історичних надбань українського народу, результат відображення специфіки взаємодії українців з оточуючими природними та географічними умовами існування, як і співіснування з іншими народами. Природні впливи на український менталітет надто значні. Саме природа зумовлює велику кількість обрядів та обрядових свят. Ментальність визначається своєрідністю її опорних елементів – значень, смислів, образів, асоціацій. Аналіз елементів етноментальності українців дає підстави для висновку про велику питому вагу в них *образів рідної природи та внутрішнього світу людини*.

Природна детермінація української ментальності проявляється через розвинуте образне мислення українців. Будь-які явища оточуючого світу усвідомлюються за допомогою певних «посередників». Для українців такими «посередниками» є сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річки, тварини тощо. Природні особливості України знайшли своє відображення у різних жанрах народної творчості. В українському фольклорі міститься цілий ряд стійких образів, які стали символами певних людських якостей чи стосунків (лелека – символ щастя, сокіл – символ свободи, барвінок – символ молодості та щасливого шлюбу, явір – символ краси й кохання). Широко відомі своїми символічними значеннями калина, терен, рута, мальва, любисток, верба та інші природні об'єкти. Природа впливає на формування української ментальності й

тому важливими чинниками української етнокультури є природничого походження народні традиції, норми поведінки, цінності, ідеї, а також звичаї, обряди, ритуали. Особливістю українського менталітету є перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом.

Відомі дослідники «української вдачі» (ментальності) Г. Ващенко, Б. Цимбалістий, Я. Янів та ін. зазначають, що висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, у естетизмі народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності та своєрідному м'якому гуморі – це природний дар, що визначає людяність і є основою творчості. Але сила емоційного мрійництва може зменшувати роль раціонально-вольової компоненти психіки, що надає нерішучості, інколи невизначеності українців. Замість дійової активної боротьби за оптимальне розв'язання наболілих громадсько-політичних, соціальних та культурних проблем, український менталітет дозволяє людині пірнути до самої глибини своєї страждалої душі, втопитися угірких своїх настроях і притихнути, як явір над водою.

У питанні щодо визначення типів ментальності українців існують різні точки зору. Більшість дослідників визначають *два типи української ментальності: землеробський і козацький*.

Землеробський тип є хронологічно давніший: його глибинні корені сягають прадавньої індоевропейської культури. «Душа» українського народу формувалася впродовж багатьох століть існування в контексті землеробської культури, яка народжувала в етнічній свідомості прашурів українського люду, архетип ласкавої, лагідної Неньки-Землі, її поетичне бачення, що зумовлювало обрядовість народного життя. Це й сприяло формуванню основних рис української ментальності. Як вважає О. Кульчицький, найхарактерніший архетип українського «колективного несвідомого» – це тип ласкавої, плодючої Землі, збагачений віковим спільним досвідом співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою-Землею. Цей архетип позбавляє у світосприйманні настановлення українця агресивності, формує у нього м'яку споглядальність.

Не менш важливим у становленні ментальних рис українців був міфілогічний архетип Богині-Матері (Магна-Матер), злившись пізніше з архетипом Богородиці. Осередком архетипу «Магна-Матер» була родина. Він став основою етнічної домінанти українського менталітету. Мати відіграє основну роль у вихованні дітей, виразно домінує у родинному житті. А родинне життя сприяє формуванню таких рис, як доброта, лагідність, сердечність, ніжність, виховує «жіночу настанову» до зовнішнього світу.

Другий тип ментальності українців сформувався в епоху середньовіччя на ґрунті оригінального етносоціального утворення – козацтва, де пріоритет у

свідомості належить чоловікові, сильному, мужньому, незалежному мандрівнику, воїну. На думку О. Кульчицького, окраїнне розташування України, яке вимагало постійної оборони, захисту, породжувало лицарсько-козацький тип людини, яка ризикувала й активно підпорядковувала себе шляхетним ідеалам честі, волі та віри.

О. Кульчицький підкреслював, що під «українською психікою» розуміємо «ідеальний», тобто тільки в «ідеї», в думці існуючий тип «структури», до якого типу в меншій чи більшій мірі наближається більшість психік українців. Аналіз особливостей української національної психіки можна розглядати через характерні для людини рефлексивні настанови. За К. Ясперсом, у психіці людини рефлексивні настанови можуть виступати у таких формах:

- 1) контемплативна саморефлексія. В ній людина радше пасивно приглядається до себе і розвитку свого життя, ніж справді живе;
- 2) активно-рефлексивна настанова, що в ній людина формує своє життя, обираючи певний тип переживання;
- 3) безпосередня рефлексивна настанова, на базі якої кожне переживання, мить сприймаються як домірна вічності, теперішність стає самоцінною.

Бінарна діада «раціональність – ірраціональність» в українському менталітеті відтворює здатність до раціонального сприйняття та осмислення довкілля. Українську ментальність відносять до раціональних соціумів, де панує спрямованість на ретельне і точне, послідовне і завершене світосприйняття явищ і подій. Абстраговані проблеми чи ідеї у ментальності раціонального типу не сприймаються, проте, конкретні речі розбираються докладно і послідовно, розглядаються та обговорюються з усією повнотою і ретельністю. Раціональному типу ментальності характерні також ознаки смислової стабільності, прогнозованості у розвитку, соціальної перспективи за умови фіксованої результативності у плинному часі, чіткого виокремлення контурів майбуття.

Крізь призму моделі раціональної ментальності українці у критичних чи кризових ситуаціях проявляють потяг до повної і вичерпної інформації про все, що стосується подій та їх власного становища в ній. За відсутності об'єктивної, достовірної інформації буденна свідомість запобігає до емпіричної атрибутивності свого власного досвіду, самостійних пошуків і випробувань. З ефектом раціональної ментальності може безпосередньо пов'язуватись психологічна напруга буденної свідомості, яка додатково посилюється упередженим ставленням або загостреною увагою до себе з боку інших людей чи адміністративних органів. Така напруга прямо й опосередковано посилює негативні психологічні явища здебільшого у складі масової свідомості, – провокується здивування й обурення. З урахуванням означених тенденцій

визначається і дія локусу суб'єктивного контролю, способів саморегуляції, засобів і форм адаптації.

Раціональність виступає адаптивною функцією української ментальності. Відомо, що подіям і вчинкам завжди передують процесів сприйняття і розуміння очікуваних результатів. Отже, домінуюча установка сприйняття обумовлює не тільки характер активності українців, але і формує підвалини суб'єктивної картини світу в цілому, за участі якої здійснюються основні процеси життєдіяльності, соціалізації, психосоціальної адаптації.

Таким чином, ментальність як специфічний спосіб сприйняття етносом (аперцепції) і роз'яснення (інтерпретації) свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних чинників. Їх зміна детермінує певну еволюцію ментальних властивостей. Проте саме ментальність долає історичні епохи, зберігає код нації. Ментальність нації виявляється в національному характері, самосвідомості етносу, в різних компонентах його культури та конкретних виявах суспільного буття; її часто визначають як «дух народу», те, що пронизує всю життєдіяльність людей.

Питання для самоконтролю

1. Що таке психічний склад етносу?
2. Розкрийте поняття « архетипи колективного несвідомого» за К. Юнгом.
3. Визначте поняття «ментальність».
4. Розкрийте структуру ментальності.
5. Вкажіть відмінності між ментальністю та менталітетом.
6. Коли поняття «ментальність» увійшло в наукову сферу?
7. Завдяки дослідженню яких вчених ментальність почали вивчати?
8. Визначте поняття «етнічна ментальність»?
9. Що є, на думку О. Кульчицького, архетипом українського колективного несвідомого?
10. Охарактеризуйте типи української ментальності.
11. У чому полягає суттєва відмінність архетипу від ментальності?
12. Наведіть приклади загальнолюдських архетипів.
13. Наведіть приклади етнічних архетипів.

Використані джерела

Данилюк І. Психічний склад як компонент структури психології етнічної спільноти / І. Данилюк // Соціальна психологія. – № 2 (34), 2009. – С. 3 – 13.

Донченко О. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення: Монографія / О. Донченко, Ю.

Романенко. – К.: Либідь, 2011. – 334 с.

Кульчицький О. Український персоналізм / Олександр Кульчицький. – Мюнхен-Париж, 1985. – 192 с.

Лисий І. Я. Менталітет і духовна культура українців / І. Я. Лисий // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11 – 12. – С. 37 – 60.

Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – К.: МАУП, 2002. – 140 с.

Налчаджян А. А. Етнопсихологія / А. А. Налчаджян. – СПб.: Питер, 2005. – 320 с.

Маслова В. А. Лінгвокультурологія: Учеб. посіб. для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М.: Издат. центр «Академія», 2009. – 208 с.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К.: Наук. думка, 1993. – 200 с.

Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – 526 с.

Хиллман Дж. Архетипическая психология / Дж. Хиллман. – СПб.: Наука, 1998. – 155 с.

Юнг К. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 267 с.

Юнг К. Архетипы колективного бессознательного / К. Г. Юнг // Структура психики и процесс индивидуализации. – М.: Наука, 1996. – 317 с.

Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – К.: Знання, 2006. – 341 с.

Тема 8. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

1. Поняття та зміст національного характеру.
2. Основні чинники формування українського національного характеру.
3. Д. Чижевський про риси українського національного характеру.
4. Сутність соціальної психіки українців.

1. Поняття та зміст національного характеру

Безперечним є той факт, що своєрідність нації існує, і ця своєрідність дає підставу говорити про різні національні характери: український, російський, англійський, вірменський та ін. Національний характер є поєднанням фізичних і духовних рис, які відрізняють одну націю від іншої (О. Бауер). Кожна нація має свою специфічну культуру, систему знаків, символів, звичаїв і т. ін. Вже в межах школи психології народів (В. Вундт, М. Лацарус, Г. Штейнталь) досліджувалися проблеми національного характеру. Зокрема, стверджувалося, що головною силою історії є народ, який виражає себе в мистецтві, релігії, мові, загалом – в характері. У буденній свідомості помітні психологічні відмінності між народами. Гельвецій пов'язав національний характер із системою управління в країні, зазначаючи, що правитель, який узурпує владу в країні, стає деспотом, а деспотизм – це страшний ворог суспільного блага, що в результаті призводить до змін характеру всієї нації. Тобто, характер має динамічні властивості, здатність змінюватися в результаті зміни форм правління. На думку Г. Лебона, національний характер проявляється через почуття, вольові якості та моральність. Отже, більшість вчених єдині в поглядах на природу національного характеру. Риси його формуються в процесі людського життя і є надбанням суспільної історії.

Національний характер – одна з найважливіших категорій етнопсихології. Але, як і більшість понять етнічної психології, воно ще не має загальноприйнятого визначення. У науці традиційно вважають, що національний характер – складовий елемент та одночасно основа психічного складу нації і етнічної психології загалом.

Характер (від грец. *charaktei* – печатка, чеканка) – сукупність стійких індивідуальних особливостей людини, що складається та проявляється в діяльності й спілкуванні, зумовлюючи типові способи поведінки (М. Пірен). Характер є індивідуальним та специфічним для кожної людини, він зумовлений його суспільною природою, засвоєнням соціального досвіду, життєвого шляху в конкретно-історичних умовах.

Питання про розуміння національного характеру дуже складне. І. Кон зазначав, що вчені-психологи, які займаються проблемами національного

характеру, переймаються житейським уявленням, що народи як індивіди мають набір стійких якостей, «рис», які можна вимірювати та порівнювати, а потім складати для кожного народу психологічний паспорт-характеристику. Але таке неможливо здійснити навіть для окремого індивіда. І. Павлов, зокрема, про характер писав так: «Якщо ви уявите окремі риси абсолютно нарізно, то, звичайно, ви характеру людини не визначите, а потрібно взяти систему рис і в цій системі визначити, які риси висувуються на перший план, які ледь-ледь проявляються, затираються тощо». Ця «система рис» не є просто сумарним поєднанням частин, яке ґрунтується на співіснуванні однієї частини з іншою. Деякі частини є домінуючими, інші відіграють другорядну роль. Те ж саме можна сказати про характер будь-якої етнічної спільноти. Адже не існує жодних заперечень щодо того, що всі деталі й тонкощі людської психіки наявні в характері кожної етнічної спільноти. Тільки у різних народів ці властивості зустрічаються у неоднакових поєднаннях, проявляються з різними специфічними відтінками.

Деякі вчені (Ю. Бромлей, П. Гнатенко, І. Кон) особливо підкреслюють неприпустимість абсолютизації характеру окремих етнічних спільнот. Адже переважна більшість визначальних рис характеру, таких, як, скажімо, мужність, цілеспрямованість, доброзичливість тощо, є загальнолюдськими. Отже можна говорити не про монопольне володіння якоюсь етнічною спільнотою певною рисою, а лише про різницю форм (відтінків, стилів) їх прояву у різних народів.

Сучасний український етнопсихолог М. Пірен визначила *національний характер* як сукупність рис, що склалися історично у представників тієї чи іншої нації, які визначають звичну манеру їхньої поведінки, типовий спосіб дій, що виявляється по відношенню до побутової сфери, навколишньому світу, праці, ставлення до своєї та інших спільнот. Таким чином, національний характер – сукупність найбільш стійких, основних для цієї національної спільноти особливостей сприйняття навколишнього світу та форм реакцій на світ. Таке явище, як національний характер немає біологічного походження, вважає більшість сучасних вітчизняних дослідників. Риси і властивості національного характеру обумовлюються сукупністю соціально-економічних, історичних та географічних умов існування певної нації. Це особливо наочно підтверджується тим, що в різних частинах будь-якої нації, котра живе на великій території з розмаїттям географічних і кліматичних умов, в силу певних видів господарської діяльності, що у неї склалися, існує певна різниця у психології, звичаях, традиціях тощо. У представників нації, які живуть у прикордонних районах з іншими державами, внаслідок економічних і культурних зв'язків можуть «запозичуватися» деякі психологічні риси сусідніх народів. Дослідники дотримуються думки, що риси національного характеру

проявляються насамперед у культурі, будь-яка спроба побачити їх поза межами культури рівнозначна визнанню їх як властивості біологічного порядку.

Національний характер, згідно Л. Орбан-Лембрик, – це специфічне поєднання *типових рис* у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації; уявлення народу про самого себе, сукупність найбільш стійких, основних для певної національної спільноти особливостей сприйняття оточуючого світу і форм реакцій на цей світ. Таким чином, поняття «національний характер» означає фіксацію певних типових рис, які найчастіше проявляються тоді, коли йдеться не про окремих людей, а про групи. Але, виявляючи типові риси національного характеру, не слід вдаватися до їх абсолютизації, оскільки в реальних суспільствах у будь-якій групі людей перетинаються національні та соціальні характеристики.

Будь-яка риса національного характеру не може бути жорстко прив'язана лише до конкретної нації – кожна з них є загальнолюдською. Тому коректніше говорити не стільки про різний набір рис, скільки про міру вираження тієї чи іншої риси, про специфіку її прояву. Своєрідність національної психології того чи іншого народу виражається не в якихось неповторних психологічних рисах, а скоріше в їх неповторному поєднанні, прояві у певних звичаях, історичних традиціях, народному мистецтві, мові (Л. Орбан-Лембрик).

У цілому характер кожної етнічної спільноти являє собою органічну єдність загального й окремого, або одиничного. Подібно до того, як будь-яке загальне у соціальному житті не може зводитися до простої суми одиничних явищ, національний характер не є механічним поєднанням неповторних етнічних особливостей індивідуальних характерів. Отже, національний характер є специфічним поєднанням загальнолюдських рис з конкретними історичними та соціально-економічними умовами існування нації. Будь-яка загальнолюдська риса, наприклад, працьовитість, патріотизм, волелюбність, можуть по-різному проявлятися різною мірою, в різні часи і в різних народів.

Розглянуті особливості в тлумаченні поняття «національний характер» знайшли своє відображення у визначенні цього поняття, яке дав П. Гнатенко – український вчений, який присвятив аналізу цієї проблеми основні свої праці: «*Національний характер* – це сукупність соціально-психологічних рис (почуттів, ціннісних настанов, емоційно-вольових якостей, національно-психологічних настанов), які властиві нації на певному етапі розвитку, детерміновані соціально-економічними, історичними і географічними умовами її існування та проявляються в культурі, традиціях, звичаях і обрядах. Національний характер – це своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації».

П. Гнатенко розглядає також проблему співвідношення поняття «*національний характер*» з іншими категоріями, зокрема з поняттям «*психічний склад*». З погляду дослідника, принципова розбіжність цих двох понять полягає в тому, що категорія «*психічний склад*» відображає риси, притаманні донаціональним спільнотам, тобто спільнотам, які існували в межах феодальної, рабовласницької та первіснообщинної суспільно-економічних формацій. Отже, цей термін найповніше відбиває соціально-психологічні властивості історичних форм спільності людей, які існували до виникнення націй. У цьому контексті можна стверджувати, що психічний склад є передумовою виникнення національного характеру.

У *структурі* національного характеру вітчизняні дослідники вирізняють такі його елементи:

- *національний темперамент* (він буває або «збудливий», «несамовитий», «палкий», або навпаки – «спокійний», «врівноважений», «уповільнений»);
- *національні емоції* (за типом «національної запальності» чи «національної скепси»);
- *національні почуття* («національна гордість», «патріотизм», «національна зневага» тощо);
- *первинні національні забобони* (міфологеми, які закріпилися в емоційній сфері; вони стосуються ролі, призначення, місії нації чи народу, взаємин етнічної групи з націями сусідами).

Елементи національного характеру є важливим способом стихійного, безпосереднього відображення оточуючої дійсності в психіці членів етнічної спільності. Вони підлягають впливу соціального і політичного життя, проявляються у повсякденні переважно на буденному рівні в тісній єдності з формами буденної національної свідомості. Таким чином, національний характер являє собою сукупність емоційно-чуттєвих реакцій, які виявляються, у першу чергу, в емоціях, почуттях та настроях, у способах емоційно-чуттєвого освоєння світу, а також у швидкості та інтенсивності реакції на певні події.

Національний характер виявляється і в *національному темпераменті* людей. Варто зазначити, що вчені (зокрема, О. Горячова, М. Макаров, В. Разов, Ю. Бромлей) відзначають, що поняття «темперамент» стосовно національного характеру має дещо інший смисл, а ніж у загальній психології стосовно окремої людини: темперамент не пов'язаний тут безпосередньо з певним типом нервової діяльності. Це суто соціальне явище, яке залежить від історії і суспільних умов (сім'я, церква, побут, виховання), пояснюється впливом кліматичних умов, способу життя, родом занять етносів, специфікою етнічної культури. Звідси й відмінність в емоціональних реакціях на життєві ситуації.

Часто говорять про субтропічний (південний) темперамент південних народів та холодний – (північний).

Загалом національний характер – досить суперечливе утворення, в структурі якого часто поєднуються такі риси й особливості, що можуть розглядатися і як позитивні, і як негативні. Ядро національного характеру, за М. Лоським, втілює пара протилежностей. Для вченого особливо цікавим є віднайдення тієї визначальної властивості, з якої походять дві протилежні якості – позитивна і негативна. М. Бердяєв звертав увагу на поляризацію російського характеру, в якому уживаються протилежні риси: доброта і жорстокість, душевна делікатність і брутальність, альтруїзм і егоїзм, велике волелюбство і деспотизм, самоприниження і національна гордість. Така поляризація національних рис характеру притаманна не тільки росіянам, а й представникам інших етносів. Тому можна сказати, що долю того чи іншого народу в історії визначає не тільки і не стільки розум, скільки його характер.

Таким чином, національний характер є специфічним поєднанням загальнолюдських рис з конкретними історичними та соціально-економічними умовами існування нації.

2. Основні чинники формування українського національного характеру

Дослідженню окремих характеристик українського національного характеру були присвячені праці Г. Ващенко, О. Кульчицького, І. Мірчука, Є. Онацького, О. Потебні, І. Рибчина, М. Сумцова, В. Липинського, Ю. Липи, Б. Цимбалістого, Д. Чижевського, М. Шлемкевича, Я. Яреми, В. Яніва А. Бичко, І. Бичко, І. Старовойта, П. Гнатенка, А. Швецової та інших вчених. Беззаперечною є думка стосовного того, що проаналізувати феномен національного характеру та зрозуміти «душу» української нації можна лише за умови детального вивчення усієї багатоаспектності чинників, що зумовили процес етнопсихогенезу українців. Тривалий час внаслідок певних історичних, політичних та ідеологічних причин проблемі дослідження національного характеру взагалі та українського національного характеру зокрема у вітчизняній науці не приділялось належної уваги. Тому природно, що значний внесок в розробку даної проблематики зробили представники української діаспори.

Переважаюча більшість досліджень національного характеру та його етнопсихологічних аспектів в основному здійснювалися вченими-істориками, які надавали своїм описам філософського осмислення, не використовуючи при цьому психологічного термінологічного апарату. Відмінними у цьому плані є дослідження О. Кульчицького, який відзначився своїм комплексним підходом до проблеми українського національного характеру. Він пропонував

застосування «методу генетичного досліджу», який полягає в тому, що національні характеристики народу формувалися під впливом різних чинників.

О. Кульчицький виділив *шість основних чинників* формування української вдачі:

- 1) расовий або антропологічний;
- 2) геопсихічний (пов'язаний з природним середовищем);
- 3) геополітичний;
- 4) психосоціальний (пов'язаний з соціальною структурою суспільства);
- 5) культуроморфічний (дослідження народної творчості);
- 6) глибинно-психічний.

Вчений був переконаний, що «треба провести спроби прояснення генези психіки української людини» таким чином:

– українська людина у своїй *соматичній обумовленості* – соматично-расові чинники і соматичні аспекти української психіки;

– українська людина у своєму *географічному просторі* (географічне середовище, що сформувало українську психіку, геопсихічні чинники й середовище, що сформувало українську психіку, геопсихічні чинники й геопсихічний аспект української психіки);

– українська людина у своєму *історичному буванні* (вплив історичних подій та історичної дійсності на формування української людини, історичні чинники й історіософічний аспект української психіки);

– українська людина в її *суспільному житті* (вплив притаманних для української дійсності форм групового життя на українську психіку, соціопсихічний чинник і соціопсихічний аспект української психіки);

– українська людина в її *культурному буванні* (впливи окремих культур на українську психіку, культурно-морфічні чинники і культурно-морфічний аспект української психіки);

– українська людина у своєму *глибинно-несвідомому* психологічному житті (глибинно-психічний аспект української психіки).

Першим чинником у переліку О. Кульчицького є *расовий* (расово-психічний), вплив якого, на думку вченого, зумовлений пов'язаністю тіла (сома) та душі (психе) – «соматопсихічною» пов'язаністю. Так, дослідник стверджує, що з-поміж українців переважають особи динарської раси, для якої властивий інтенсивний розвиток чуттєво-афективного життя, здібність до театрального мистецтва й музики. Ці особливості й мали вирішальне значення у процесі формування такої національної риси, як «примат почуттів над розумом та волею». Динарський ідеал, з погляду автора, – це «наповнення життя масою переживань», тому переважна більшість українців – інтроверти. Вживаючи цей термін, автор пояснює його так: «Інтровертивне зосередження життя у

власному внутрі визначається замкненістю вдачі, обороною проти витрати енергії в напрямі об'єкта світу, настороженим ставленням до оточення і часто також зверненням психічної енергії на розбудову внутрішнього життя».

Геопсихічний чинник розглядався О. Кульчицьким у контексті впливу географічного середовища на становлення психічних характеристик української нації. На основі аналізу особливостей природно-географічного середовища різних регіонів України дослідник пояснює етнопсихологічні характеристики українців: відмінні географічні умови спричинили появу регіональних відмінностей у національному характері.

В геопсихічному чиннику О. Кульчицький вбачав вплив на національний характер умов, пов'язаних з географічним положенням території, ландшафтом, кліматом тощо. Наприклад, степ як домінуючий в Україні вид ландшафту «виховував» такі основні риси психічного складу українця як емоційність, сентименталізм, чутливість, ліризм. З іншого боку, віддаленість українських поселень на степових просторах, яка змушувала сподіватись тільки на власні сили у разі небезпеки, зумовило відомий індивідуалізм українців, прагнення до свободи, яке у певних випадках вело до самоізолювання.

На світоглядно-ментальному рівні українській національний характер виявляється у домінуванні в ньому екзистенціальних (орієнтованих на окремішне людське існування в усьому розмаїтті його емоційно-психологічних виявів), мотивів, у плюралістичному (поліфонічному) баченні навколишнього світу, у діалогічному спілкуванні з природним і людським оточенням. Діалог з природним довкіллям виявляється в емоційно-шанобливому ставленні до землі, рідної природи в цілому і, як наслідок, надзвичайній працездатності і працелюбстві української людності. Тривале (ще з «кіммерійських» часів) проживання на межі ворожого кочового степу виробило у наших пращурів специфічне «екзистенціально-межове» світовідчуття, гостро-емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, пісенно-ліричне сприйняття довкілля, пріоритет «серця» над «головою».

Іншим не менш важливим чинником формування українського національного характеру в переліку О. Кульчицького є *геополітичний*. Геополітичні чинники України склалися історично, чому сприяло її географічне положення. Однією з істотних обставин, яка визначила специфіку національних рис, є розташування України «між Європою і Азією», між «Заходом і Сходом». Саме таке географічне положення України зумовило наявність двох векторів впливу. Українцям притаманні як європейські риси характеру, так і східні, тобто, з одного боку, християнсько-візантійські, з іншого – євразійсько-кочівницькі. Звідси й виділення ідеалу воїна-оборонця (виробляється козацько-лицарський ідеал).

О. Кульчицький, виділяючи світоглядну толерантність українців, яка супроводжувала український народ протягом усієї його історії, пов'язував її з впливом архетипу «доброї», «ласкавої», «плодючої» землі. Майже поетична «закоханість» у рідний край стримувала українців від колонізації нових земель, що в підсумку обумовило нездатність до творення далекосяжних планів у зовнішній політиці та слугувало експансії інших держав, в боротьбі з якими постали дві протилежні стилі поведінки: «авантюриницько-здобичницького» (героїчного) та «захованого життя».

На думку дослідника, у культурному плані Україна знаходиться на периферії Європи, що визначило особливості *психосоціального чинника*. Це має свій вираз в поєднанні раціонально-активної світонастанови з інтровертивною заглибленістю. В інтелектуальному середовищі існував навіть поділ на «західників» і «слов'янофілів», який репрезентував дві протилежні за світоглядними засадами концепції розбудови суспільного життя. «Цивілізаційний розлам», який завжди був присутній в країні, проходить по межі західних і східних її регіонів, є наслідком того, що впродовж століть Україна розвивалися переважним чином або під впливом римського права, або євразійської традиції. Така поліцентричність (або багатовекторність) для України є згубною тому, що «нація історично не опрацювала модель захисної інтеграції перед обличчям спільної небезпеки». Саме тому в українському суспільстві – родина, найближча громада відігравали велику роль і мали особливу цінність. Така зорієнтованість українців на внутрішній світ, обумовила байдужість до зовнішнього благоустрою. Цікавими є міркування О. Кульчицького щодо впливу соціальних чинників на український характер. Автор висунув тезу, за якою найбільший вплив на формування української психіки справили: недостатня диференціація структури суспільства та особливе значення малих груп у суспільному житті українців.

Аналізуючи вплив *культурних чинників*, вчений зазначає, що українська культура й психіка належить до «європейського культурного кола», але оскільки Україна географічно посідає відносно Європи периферійний простір, то на неї досить пізно вплинув європейський осередок, зокрема три хвилі ідей, що головним чином і формували духовне життя Європи – католицизм, ренесанс, просвітництво. Релігія традиційно вважається вагомим фактором, що впливає на психологію етносу. В житті українського етносу релігія завжди посідала значне місце. Первісно-релігійні уявлення мали політеїстичний характер, тобто це була віра в багатьох богів. Політеїзм язичництва зумовлював хаотичність у поглядах на світ, на причинний зв'язок різних процесів та залежність людини від тих явищ, які вона уособлювала в образі богів. Християнство докорінно змінило ставлення людини до природи і світу.

Глибинно-психологічні чинники О. Кульчицький поділяє, за К. Юнгом, на два різновиди: особисте і колективне несвідоме. З погляду автора, особисте несвідоме, ядром якого в українців є сформований «комплекс меншовартості», негативно впливає на формування української психіки. Протилежним є вплив колективного несвідомого, осередком якого можна вважати злеяну в переживаннях і життєвих досвідах хлібороба архетипову Добру землю, Деметру.

В. Янів, аналізуючи досягнення О. Кульчицького, зауважує, що відомих історичних умовах було в Україні пригоже поле до постання «комплексу меншовартості» (політичне поневолення з заперечуванням донедавна права на мовну окремішність, з накиненою назвою малоросів). Знову ж розходження між відчуттями своєї власної особистої вартості, питоменне для одиниць (і спільнот) з багатим внутрішнім життям, і між постійними історичними невдачами всіх наших збірних зусиль мусить надати певного спеціального забарвлення «комплексів меншовартості», який перетворюється в «комплекс кривди». Таким чином, підхід О. Кульчицького до аналізу національного характеру мав на меті простежити вплив багатьох чинників різної природи на формування психологічних рис та особливостей українського народу.

Іншим підходом серед наукових спроб дослідження чинників формування національного характеру був *культурно-антропологічний підхід*, запропонований Б. Цимбалістим, позитивом якого, на думку В. Яніва, є пов'язаність з життям, отже емпіризм, бо дуже часто в дослідках духовності ми надто віддалювалися від живого матеріалу.

Вчений був переконаний, що використання такого методу дає змогу досягнути процес формування національного характеру в його цілісності. Окрім того, подібний підхід дозволяє дослідити національну психіку з наукової точки зору, відкрити шляхи свідомого впливу на деформацію чи збереження певних національних рис. Б. Цимбалістий висуває гіпотезу, що родина, яка репрезентує культуру певної етнічної спільноти, впливає на становлення та розвиток особистості у ранньому дитинстві, а саме на її характер, вдачу, ментальність тощо. Таким чином, *спосіб родинного виховання нації виступає визначним чинником* формування національного характеру українського народу.

Б. Цимбалістий підтримує ідею О. Кульчицького щодо існування шістьох чинників формування національного характеру. Проте він вказує, що у такій інтерпретації всі фактори діють як якийсь фатум; одиниця є тільки пасивним рецептором їх впливання. Одні з них незмінні (географічне положення, клімат), інші змінюються дуже поволі і лише релятивно (історична доля, соціальна структура та ін.). Виходило б, що вдача і ментальність народу змінюються у дуже повільному ритмі. Але спостереження доказує, що крім порівнюючих

сталих рис у вдачі, є такі, що виступають лише в якийсь історичний період.

Натомість Б. Цимбалістий, ключову роль серед чинників формування національного характеру надає *соціально-культурним*. Йдучи за З. Фрейдом, Б. Цимбалістий припускає, що вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність та вдачу людини відбувається у її ранні роки через родину, яка відтворює культурне середовище етногрупи. Те, що є спільного у способі родинного виховання, і формує певні риси національного характеру. Матріархат української родини безумовно здійснив свій вплив на становлення національного характеру. Результатом стало формування жіночих цінностей, переваги жіночого начала в українському суспільстві. Цим зумовлені «кордоцентричність» (від лат. *cordi* – серце) українського характеру і виразна емоційність.

Таким чином, дослідник вважає, що аналіз родинного життя є основним елементом вивчення національних характеристик українців. Б. Цимбалістий робить висновки про те, що структура української родини характеризується домінуючими матріархальними рисами – і саме вони є визначальними у формуванні національного характеру українців. Б. Цимбалістий характеризує також негативні аспекти національних рис українців. Серед них він відзначає відсутність демократизму та риси, які є необхідними для процесів державотворення, а саме пошани до авторитету, почуття відповідальності, моральної відваги й справедливості, толерантності, «духу спільноти» тощо. До цього переліку він також додає брак єдності у наших змаганнях, внутрішні спори й чвари, взаємне поборювання вичерпують національний організм, роблячи його нездібним до виконання важливих завдань.

3. Д. Чижевський про риси українського національного характеру

Спеціальних робіт, присвячених аналізу рис національного характеру українського народу, вкрай мало, оскільки досліджувати цю проблему в Україні, з відомих причин, було не прийнято. В основному це праці української діаспори. Дуже цікавою (хоча і не беззаперечною та дискусійною, на думку самого автора) є концепція національного характеру українського народу Д. Чижевського, що викладена у праці «Нариси з історії філософії на Україні», з точки зору так званого «романтичного» погляду на націю (на протигагу раціоналістичному).

У контексті аналізу діалектики загальнолюдського і національного в історико-філософському процесі Д. Чижевський розглядає українську психіку. Перш за все Д. Чижевський зупиняється на характеристиці таких понять, як нація і людство, які він розглядає через призму поняття «народний світогляд», зазначаючи, що народний світогляд являє собою національно-обумовлене

положення даного народу в світі і житті. Воно проявляється і в тому, що цей народ любить, чого в житті він уникає, що в людині найбільше цінує, до чого ставиться негативно і т. д. З погляду автора, народний світогляд протягом століть не залишається незмінним.

На психологію народу накладають відбиток як ті зміни, які відбуваються в його житті, так і вплив зовнішніх чинників. Народний світогляд, за Чижевським, являє собою поєднання певних надісторичних та історичних елементів. Історично обумовлені елементи легше піддаються зміні, ніж зумовлені певним психічним складом нації. Але і ті й інші в кожен історичний момент життя накладають свій відбиток на філософську творчість представників певної нації.

Д. Чижевський підкреслював, що національний характер не є одноманітним. Кожна нація має різні психологічні та соціальні типи. Крім того, існують відмінності, що викликані місцевими умовами. Все це ускладнює картину національного характеру народу, робить її різнобарвною та різноманітною. Вчений виокремлює насамперед екологічні та культурні чинники, які помітно впливають на формування рис національного характеру українців. Виходячи із надзвичайної складності поставленого перед собою завдання, автор попереджає, що кожна національна філософія, яка хоче бачити у собі єдину й усю правду, стає на хибний шлях. Він вважає, що до характеристики національного типу можна йти трьома шляхами, а саме:

- 1) дослідженням народної творчості;
- 2) аналізом, осмисленням найбільш «блискучих», яскравих, виразних історичних епох, які цей народ пережив;
- 3) характеристикою найбільш значущих, «великих», видатних представників цього народу.

Максимально надійним, за Д. Чижевським, є перший із них, але сам він обирає третій, складний, суперечливий, неоднозначний. Так, він вважає плідним дослідження народної творчості, однак одразу попереджає, що якби ми, наприклад, звернулися до народної мудрості, то на всі запитання знайшли б діаметрально протилежні відповіді, оскільки вони беруть початок як у дохристиянський, так і у християнський період, від православ'я, від уніатів, католиків, аріан, селян, козаків і шляхти, від аскетичного погляду Лаври і барокової писемності Київської Русі. Дуже багато елементів народної творчості спільні для України та її сусідів, інших слов'янських народів. Аналізуючи народну творчість українців, учений наголошує на таких якостях, як емоційність, сентиментальність, ліризм. Одним з проявів емоційності є своєрідний український гумор. Крім того, Д. Чижевський виокремлює в національному характері українців індивідуалізм і свободолюбність. Причому

він наголошує як на позитивних, так і негативних рисах індивідуалізму, який, з одного боку, може призвести до самоізоляції й конфліктів, а з іншого – породити різноманітні форми творчості й активності.

Д. Чижевський аналізує також негативні риси українського народу, що сформувалися на тлі кривавих сторінок його історії і виявилися у тенденціях до знищення як власних, так і чужих життєвих форм. Окрім того, важливими моментами розвитку національного характеру Д. Чижевський вважає «постійне тло української історії» – природу України і два її історичні періоди – княжу добу й добу бароко. Що ж до визначених дослідником історичних епох, то перша з них – «княжі часи» – позначилася двома культурними подіями в Україні тих часів – прийняттям християнства і запровадження писемства. Ці події помітно вплинули на розвиток культури, особливо літератури.

Барокову добу пов'язували з розквітом пластичного мистецтва й літератури. Як вважав Д. Чижевський, основною духовною рисою бароко є декоративність, для якої ціннішим є широкий жест, аніж глибокий зміст. Він робить висновок, що ці особливості позначилися на певних рисах українського народу, які називають психологічним авантюризмом.

Д. Чижевський підкреслював в українській емоційності позитивні сторони, що відбилися в духовній творчості кращих представників нації: Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, П. Куліша, Т. Шевченка, які надали цій якості глибокого філософського обґрунтування. Почуття, емоція оцінюються як шлях пізнання я (зокрема, у філософській концепції П. Юркевича). Вона народжується у «глибині серця» і завжди залишається джерелом нового життя, нових рухів та прагнень. Розум є спільний для всіх людей, серце ж у кожній людині різне, забарвлене індивідуально. Д. Чижевський пише: «Філософія серця (Юркевича) є характерною для української думки. Юркевич типовий представник національного українського характеру». В емоційності як властивості українського національного характеру, вчений вбачає вплив протестантської релігійності, бо важливим принципом протестантизму є висока оцінка «внутрішнього» в людині.

Таким чином, Д. Чижевський простежує на прикладі історії української культури феномен *«філософії серця»*, починаючи зі Г. Сковороди і закінчуючи П. Юркевичем. Безсумнівно, що український національний характер формувався і видозмінювався під впливом різних чинників – історичних, соціально-економічних, географічних та ін. З концепції Д. Чижевського про «філософію серця» випливає, що емоційність і релігійність – це найважливіші риси українського національного характеру. Він робить висновок про те, що релігійність іманентно притаманна українському національному характеру, оскільки філософське світобачення українського народу відображено у

«філософії серця».

Сучасний етнопсихолог, філософ, автор багатьох праць з проблем національного характеру українців П. Гнатенко, зазначає, що власне, концепція Д. Чижевського (як і інших представників українського зарубіжжя) теоретично обґрунтовує наявність і правомірність цих рис.

4. Сутність соціальної психіки українців

Соціальне оточення, як і процеси, що в ньому здійснюються, у тому числі й реальні події, об'єктивно відбиваються на динаміці розвитку і формуванні національного характеру своїми власними ознаками. Але ж люди запобігають і до тих сенсоцінних утворень, що склалися попередньо у ході довготривалої історії культурного розвитку етнічної спільноти. Поряд з характерним впливом реального середовища виділяють так звані соціальні складові етнічної духовності.

Якщо у звичних і звичайних умовах існування у людини завжди є потяг до індивідуалізації, то в екстремальних умовах вона легко піддається бажанню зливатися з чимось великим, ґрунтовним і надійним. Саме таким узагальненим і надійним підґрунтям захисту і сили є народний досвід, що закріпленний у надбаннях національної української етнокультури. За К. Юнгом, набутий у поколіннях досвід є цінністю на зразок повітря, яким усі дихають, але яке нікому не належить.

У розгляді культурно-історичного фенотипу та етнічних психо-соціальних явищ у науковій літературі запобігають до поняття *соціальної психіки*, під якою розуміють позаперсональну систему, що включає не тільки реально відтворюване, але й спадкоємне, що передається наступним поколінням у формі характерних рис регуляції і саморегуляції поведінки та діяльності. Вона складає своєрідну психокультуру цього соціуму.

Соціальну психіку модельно зображують за допомогою трьох основних блоків: властивості (якості), стани і процеси. Кожен блок має свої критеріально окреслені структури:

– *властивості*: екстраверсія (інтроверсія), екстернальність (інтернальність), емоційність (прагматичність), інтуїтивність (сенсорність), інтенційність (екзекутивність);

– *стани* соціальної психіки: конвенціональний стан («так треба» або «так»), коригуючий стан («треба не так» або «ні»), хаотичний стан («так не треба» або «інакше»);

– *процеси* соціальної психіки: ідентифікація, маргіналізація, індивідуалізація, девіація, інвестиція.

Кожна структурна одиниця соціальної психіки відтворює сформовані

відношення, установки, типові форми дій, реагувань, переживань. Соціум і практично усі мешканці етнічної спільноти обмінюються між собою набутими цінностями, оцінками і судженнями, думками й спостереженнями.

Українська соціетальна психіка у бінарній дихотомії «екстра – інтроверсія» більш виразно тяжіє до інтровертованого типу реагування, орієнтованого на внутрішні тенденції, відповідні до цього судження, потреби, інтереси. Тому люди в Україні здебільшого схильні орієнтуватися на власні сили і можливості, свій досвід, свої погляди, роздуми, міркування. Інтернальність суб'єктивної картини світу українців спрямовує особистість на власні уявлення небезпеки, яка осмислюється і вкладається в пояснюючі принципи здорового глузду буденної свідомості. А враховуючи те, що народи в інтровертованих суспільствах зазвичай спокійні, терпеливі, миролюбні і неагресивні, то в ситуації психологічної фрустрації за умови соціальної кризи українці легко проявляють домінуючу уникнення, несприйнятливості до зовнішнього тиску, певну байдужість, втрату інтересів.

Разом з тим, інтроверсія у поведінці, установках, ціннісних орієнтаціях, співзвучна індивідуалізму, підвищеній чутливості сприймань і переживань, узгоджується зі стриманим реагуванням на раптовість та проявляється надзвичайною чутливістю до небезпеки.

Світоглядний тип «екстернал – інтернальності» орієнтує рівень суб'єктивного контролю людей у сферу соціально-психологічних реалій, у котрих втілюються типології незалежності, самостійності та активності української людини у досягненні власних цілей, особистої відповідальності за те, що коїться, механізмів саморегуляції у взаємодії з довкіллям. Вважається, що ця узагальнена характеристика здійснює саморегуляторний вплив на багато сторін активної взаємодії людини з середовищем, способів вирішення кризових ситуацій, виборі форм реагування, визначенні дій і вчинків, організації життєдіяльності в цілому.

Українці частіше тяжіють до *екстернального локусу суб'єктивного контролю*. Тенденція екстернальності етнічного походження проявилася в тому, що люди не бачать зв'язку між своїми діями і можливостями протистояти соціальній кризі, не вірять у покращення ситуації, вони лише вболівають та сподіваються на розуміння, очікують співучасті та емпатії. Люди очікують не тільки розуміння і підтримки ззовні, але й мимовільно сприяють розвитку перцептивних установок жертвеності, жадають розуміння і співчуття.

Екстернальність психологічної саморегуляції проявляється не тільки у загостреному переживанні розчарування щодо власних можливостей активного втручання по виправленню вже заданого розвитку небезпечної для їх життя ситуації, але і в породженні специфічних феноменів, що лімітують стресогенні

стани – недовіри, фрустраційної включеності, емоційної спустошеності, дратівливості, безпорадності, стресу тощо.

Екзекутивні етнічні спільноти, до яких відноситься український народ, здебільшого орієнтовані емоційними впливами, наївністю, інтуїтивністю. Вони завідомо слідуєть принципам підлеглості, виконавчості, потребують союзнитва, прихильнитва, заступнитва. Внутрішній світ представників екзекутивних соціумів нерідко суперечливий, визначається помірливістю, стриманістю, невибагливістю, терпеливістю з доміантою споживання, показовості, прикрашання. Психічні процеси означеного типу реагування переважно проявляються механізмами ідентифікації (принцип «як всі»), інтуїтивно знайденого психологічного захисту. Натомість інтенціональним соціумам властиво проявляти власну ініціативу пошуку засобів і форм адаптації, прагнення до вольового самоствердження, самодостатності і самототожності. Терміном «інтенціональний» позначають таку лінію поведінки, якій притаманно ініціативно формувати мету дій, активності, діяльності. Залежне, екзекутивне кредо, а не ініціативне, раціональне переважає у слов'янському національному характері, українці тут не виключення. З урахуванням означених тенденцій визначається і дія локусу суб'єктивного контролю, і механізмів саморегуляції, і засобів та форм соціальної адаптації.

Питання для самоконтролю

1. Що слід розуміти під поняттям «характер»?
2. Визначте поняття «національний характер».
3. Які видатні вчені світу досліджували національний характер?
4. Назвіть структурні елементи національного характеру.
5. Охарактеризуйте чинники національного зарактеру за О. Кульчицьким.
6. У чому полягає сутність культурно-антропологічного підходу
Б. Цимбалістого?
7. Охарактеризуйте шляхи вивчення національного характеру, які визначив
Д. Чижевський.
8. У чому полягає сутність національного темпераменту?
9. Визначте поняття «соцієтальна психіка».
10. Які характерні особливості суб'єктивного контролю українців?
11. Назвіть позитивні та негативні риси національного характеру українців.

Використана література

Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К.: «ДОК – К», 1997. – 116 с.

Кульчицький О. Світогляд українця / О. Кульчицький // Українська душа:

зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48 – 65.

Кульчицький О. Риси характерології українською народу /

О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 2 т. Інститут української археографії та джерелознавства ПАН України. – К., 1995. – Т. 2. – С 708 – 718.

Орбан-Лембрик Л. Е. Соціалізація особистості в контексті етнокультурної парадигми / Л. Е. Орбан-Лембрик // Етнос і культура. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – № 1. – С. 85 – 90.

Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – 526 с.

Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66 – 96.

Чижевський Д. Українська філософія / Дмитро Чижевський // Філософські студії. – 1993. – № 1. – С. 48 – 157.

Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Нью-Йорк: Накладом Ради допомоги і оборони Україні Українського конгресового комітету Америки, 2001. – 175 с.

Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів / Упоряд. М. Шафовал. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К: Знання, 2006. – 314 с.

Тема 9: ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ

1. Етностереотипи та етнокультурна стереотипізація.
2. Структура та різновиди етнічних стереотипів.
3. Основні соціальні функції етнічних стереотипів.
4. Етнічні упередження і забобони.

1. Етностереотипи та етнокультурна стереотипізація

Етнічні стереотипи є складовою соціальних стереотипів. *Соціальний стереотип* (від гр. – stereos – твердий і typos – відбиток) відносно стійкий та спрощений образ соціального об'єкта (групи людей, окремої людини, події, явища тощо), що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистісного досвіду індивіда та уявлень, які прийняті в суспільстві. Термін «*стереотип*» означає повторення, відтворення яких-небудь зразків у певній діяльності.

Своїм походженням і популярністю у психологічній літературі термін «стереотип» зобов'язаний американському журналісту Уолтеру Ліппману, який вперше використав його в 1922 році у своїй книжці «Суспільна думка». Беручи інтерв'ю в різних діячів і представників широкого загалу з приводу тих або інших подій, Ліппман звернув увагу на те, наскільки різними можуть бути погляди на одну й ту саму подію та її оцінки. Він висунув гіпотезу про наявність упередженості, яка існує в певних стійких утвореннях, «pictures in our heads» (картинках у наших головах), які активно впливають на сприймання людей та подій. Перенесена на ґрунт сприймання групи ця думка доповнилась уявленням про те, що, згідно з цими «картинками», члени будь-якої групи дуже схожі, практично ідентичні одне одному. Для фіксації цієї ідеї Ліппман запозичив з поліграфії термін «стереотип», який там означає металеву пластину з рельєфними печатними елементами, яка застосовується для відтворення одного й того ж тексту за умов друкування великих тиражів. Він же запровадив вираз «соціальний стереотип», який почав вживатися в розумінні певних схематичних культурно-зумовлених малюнків світу в голові людини, а функцією їхньою стали вважати економію зусиль під час сприймання різних соціальних об'єктів та явищ, а також захист певних культурних позицій та норм. Психологи взяли на озброєння цей термін і почали активно досліджувати сам феномен.

У. Ліппман виокремив *чотири аспекти* стереотипів:

- 1) стереотипи завжди простіші, ніж реальність – складні характеристики стереотипи «укладають» в дві-три пропозиції;
- 2) стереотипи люди набувають (від знайомих, засобів масової інформації та

- ін.), а не формулюють їх самі на основі особистого досвіду;
- 3) всі стереотипи помилкові, більшою чи меншою мірою;
 - 4) стереотипи дуже живучі.

Стереотипи є соціальним явищем, а *стереотипізація* – це психологічний процес. Стереотипізація є результатом категоризації соціальних об'єктів. Створюючи соціальні категорії, індивід акцентує увагу на властивостях, за якими люди, що належать до тієї чи іншої категорії, сприймаються схожими один на одного та водночас такими, що відрізняються від інших.

Стереотипізація є важливим механізмом розуміння індивідом соціального значення інформації. Тобто, за допомогою стереотипізації відображається соціально-культурна реальність. Дослідник стереотипів німецький етнолог *Герман Баузігер*, вказував на те, що стереотипізація є необхідним і неминучим засобом досягнення власної ідентифікації. Стереотипно сприймаються не тільки люди, але й об'єкти зовнішнього світу, взаємозв'язки між ними, процеси міжкультурної комунікації, риси характеру, тобто стереотипною є цілісна система стосунків людини і оточуючого світу. Стереотипне сприйняття дійсності сприяє адаптації до оточуючого середовища, допомагає переробити потік інформації ззовні, описати складну і комплексну діяльність.

Соціально-психологічними *функціями* стереотипізації є:

- спрощення та систематизація складної та великої за об'ємом інформації;
- міжгрупова диференціація, що найчастіше оцінюється на користь своєї групи і сприяє підтриманню позитивної групової ідентичності;
- пояснення існуючих відносин між групами;
- виправдання існуючих міжгрупових відносин;
- збереження існуючих відносин.

Соціальні стереотипи – звичні стійкі уявлення стосовно різних сфер життя, в тому числі й міжнаціональних взаємин. Соціальні стереотипи можуть формуватися на основі віку, статті, раси, релігії, професії, національності. Існують також стереотипи географічні (наприклад, життя у невеликих містах безпечніше, ніж в мегаполісах), речові (наприклад, німецькі машини – найякісніші) та ін. Стереотипи в більшості випадків носять нейтральний характер, проте, при їх перенесенні від конкретної людини на групу людей (соціальну, етнічну, релігійну, расову) часто набувають негативного відтінку.

Етнічні стереотипи є складовою соціальних стереотипів; їх виникненню сприяють когнітивні, мотиваційні й соціокультурні чинники. Особливо важливою характеристикою етностереотипів є їх детермінованість цінностями власної культури. Етноцентричні установки власної культури виражаються у тенденції до позитивної саморепрезентації й більш упередженому сприйнятті представників іншої групи.

Етнічні стереотипи, за визначенням В. Крисько, – це схематизований образ своєї або чужої етнічної спільності, який відображає спрощені знання про психологічні особливості та поведінку представників конкретного народу й на основі якого складається стійка і емоційно забарвлена думка однієї нації про іншу або про саму себе.

А. Налчаджян відносить стереотипи до підсвідомих утворень, розглядаючи їх як «неусвідомленні схематизми», які їх носіями не усвідомлюються, а сприймаються як природне, нормативне світосприйняття. На соціальному рівні система стереотипів, поряд із мовою, виступає перехідною ланкою поміж колективним несвідомим і масовою свідомістю.

Під етнічними стереотипами розуміють відосно стійке уявлення про моральні, розумові, фізичні якості, що притаманні представникам різних етнічних спільностей. Етнічні стереотипи є груповими уявленнями про типовість певних ознак та рис характеру, властивих кожному представнику своєї або іншої етнічної спільності як складової інтегративного поняття «нація». На цих умовних етнічних атрибутах засновано багато анекдотів, жартів, історій; від них відштовхується чимало літературних етнообразів, використовуючи стереотипний матеріал для створення певного естетичного ефекту.

Етностереотип виступає як узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, який створено історичною практикою міжетнічних стосунків. Віддзеркалюючи бажання людей зберегти етнокультурну ідентичність, етностереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи. Основними *особливостями* етностереотипів є: їх емоційно-оцінний характер; стійкість (і навіть ригідність) щодо нової інформації; узгодженість; неточність.

Щодо емоційно-оцінного характеру стереотипів слід відзначити, що є позитивно та негативно емоційно забарвлені стереотипи. Так, до стереотипів з негативним зарядом С. Фіск відносить: стереотипи зневаги, стереотипи захоплення, стереотипи заздощів і стереотипи патерналізму. Стереотипи зневаги існують по відношенню до представників низькостатусних, некомпетентних так званих «холодних» груп. Стереотипи захоплення з'являються, переважно, по відношенню до власних груп, яким приписується високий статус, компетентність і «тепло». Стереотипи заздощів з'являються по відношенню до представників високостатусних, компетентних і «холодних» груп. Стереотипи патерналізму існують по відношенню до представників низькостатусних, некомпетентних і «тепліх» груп.

Дослідники відзначають таку важливу властивість етностереотипів як стійкість (і навіть ригідність) щодо нової інформації. Однак ця стійкість є

відносною, що зумовлено зміною відносин між групами, появою нової інформації.

Узгодженість етностереотипів – це високий ступінь єдності уявлень в усіх членів етнічної групи, яка створила той чи інший стереотип. Згідно з теорією Дж. Тернера, до узгодженості стереотипів у представників національних груп призводить випуклість соціальної ідентичності, а саме: посилення гомогенності своєї групи, що сприймається; очікування взаємної згоди між представниками групи та його реалізація; сприяння активному досягненню консенсусу, що забезпечується взаємовпливом.

Неточність етностереотипу з'являється у результаті оцінювання кожного члена групи за допомогою певної якості, навіть у тому випадку, якщо ця якість в дійсності характеризує всю групу. Таким чином, етностереотипи відображають реальні особливості стереотипізованої групи, що в свою чергу зумовлює появу проблеми істинності (точності) етностереотипу.

ознаками *істинності* етностереотипу є:

- наявність єдиної думки в двох чи більшій кількості груп щодо характеристик групи;
- схожість між культурами, що сприяє підвищенню точності етностереотипів;
- узгодженість між сприйманням групою самої себе та сприйманням цієї групи з боку інших груп.

Отже, реальні міжетнічні відносини значною мірою впливають на етностереотипи. Характером відносин (співробітництво чи суперництво, домінування чи покора) зумовлюються основні виміри етностереотипів: зміст, спрямованість, ступінь точності та ступінь сприятливості. Етнічні стереотипи сприяють отриманню інформації про наявність тієї чи іншої етнічної групи, появі певного ставлення до цієї групи, тобто кожний етностереотип містить певну програму дій по відношенню до іншої етнічної спільності.

2. Структура та різновиди етнічних стереотипів

Етнічний стереотип виступає як узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, який створено історичною практикою міжетнічних стосунків. Відзеркалюючи бажання людей зберегти етнокультурну ідентичність, етностереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи. Дослідники зазвичай вказують на *трикомпонентну структуру* етностереотипів:

- 1) пізнавальний компонент – констатація особливостей етнічної групи;
- 2) емоційний компонент – ставлення до цих особливостей, що зумовлює їхню оцінку;

3) поведінковий компонент – формування певного типу поведінки щодо цієї етнічної групи.

Найбільш розроблену концепцію структури етнічних стереотипів запропонував Л. Едвардс, який виділяє в їх структурі чотири компоненти, або вимірювання:

1. Зміст – ті характеристики або риси, які приписуються етнічній групі. Це те, що називають пізнавальним або когнітивним елементом стереотипів.
2. Однаковість – те, якою мірою представники етногрупи згодні у тому, що дана група дійсно має ті риси, які їй приписують.
3. Спрямованість – те, що показує, яким чином сприймається об'єкт стереотипу: позитивно чи негативно. Цей вимір визначають за співвідношенням позитивних і негативних рис, які входять до складу стереотипу.
4. Інтенсивність – рівень упередженості по відношенню до етнічної групи. Цю особливість стереотипу визначають шляхом рангування тих рис, які приписують цій групі.

Раніше дослідники обмежували зміст етнічних стереотипів тими уявленнями та образами, що сформувалися у певній спільноті щодо інших етнічних груп. Такі етностереотипи є найрозповсюдженішими та найбільш вивченими, у подальшому їх назвали *гетеростереотипами*. Згодом визначення поняття «етнічні стереотипи» доповнили образами та уявленнями стосовно власної етнічної групи, які назвали *автостереотипами*. Сучасні науковці виокремлюють наступні *різновиди* етнічних стереотипів:

✓ *прості* автостереотипи і гетеростереотипи (що ми думаємо про себе і про «чужих»);

✓ *перенесені* автостереотип і гетеростереотипи (що, як ми допускаємо, «чужі» думають про нас і самих себе).

Як правило, автостереотип кожного народу у поміркованих дозах поєднує позитивні і негативні риси, зрозуміло, з переважанням позитивних. Автостереотип ніколи не буває точним хоча б тому, що «реальний» образ народу є доволі невизначеним і мінливим. Але він не буває також абсолютно хибним хоча б тому, що справляє зворотний вплив на поведінку, на «реальний» образ народу, котрий свідомо чи несвідомо достосовується до свого уявного.

Хоч якими були б рівень адекватності й походження стереотипів, вони мають стати предметом пильної уваги психологів, оскільки впливають на міжетнічні відносини, етнополітику держав, на плин виникнення і розв'язання конфліктів. У цьому зв'язку треба звернути увагу на негативні автостереотипи. Важливе значення має проблема взаємозв'язку автостереотипів і гетеростереотипів. Адже одні й ті самі дії чи властивості по-різному

оцінюються своїм етносом і чужим. Іноді гетеростереотипи можуть переходити в автостереотипи. Такий перехід може здійснюватися у тих умовах, коли гетеростереотипи формуються панівною етнічною спільнотою. Проте можливий і протилежний процес: автостереотип сприймається іншими етносами, а через певний час може повернутися вже як гетеростереотип. Важлива роль тут належить пропагандистським методам. Отож, важливо мати на увазі відносний характер етностереотипів, і ні в якому разі не абсолютизувати їх. Деякий усереднений образ представника певної етнічної групи з точки зору його національного характеру та поведінки може достатньо суттєво видозмінюватись щодо конкретної людини. Тут значну роль мають і місцеві специфічні умови, і освіта, і життєві особливості (зміна країни проживання), і вплив приналежності до певної соціальної верстви населення та багато інших факторів.

Враховуючи природу й істотні ознаки етнічних стереотипів виділяють такі їх типи:

- *за походженням*: стихійні (результати народної творчості) і штучні (продукти інформаційних технологій);
- *за суб'єктом* чи носієм: індивідуальні та групові (класові, регіональні, загальнонаціональні);
- *за сферами суспільного життя*: політичні, соціальні, правові тощо;
- *за об'єктивністю, правдивістю*: правдиві (істинні) та неправдиві (хибні);
- *за формою буття*: світоглядні, поведінкові, вербальні, образні;
- *за емоційним забарвленням*: позитивні, негативні;
- *за тривалістю існування*: коротко-й довготривалі.

За допомогою етнічних стереотипів культура людських відносин акумулює в собі досвід, набутий в процесі взаємодії етносів у різних сферах життєдіяльності – матеріальній, духовній, політичній – і тих конкретних формах взаємовпливу, які складаються в процесі цієї діяльності. У той час як гетеростереотипи дуже часто (але не обов'язково) є негативними, у групі автостереотипів кожного етносу звичайно переважають позитивні стереотипні уявлення про себе. Негативна етнічна установка сприяє породженню головним чином негативних модальних гетеростереотипів.

Етностереотипи відіграють значну роль у сприйманні оточуючих людей, які належать до певного етносу, виділяти серед них «своїх» та «чужих» з певним ставленням до них. Але етнічні стереотипи часто виникають в умовах обмеженої інформації про об'єкт, тому можуть бути помилковими та виконувати консервативну, а іноді й реакційну роль, формуючи хибне знання та серйозно деформуючи процес міжособистісної взаємодії. Якщо в певних

народів сформувались негативні етнічні стереотипи щодо сприймання одне одного, то виникає загроза етнічного конфлікту. Неодноразово повторюючись, негативні етнічні стереотипи стають елементом суспільної свідомості. Досвід світової історії засвідчує безліч прикладів того, як у випадку недоброзичливих, а тим більш конфліктних стосунків, негативні стереотипи відразу ж виникають у суспільній думці (народу приписуються негативні побутові та моральні риси як нечесність, підступність, лінь тощо). Негативні етностереотипи небезпечні не тільки тому, що з ними важко боротись, а й тому, що вони нагромаджуються упродовж історії в суспільній свідомості й стають елементом етнічної та національної самосвідомості.

3. Основні соціальні функції етнічних стереотипів

Більшість вчених виділяють наступні *функції* етнічних стереотипів:

1. Функція економії мислення – стереотипи спрощують картину об'єктивної реальності, створюють категорії та схеми уявлень, таким чином, полегшуючи розумові процеси.

2. Функція збереження існуючого суспільного ладу – оскільки соціальні стереотипи є стійкими уявленнями про етнічну групу, то якщо ми їх приймаємо, вважаючи правильними («само собою зрозумілими»), тим самим ми приймаємо як би «природність» і непорушність тієї соціальної реальності, в якій знаходимося. Тим самим, ми стаємо прихильниками збереження існуючого соціального порядку, зокрема етнічної стратифікації суспільства. Дійсно, стереотипи консервативні і, якщо стають думками та переконаннями людей, сприяють збереженню і захисту громадського ладу. Тому руйнування групи стереотипів – початок соціальних змін.

3. Функція вираження протесту – коли будь-яка соціальна група чи держава, яка проводить політику, не задовольняє певні групи людей, в цих соціальних середовищах починають формуватися негативні стереотипи у ставленні до влади чи до цих груп. Таким чином люди висловлюють протест проти неблагоприємної реальності. Створення нових стереотипів – етап психологічної підготовки соціальних дій.

4. Функція спотворення реальності – вони часто спотворюють реальність, в усякому разі, сильно спрощуючи її. Це перешкода на шляху до свідомого пізнання ідеологічної політики суспільства, а також міжетнічних відносин. Але часто трапляється й так, що певні індивіди чи групи людей зацікавлені саме в спотворенні соціальної реальності, становища людей у суспільстві тощо. Тоді спотворюється потенціал соціальних та етнічних стереотипів.

Слід враховувати *умови*, які вимагають появи стереотипів і сприяють виникненню цих соціально-психологічних явищ. У літературі звертається увага

на наступні умови:

- диференціація «ми» і «вони» і приписування «їм» негативних рис. Такі проєкції та атрибуції призводять до дегуманізації представників інших етносів в очах членів свого етносу;

- сприйняття інших етносів як суперників, що викликає до життя етнозахисні механізми і процеси. Формуються комплексні етнозахисні механізми у вигляді етнічних упереджень;

- необхідність самовиправдання, виправдання вчинені або планованих прагматичних дій теж викликає необхідність створення етнічних стереотипів.

Адаптація особистості і соціальних груп до проблемних ситуацій здійснюється за допомогою цілого ряду захисних та інших механізмів. Стереотипи як колективні соціально-психологічні механізми діють автоматично і досить ефективно. Це означає, що одним з основних джерел стереотипів є *конформність* особистості до групових уявлень. Тому частіше за все не сам індивід створює свої стереотипи: він просто розділяє вже існуючі в його етнічній групі стереотипи. Стереотипи впливають на сприйняття, пам'ять, мислення і навчання людей, на міжособистісні відносини і на поведінку людей.

Основною умовою формування почуття «ми» як спільноти, етносу, нації є прагнення до пошуку своєї групи і подальша ідентифікація з нею. Тенденція приписування собі більш позитивних якостей, ніж представникам інших груп, описана в етнопсихології як явище етноцентризму. Іноді одні й ті самі властивості, що є характерними для представників своїх та чужих груп, видаються позитивними для своєї і негативними для чужої групи. Наприклад, пунктуальність як позитивна якість для власної групи, інтерпретується як небажаний крайній педантизм по відношенню до представників іншої групи.

Етнічні установки закріплюються у процесі історичного розвитку психічного складу нації. Упродовж історії існування нації утворюються цілі системи зафіксованих національних установок, які визначають специфіку поведінки народу під час взаємодії та спілкування.

Етнічна установка, за визначенням Л. Орбан, – це внутрішній стан готовності особистості або груп людей до специфічного, характерного тільки для них (представників тієї чи іншої національної спільноти) прояву почуттів, інтелектуально-пізнавальної та вольової активності, динаміки та характеру взаємодії, спілкування, які відповідають існуючим національним традиціям.

4. Етнічні упередження і забобони

Гостро дискусійним в етнопсихології залишається питання щодо співвідношення понять «етнічний стереотип», «упередження» та «забобони». Вчені припускають, що наймовірніше початком існування етнічного упередження і передумовою формування забобону є зрушення в структурі етнічного стереотипу, що відбувається в результаті накопичення негативного емоційного заряду, і перетворення стереотипу в негативний. Причинами такої трансформації можуть стати найрізноманітніші чинники, серед яких найважливішу роль відіграють соціально-економічні й політичні.

Найприйнятнішою щодо диференціації цих понять є точка зору Г. Солдатової. Дослідниця підходить до поставленої проблеми через визначення понять ширшого контексту, зокрема поняття «етноконтактна ситуація». Згідно з її поглядами, історія міжетнічних відносин – це безперервний ланцюг опосередкованих і неопосередкованих етноконтактних ситуацій, тобто соціальних ситуацій міжетнічного спілкування. Основою міжгрупової етноконтактної ситуації є суб'єкт-суб'єктна взаємодія, де суб'єктами діяльності й пізнання є етнічні групи чи їхні представники, які є носіями позиції групи. Етноконтактна ситуація поєднує щонайменше дві групові позиції, кожна з яких базується на власному соціокультурному досвіді, але кристалізується й розвивається не сама по собі, а в контексті міжгрупових взаємовідносин. Етноконтактні ситуації Г. Солдатова розглядає як когнітивно-комунікативні, де метою міжетнічної взаємодії, що відбувається в них, є вирішення комплексу пізнавальних і комунікативних завдань, а репрезентація рішень можлива на рівні конкретних дій.

Когнітивно-комунікативний рівень етноконтактної ситуації (на противагу рівню конкретної поведінки) автор описує за допомогою поняття «установчі міжетнічні утворення» – соціально-перцептивні феномени етнічної свідомості, когнітивна структура яких має емоційно-оціночне ставлення до різних етнічних груп і які характеризують рівень готовності до відповідних реакцій поведінки в ситуаціях міжетнічного спілкування. Саме до цих утворень і належать етнічні стереотипи, етнічні упередження та етнічні забобони.

Г. Солдатова розглядає етнічні стереотипи як родові поняття щодо двох останніх понять. З її точки зору, етностереотип – це узагальнений, емоційно насичений образ етнічних груп чи їхніх представників, що склався в історичній практиці міжетнічних відносин. Відображаючи прагнення людей до збереження позитивної етнокультурної ідентичності, етнічний стереотип[^] відіграє важливу соціальну роль, як фактор консолідації та фіксації етнічної групи. Виходячи з поняття «норми» міжетнічного спілкування, коли основою взаємодії в етноконтактній ситуації є соціокультурний діалог, причому діалог не просто

двох груп чи двох особистостей, а діалог в їхньому образі двох контекстів, автор розглядає актуалізацію системи етнічних стереотипів як нормальну складову міжетнічного спілкування.

Зрушення в структурі етнічного стереотипу, що відбувається в результаті накопичення негативного емоційного заряду, і перетворення стереотипу в негативний, є, на думку дослідниці, початком існування етнічного упередження і передумовою формування забобону. Причинами такої трансформації можуть стати найрізноманітніші чинники, серед яких найважливішу роль відіграють соціально-економічні й політичні.

Етнічні упередження – перехідні утворення між такими стійкими структурами, як етнічний стереотип і етнічний забобон. Психологічною основою формування упереджень є поглиблення тенденції до перебільшення розбіжностей між власною та іншими етнічними групами, з одного боку, й мінімізація відмінностей всередині власної групи, з іншого, що зрештою веде до зміщення позитивного балансу в сфері соціальної перцепції на користь власної етнічної спільноти.

Наявність упереджень в етнічній самосвідомості особистості чи групи є передумовою й підґрунтям для формування етнічних забобонів. Як правило, перший тип установчих новоутворень не пов'язаний з відкрито ворожими проявами у поведінці, а активно репрезентується тільки на рівні вербальної поведінки і тільки в опосередкованій етнокопактній ситуації, тобто за відсутності прямого контакту з представниками різних етнічних спільнот. Упередження, залежно від ступеня концентрації негативного афективного заряду і від типу етпокопактної ситуації, відповідають таким формам поведінки, як уникання спілкування з представниками певних етнічних спільнот чи ухиляння від міжетнічних контактів у деяких сферах життєдіяльності. Феноменологічними індикаторами упереджень можуть слугувати стійкі переваги, що надаються представникам певних національностей.

Етнічні упередження виражають оцінку, що поділяють усі або більшість членів етнічної групи. Суб'єктом оцінки, вираженої в упередженнях, може бути індивід як член етносоціальної групи та сама група або соціум у цілому, з погляду яких відбувається оцінювання. Об'єктом оцінки виступають не лише іноземці чи представники етнічних меншин, але також реалії, пов'язані з особливостями їхнього соціокультурного існування. Етнічні упередження відтворюють ієрархічно організовану модель етносоціальних відносин; є ідеологічними конструктами, що експлікують систему ціннісних, етноцентричних переконань та поглядів, виражених у формах суспільної свідомості певної етносоціальної групи.

Перехід від надання переваг до усвідомлення зверхності власної етнічної спільноти над «чужими» призводить до появи етнічних *забобонів*. Процеси етносоціальної категоризації і міжетнічного порівняння в цьому разі відбуваються на основі різкого протиставлення, на жорсткій опозиції «свого» та «чужого», коли потреби й інтереси власної етнічної спільноти протиставляються інтересам і потребам інших. У забобонах спостерігається поляризація структури, що збалансовує негативний афективний заряд щодо зовнішньої етнічної групи. Саме в стійкості його структури криється причина того, що він погано піддається корекції під впливом раціональної інформації. Поляризація структури забобону робить його реальною суб'єктивною рушійною силою в ситуаціях міжетнічного спілкування. Останнє скорочує відстань між забобоном і поведінкою. Збільшення в забобонах емоційного заряду зумовлює ту ірраціональність, яка характерна для його регулятивної функції в міжетнічних відносинах. Поведінка, що відповідає рівню забобонів, має виразно дискримінаційний характер, наприклад, конкретні дії щодо обмеження можливостей, прав чи привілеїв, якими можуть користуватися члени етнічної групи, що дискримінується тощо.

Отже, *етнічний стереотип і етнічний забобон* – це утворення різного порядку; їх не можна ототожнювати, а треба розглядати як різні регулятивні механізми. Причому, оскільки трансформації етнічного стереотипу в його вироджені форми – результат, зумовлений «зовнішніми» причинами (економічними, соціальними, політичними, культурними), тому порівняно зі стереотипом забобони є більш «соціальним» міжетнічно-установчим феноменом. Це означає, що його формування, як і його зворотні трансформації, значною мірою визначаються передусім конкретною суспільно-історичною ситуацією. *Етнічні забобони* – це симптоми хворого в соціальному плані суспільства, але їх можна подолати, як можна долати негативні соціальні явища в різних сферах життєдіяльності людини. Що ж до існування етнічних стереотипів, то воно природне, а тому неминуче доти, доки існують нації, народності та інші етнічні групи.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття «стереотип».
2. Які найважливіші ознаки стереотипів виокремив У. Ліппман ?
3. Які чинники впливають на формування етнічних стереотипів?
4. Які різновиди етнічних стереотипів виокремлюють сучасні науковці?
5. Проаналізуйте наукові концепції походження етнічних упереджень.
6. У чому проявляється взаємовплив етнічних авто- та гетеростереотипів?
7. Дайте визначення поняттю «автостереотип».

8. Дайте визначення поняттю «гетеростереотип».
9. Які соціальні функції стереотипів ? Наведіть приклади.
10. Розкрийте роль засобів масової інформації у формуванні стереотипів.
11. Поясніть співвідношення понять «етнічні стереотипи», «упередження» та «забобони».

Використані джерела

- Гнатенко П. И. Этнические установки и этнические стереотипы / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – Днепропетровск, 1995. – 295 с.
- Крысько В. Г. Этническая психология: учеб. пособ. для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Академия, 2009. – 320 с.
- Махній М. М. Етнічна психологія: Навч. посіб. / М. М. Махній. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – 272 с.
- Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А.Налчаджян. – С-Пб.: Питер, 2006. – 381 с.
- Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
- Сорокина Н. Национальный стереотип как междисциплинарная проблема / Н. Сорокина // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. – 2011.
- Старовойтова Г. В. Этнические стереотипы поведения / Г. В. Старовойтова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1995. – 199 с.
- Стефаненко Т. Г. Методы исследования этнических стереотипов / Т. Г. Стефаненко. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 168 с.

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

Етнопсихологічний практикум являє собою керівництво практичними заняттями, виконанням завдань з метою актуалізації теоретичних знань, самостійною та індивідуальною роботою. Містить тематику рефератів, тестові завдання для контролю та самоконтролю, список рекомендованої літератури, що передбачено навчальною програмою цього курсу. Діагностичний і психокорекційний етнопсихологічний інструментарій включає методичні матеріали, психокорекційні техніки, підібрані відповідно до питань практичних занять. Короткий термінологічний словник (вокабулярій) розкриває сутність основних етнопсихологічних ключових понять.

Зміст практикуму відповідає змісту теоретичної частини книжки (лекційний курс) і складається із 9 тем, які мають чітку, логічну та послідовну структуру до складу якої входять такі блоки: ключові поняття, завдання для актуалізації теоретичних знань, завдання для самостійної та індивідуальної роботи, тематика рефератів, практичні заняття, тестові завдання, рекомендована література. Таким чином, опанування студентами етнопсихологічними знаннями докладно і ґрунтовно ознайомить їх як з теоретичними, так і емпіричними основами етнопсихології. Підібрані матеріали практикуму сприятимуть також поглибленню та розширенню фундаментальних психологічних знань студентів, формуванню у них інтересу до пізнавальної наукової діяльності.

Завдання для актуалізації теоретичних знань орієнтують студентів на перевірку теоретичних знань, отриманих під час засвоєння лекційного матеріалу з певної теми та передбачають активізацію у студентів знань тем лекційного курсу, вміння застосовувати їх як у науково-дослідній, так і у практичній діяльності та у повсякденному житті.

Завдання для самостійної та індивідуальної роботи у своїй більшості мають творчо-пошуковий характер, що спонукає студентів до наукового мислення, розвиває навички дослідницької роботи та реалізацію їх творчих можливостей. Важливою складовою цього блоку завдань є анування й самостійний аналіз наукових статей вітчизняних і зарубіжних вчених з різних проблем етнопсихології, відібраних відповідно до конкретної теми.

Мета самостійної та індивідуальної роботи передбачає зміцнення теоретико-практичних знань студентів в рамках програмного змісту дисципліни, розвиток у них умінь застосовувати ці знання при аналізі конкретних етнопсихологічних феноменів та ситуацій.

У цьому блоці передбачено також *тематику рефератів*. Матеріал для

змісту рефератів береться із списку рекомендованої літератури і власних джерел студента. Формою контролю реферату є його *захист*.

Реферат здається в друкованому варіанті на аркушах формату А4, обсягом не менше 10 сторінок. Вимоги для оформлення тексту: шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал – 1,15, абзацний відступ – 10 мм. Поля: верхнє – 2 см, нижнє – 2 см, правє – 2 см, лівє – 2 см.

Реферат повинен мати чітку *структуру*:

1. Титульний аркуш (стандартний).
2. План реферату.
3. Вступ.
4. Основна частина.
5. Висновки.
6. Список використаної літератури (не менше 5 джерел).

Контроль самостійної та індивідуальної роботи студентів включає: письмові відповіді на контрольні питання; перевірку конспектів, виконання індивідуально-творчих завдань, рефератів; аналіз заповнених схем і таблиць, анутовання статей, ведення психологічного словника.

Систему практичних занять адресовано як магістрам, студентам, так і викладачам педагогічного ВНЗ. У цьому блоці представлено орієнтовні питання та схеми для підготовки до практичних занять, а також групових дискусій, мініконференцій, етнопсихологічної діагностики, мінітренінгів, круглого столу, навчально-творчого проекту «Етнопсихологічні особливості народів світу». Презентовано плани проведення практичних занять, що включають питання для підготовки до практичного заняття, розв'язування завдань, виконання психокорекційних вправ, роботу з діагностичними методиками, а також орієнтовну схему проведення дискусій, круглого столу, мініконференції.

Загальною *метою практичних занять* є узагальнення поняттєвого апарату по темі, змісту вітчизняних та зарубіжних теоретичних концепцій, сутності етнопсихологічних закономірностей, зміна світоглядних орієнтирів студентів, формування етнічної свідомості та етнічної самосвідомості, адаптивної поведінки, національних цінностей, як передумов розвитку високого рівня національної самосвідомості.

Практичні заняття включають два етапи – *теоретичний і практичний*.

Теоретичний етап являє собою обговорення теоретичних аспектів теми згідно визначеного плану практичного заняття. На *практичному етапі* студенти працюють із діагностичними методиками і психокорекційними техніками.

Практичні заняття не повторюють, а доповнюють і поглиблюють теми лекційного курсу та навчальної літератури. У процесі підготовки до

практичного заняття студенти самостійно опрацьовують рекомендовану літературу, вчать критично оцінювати різні джерела знань.

Групова дискусія передбачає обговорення та співвіднесення різних точок зору на певну наукову проблему для розвитку уявлення про той чи інший аспект наукового пізнання.

Мініконференція – має на меті аналіз конкретних етнічних спільностей та презентацію їх національно-культурних особливостей. Це є заняття-підсумок індивідуальної та самостійної роботи студентів над науково-творчим проектом «*Етнопсихологічні особливості народів світу*», що проводиться на індивідуальних заняттях, які передбачено навчальним планом в певному напрямку підготовки. Навчально-творчий проект проводиться у вигляді наукової мініконференції «*Національно-культурні особливості представників різних етнічних спільностей*». На занятті створюється атмосфера наукової конференції, де студенти представляють та доповідають про результати проектних досліджень, які передбачають розвиток та поглиблення уявлень про етнопсихологічні особливості різних народів світу. Науково-творчі завдання формують у студентів уміння застосовувати набуті теоретичні знання для аналізу різноманітних конкретних ситуацій у процесі міжкультурної взаємодії.

Важливою складовою етнопсихологічного практикуму є контроль знань за допомогою *тестових завдань*. Тести складені за матеріалами лекційних і практичних занять, завдань самостійної та індивідуальної роботи студентів у межах МРС. Для підготовки до тестів студент використовує матеріали лекційного курсу, рекомендовану літературу по темі. Наведені у посібнику тести складені за стандартною методикою, що передбачено загальною організацією навчального процесу університету, відповідно до кожної теми робочої програми курсу.

Форми контролю: поточне опитування, аналіз виконання завдань, доповідей, участь у групових дискусіях, мініконференції, роботі круглого столу, оцінка активності студента у процесі заняття, перевірка самостійної та індивідуальної роботи, захист рефератів, тестування.

Змістовий модуль 1.

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Тема 1. ВИТОКИ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

Ключові поняття: психологія народів, психологія мас, базова особистість, модальна особистість, концепція «Культура і особистість», психологічна антропологія, географічний детермінізм, культурний детермінізм, народний дух, продукти народного духу, народна душа.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАТЬ

1. Опрацюйте зміст лекції №1 посібника та проаналізуйте основні її положення.
2. Визначте основні етапи розвитку уявлень про предмет етнопсихології.
3. Назвіть засновників «психології народів» та обґрунтуйте необхідність виділення «Volkerpsychologie» у самостійну наукову галузь.
4. Обґрунтуйте ідеї культурного детермінізму у представників школи «Культура та особистість».
5. Назвіть вітчизняних етнопсихологів, сформулюйте їхні основні ідеї.
6. Перевірте свої знання за допомогою питань для закріплення матеріалу (стор. 24).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Охарактеризуйте підхід Геродота до пояснення чинників етнопсихологічних відмінностей за таким його висловлюванням:

«Подібно до того, як небо в Єгипті інше, і як річка в них відрізняється певними природними властивостями у порівнянні з іншими річками, так і звичаї й норів єгиптян майже в усіх відношеннях протилежні до норів та звичаїв в інших народів».

2. Проаналізуйте підхід Ш. Монтеск'є до пояснення чинників етнічних відмінностей, що представлений у такому висловлюванні:

«Чимало речей управляють людьми: клімат, релігія, закони, принципи управління, зразки давнини, мораль, звичаї... над дикунами володіє переважно природа і клімат, китайцями управляють звичаї, а в Японії тиранічна влада належить законам...»

✓ *Визначте та опишіть схожість і відмінність у підходах Геродота і Ш. Монтеск'є щодо пояснення чинників етнічних відмінностей.*

3. Поясніть сутність понять «базова особистість» у розумінні

А. Кардинера та «модальна особистість» з погляду Р. Лінтона. Визначте їхні суттєві відмінності. Підберіть з наукових джерел цитати відомих представників школи «Культура та особистість», а також психологічної антропології, які б розкривали зміст цих понять. Законспекуйте цитати.

✓ *Висловіть свою власну думку щодо розуміння цих понять.*

4. Прочитайте параграф 1.2. «Історія етнопсихології в Україні» (Павленко В. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – С. 26 – 49).

✓ *Дайте відповіді (письмово) на запитання, подані після параграфу даного посібника (с.49 – 50).*

5. На підставі знань, отриманих у процесі вивчення теми «Витоки та етапи розвитку етнопсихології», заповніть нижченаведену таблицю.

Історичний розвиток етнопсихологічних ідей		
Етапи	Визначні вчені цього періоду	Сутність ідей (стисло)
1. Стародавній світ		
2. Епоха Просвітництва		
3. Становлення «психології народів» у XIX ст. в Німеччині		
4. Етнопсихологія в США пер. пол. XX ст.		
5. Етнопсихологія в Росії та СРСР у 20-30 рр. XX ст.		
6. Відродження етнопсихології в Україні. Значення діаспори		

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Етапи розвитку уявлень про предмет етнопсихології.
2. Стародавній світ і дослідження відмінностей між народами.
3. Європейські вчені про психологію народів.
4. Дискредитація етнопсихологічної науки в кінці 20-х років у СРСР.
5. Розвиток етнопсихології в українській діаспорі.
6. Відродження вітчизняної етнопсихології.
7. Становлення психології народів як науки в XIX столітті.
8. Психологічна антропологія як напрям етнічної психології в США.
9. Науковий напрям «Культура й особистість».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №1

Тема: РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ПРЕДМЕТ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ З АНТИЧНОСТІ ДО ХХ СТ.

Мета: сприяти формуванню у студентів етнопсихологічного світогляду на підґрунті ознайомлення з історією розвитку етнопсихології, основними етапами цієї історії, виокремлення чинників, що сприяли її розвитку, або ж, навпаки, – гальмували його. Знайомство з основними етнопсихологічними ідеями та концепціями.

План

1. Питання для підготовки до практичного заняття
 1. Ідеї етнопсихології в античній філософії та середньовіччі.
 2. Етнопсихологічні концепції епохи Просвітництва.
 3. Становлення «психології народів» як науки в ХІХ столітті.
 4. Ідеї культурного детермінізму у представників американської школи «Культура та особистість».
 5. Етнопсихологія в Росії та СРСР у 20-30 рр. ХХ століття та її дискримінація.
 6. Відродження української етнічної психології. Значення праць діаспори для розвитку етнопсихології в Україні.
- II. Розв'язування психологічних завдань.

Завдання 1

У великій сім'ї дитина може розраховувати на турботу з боку багатьох родичів, однак з першого місяця життя її передають з одних випадкових жіночих рук до інших, і вона, як зазначала М.Мід, «засвоює такий урок: не симпатизуй дуже сильно жодній людині, не пов'язуй дуже великих очікувань з жодним своїм родичем»

1. З позицій представників «Культура і особистість» вкажіть, які риси характеру формуватимуться у цієї дитини?
2. Аргументуйте свою відповідь відповідно до схеми дослідження:
Первинні інститути – Базова особистість – Вторинні інститути.

Завдання 2

«Ані раса, ані територія, ані мова, ані релігія не є ознаками, які визначають національність, хоча всі вони відіграють ту чи іншу роль у її

визначенні. Національність – це складне історичне утворення, яке з’являється у результаті кровного змішування рас і племен, багатьох перерозподілів земель, з якими вона пов’язує свою долю і духовного- культурного процесу, що створює духовне обличчя» – писав М. Бердяєв.

1. Які основні ознаки визначають національність людини?
2. Визначте власну думку щодо основних ознак національної належності.

Завдання 3

«Людина дійсно, сама духовно визначає себе, – зазначав Г. Шпет – відносить себе до певного народу, вона може навіть змінити народ, увійти за духом до складу іншого народу, однак знову не «довільно», а шляхом довгої та наполегливої діяльності з перетворення духовного устрою, що його детермінує».

1. Визначте описане етнопсихологічне явище.
2. Чим зумовлені зміни у цьому явищі?
3. У чому полягає його відмінність від явища, описаного у завданні?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитайте запитання або твердження та виберіть одну правильну відповідь.

1. Визначте основоположників «психології народів» у др. пол. XIX ст.:
 - а) М. Лацарус, Г. Штейнталь;
 - б) І. Бенедикт, Ф. Боас;
 - в) Г. Шпет, К. Юнг;
 - г) В. Вундт, О. Лурія.
2. Вкажіть, з чим ототожнювалось поняття «первинних інститутів» у школі «Культура і особистість»:
 - а) пізнім досвідом онтогенезу;
 - б) особливостями навчання дітей у школі;
 - в) раннім досвідом дитинства;
 - г) етнокультурною толерантністю.
3. Яка наука, згідно поглядів В. Бехтерева, повинна вивчати психологію народів?
 - а) загальна психологія;
 - б) психологічна антропологія;
 - в) колективна рефлексологія;
 - г) соціальна психологія.
4. Вкажіть, яку теоретичну схему було запропоновано у школі «Культура

і особистість»?

- а) первинні інститути, базова особистість, вторинні інститути;
- б) базова особистість, культурна особистість, вторинні інститути;
- в) первинні інститути, зріла особистість, культурна особистість;
- г) соціальний досвід, процес інкультурації, модальна особистість.

5. Визначте автора десятитомної праці «Психологія народів»:

- а) О. Потебня;
- б) М. Лацарус;
- в) В. Вундт;
- г) Г. Шпет.

6. У якому році розпочалося видавництво «Журналу психології народів і мовознавство»?

- а) 1836 р.;
- б) 1932 р.;
- в) 1872 р.;
- г) 1859 р.

7. Які продукти «духу народу», за визначенням В. Вундта, не піддаються експериментальному дослідженню?

- а) мова, міфи, звичаї;
- б) релігія, почуття, воля;
- в) міфи, казки, мова;
- г) звичаї, прислів'я, народні пісні.

8. Визначте, який тип особистості, згідно поглядів А. Кардинера, є характерним для кожної культури:

- а) базовий;
- б) вторинний;
- в) первинний;
- г) модальний;

9. Вкажіть головний чинник формування «базової особистості» за А. Кардинером:

- а) особливості зв'язку з іншими людьми, уявлення про світ;
- б) образи предметів і явищ об'єктивної дійсності;
- в) особливості дотримання традицій і звичаїв свого народу;
- г) особливості родинних стосунків.

10. Який вчений у дореволюційні роки в Московському університеті почав читати курс етнічної психології?

- а) Л. Виготський;
- б) Г. Шпет;
- в) О. Лурія;
- г) Л. Гумільов.

11. За Г. Шпетом предметом етнічної психології є:

- а) типові колективні переживання народу;
- б) сукупність моральних та інтелектуальних особливостей народу;
- в) синтез усієї минувшини народу;
- г) порівняльні історичні дослідження суспільного життя народу.

12. Хто із цих вчених вказав на те, що мова – це саморозвиток народного духу?

- а) Г. Шпет;
- б) Ф. Боас;
- в) К. Леві-Строс;
- г) В. Гумбольдт.

13. Відомим представником напрямку, сутність якого полягає у використанні особливостей клімату та географічних умов як основного чинника розвитку будь-якого суспільства для пояснення відмінностей між представниками різних народів і племен, є:

- а) Дж. Б. Віко;
- б) І. Гердер;
- в) Геродот;
- г) Гіппократ.

14. Вкажіть, як трактували «народний дух» фундатори психології народів М. Лацарус і Г. Штейнталь:

- а) душевна організація свідомості;
- б) сукупність спадкових непомітних змін;
- в) синтез душі раси;
- г) дух племені.

15. Який метод є основним у етнопсихології згідного поглядів Л. Виготського?

- а) інструментальний;
- б) індивідуальний;
- в) пояснювальний;
- г) генетичний.

16. Кому із вказаних вчених належить терія про психологію примітивних народів?

- а) А. Кардинеру;
- б) Л. Виготському;
- в) Гіппократу;
- г) Дж. Б. Віко.

17. Що є предметом вивчення етнопсихології згідно поглядів В. Бехтерева?

- а) суспільні настрої, дії;
- б) суспільні інтереси, ідеали;
- в) суспільні почуття, емоції;

г) суспільні твори, меморіали.

18. Визначте, який вчений в 1927 р. у СРСР написав книгу під назвою «Вступ до етнічної психології»:

- а) О. Потебня;
- б) Л. Гумільов;
- в) Г. Шпет;
- г) Б. Поршнев.

19. Який головний метод «психології народів» за В. Вундтом?

- а) діагностичний тест відносин;
- б) інтроспективний метод;
- в) аналіз конкретно-історичних продуктів духовного життя народу;
- г) аналіз пам'ятників культури і народного мистецтва народу.

20. Визначте засновників «психології народів у Німеччині:

- а) О. Потебня, Г. Лебон;
- б) Й. Гердер, Д. Юм;
- в) М. Лацарус, Г. Штейнталь;
- г) Г. Шпет, М. Мід.

21. Хто із дослідників прийшов до висновку, що кожна нація має свій темперамент і свої риси характеру?

- а) Л. Виготський;
- б) Г. Шпет;
- в) О. Потебня;
- г) В. Бехтерев.

22. Хто із американських вчених ввів поняття «базова особистість»?

- а) В. Вундт;
- б) Д. Юм;
- в) А. Карднер;
- г) Д. Моцумото.

23. Вкажіть, де і коли відбулося зародження етнопсихології як самостійної науки:

- а) США, початок XIX ст.;
- в) Росія, середина XVIII ст.;
- б) Німеччина, середина XIX ст.;
- г) Англія, кінець XX ст.

24. Вкажіть античного філософа, який сформулював загальні положення, згідно з якими всі відмінності між народами, зокрема, їхня поведінка та звичаї, пов'язані з природою та кліматом країни:

- а) Геродот;
- б) Теофраст;
- в) Гіппократ;
- г) Ксенофонт.

25. Хто вперше пояснив особливості життя і характеру різних народів за допомогою властивостей середовища, яке їх оточує та здійснив їх порівняльний опис?

- а) Гіппократ;
- б) Дж. Б. Віко;
- в) Геродот;
- г) Й. Гердер.

26. Визначте вченого, який здійснив теоретичні узагальнення польових досліджень своїх попередників та прийшов до висновку, що з моменту народження на дитину впливає її безпосереднє оточення, зокрема способи догляду за немовлям. Він відзначив, що ці способи відрізняються у різних культурах і зумовлюють певний вплив на особистість дорослого. Його погляди ґрунтувалися на основних положеннях психоаналізу, а згодом отримали назву «пелюшковий детермінізм»:

- а) А. Карднер;
- б) Л. Леві-Брюль;
- в) Ф. Боас;
- г) Д. Горер.

27. Вкажіть вченого, який розробив концепцію мови, що ґрунтувалася на вивченні її психологічної природи. Згідно з цією концепцією мова є не лише етнодиференціюючою, але й етноформуючою ознакою будь-якого народу, що зумовлює його існування:

- а) Г. Шпет;
- б) О. Потебня;
- в) В. Гумбольдт;
- г) М. Лацарус.

28. Філософ, який вказував на зумовленість компонентів народної душі такими чинниками як: клімат, ландшафт, спосіб життя, суспільний лад, історія, це є:

- а) Гіппократ;
- б) Теофраст;
- в) Геродот;
- г) Арістотель.

29. Яка основна функція національної символіки за В. Бехтеровим?

- а) бути засобом узгодження колективної діяльності;
- б) бути засобом інтелектуальної діяльності;
- в) розвивати національний характер народу;
- г) врегулювати емоційні настрої.

30. Хто із цих вчених написав працю «Дві руські народності»?

- а) М. Грушевський;
- б) І. Мірчук;
- в) М. Костомаров;
- г) В. Янів;

31. Хто із цих вчених вважав, що українська інтровертованість тісно пов'язана з географічними умовами, що й скерувало увагу із зовнішнього світу у світ внутрішній?

а) І. Мірчук;

в) Б. Цимбалістий;

б) С. Подолинський;

г) Я. Ярема.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка А. М. Етнопсихология: Учеб. пособие / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харьков: Изд-во Ун-та внутр. дел, 2003. – С. 5 – 14.
2. Баронин А. С. Этническая психология: Учеб.пособ. / А. С. Баронин. – Киев: Тандем, 2004. – С. 6 – 7.
3. Белик А. А. Психологическое направление в этнологии США. От исследования «культура-и-личность» к психологической антропологии // Этнология в США и Канаде / Под ред. Е. А. Веселкина, В. А. Тишкова. – М.: Наука, 1989. – С. 190 – 240.
4. Боас Ф. Методы этнологии // Антология исследований культуры. – Т. 1. – Интерпретации культуры. – СПб.: «Университетская книга». – 1997. – С. 519 – 527.
5. Вундт В. Проблемы психологии народов / В. Вундт. – М.: Изд-во РАН, 1998. – С. 201 – 218.
6. Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – С.32 – 67.
7. Данилюк І. В. Історія психології в Україні: Західні регіони (остання чверть ХІХ – перша половина ХХ століття) / І. В. Данилюк. – К.: Либідь, 2002. – С. 37 – 57.
8. Данилюк І. В. Франц Боас як фундатор етнологічного напрямку сучасної етнічної психології / І. В. Данилюк // Вісник Київського університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Київ, 2005. – Вип. 22-23. – С. 91 – 94.
9. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – С. 28 – 32.
10. Лебон Г. Психология народов и масс // Психология толп. М.: Изд-во РАН, 1998. – С. 14 – 121.
11. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию/ Н. М. Лебедева – М.: Ключ- С, 2005. – С. 6 – 17.

12. Махній М. М. Етнічна психологія: навч. посіб. / М. М. Махній. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – С. 7 – 44.
13. Мид М. Иней на цветущей ежевике / М. Мид. – М.: Наука. – 1988. – С. 6 – 87.
14. Павленко В. М. Етнопсихологія: навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – С. 11 – 47.
15. Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – С. 14 – 47.
16. Платонов Ю. П. Этническая психология / Ю. П. Платонов. – Санкт-Петербург: Речь, 2004. – С. 77 – 97.
17. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К.: СИНТО, 1993. – С. 158 – 185.
18. Савицька О. В. Етнопсихологія: Навч. посібн. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 25 – 31.
19. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 45 – 64.
20. Шпет Г. Введение в этническую психологию. Сочинения / Г. Шпет. – М.: Правда, 1997. – С. 12 – 47.

Тема 2. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Ключові поняття: етнопсихологія, етнографія, кроскультурне дослідження, стандартне дослідження, лабораторний експеримент, природний експеримент, метод інтерв'ю, асоціативний експеримент, метод «вільних асоціацій», контент-аналіз, метод опитування, метод спостереження в міжкультурних дослідженнях.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАТЬ

1. Опрацюйте зміст лекції № 2 посібника та повторіть основні її положення.
2. Дайте визначення етнічної психології як науки.
3. Охарактеризуйте основні завдання та функції етнопсихології.
4. Назвіть основні стратегії етнопсихологічних досліджень.
5. Обґрунтуйте доцільність застосування експериментального кроскультурного дослідження в етнопсихології.
6. Перевірте свої знання за допомогою питань для закріплення матеріалу (стор. 38).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Законспекуйте статтю: Л. Орбан-Лембрик *Психологія етнічних спільностей і груп* // Соціальна психологія: [український наук. журнал] / за ред. Ю. Шайгородського. – К., 2006. – № 4 (18). – С. 38 – 41). Подумайте, чому автор вважає, що однією із найважливіших ознак етнічної психології є спільність психічний складу, яка проявляється у спільності культури?

2. Опишіть основні форми та специфіку застосування методу опитування в етнопсихологічному дослідженні.

3. Викладіть особисті роздуми стосовно методологічних проблем етнопсихології.

4. Напишіть твір-роздум на тему: «Значення етнічної психології для професійної діяльності керівника, вихователя дитячого садочку, психолога, педагога та інших представників соціономічних професій».

5. Визначте особливості застосування природного експерименту в етнопсихології. Дайте характеристику основним засобам, які часто використовуються для вивчення ставлення до певної етнічної групи, зокрема «Парадокс Лап'єра», «Метод загублених речей», техніка Бохнера та ін.

6. Уважно прочитайте пункт 1 з теми 2 «Етнопсихологія як наука» та рекомендовану літературу, визначте основні підходи сучасних вчених до

розуміння предмету етнічної психології, осмисліть матеріал та *заповніть* нижченаведену таблицю.

№ п/п	Вчений-дослідник	Концепція предмету етнопсихології
1.		
2.		
3.		
4.		

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ

1. Кроскультурний напрям досліджень в етнопсихології.
2. Особливості застосування методу інтерв'ю в етнопсихологічних дослідженнях.
3. Основні напрямки сучасної етнічної психології.
4. Використання асоціативного експерименту в етнопсихології.
5. Особливості застосування природного експерименту в етнопсихології.
6. Основні методологічні принципи етнічної психології.
7. Етнографічні аспекти вивчення етнічних особливостей особистості.
8. Сучасна західна етнопсихологія.
9. Відродження сучасної вітчизняної етнічної психології.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема: ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА

ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ

Мета: узагальнити та систематизувати знання студентів про етнопсихологію як галузь психологічної науки; визначити міждисциплінарні зв'язки етнопсихології з іншими науками; дати поняття про методологічні принципи та методи етнічної психології.

План

1. Питання для підготовки до практичного заняття
1. Об'єкт, предмет, завдання етнопсихології. Взаємозв'язок етнопсихології з іншими науками.
2. Напрямки та функції етнопсихології.
3. Методологічні принципи в етнопсихології.
4. Методи етнопсихологічних досліджень.

II. Робота з методичним інструментарієм (стор. 231-232). Участь у груповій дискусії.

ГРУПОВА ДИСКУСІЯ

Тема: «Методологічні напрямки в етнічній психології»

Хід проведення

1. *Підготовчий етап.* Студенти вдома самостійно опрацюють роботи вітчизняних та зарубіжних вчених з рекомендованої літератури по темі.

2. *На занятті* студенти об'єднуються у три групи, кожна з яких представляє погляди науковців у контексті одного з напрямків. У ході дискусії варто дати відповіді на такі питання:

✓ У чому проявляються суперечності між представленими підходами в етнопсихології?

✓ Які переваги і недоліки певного напрямку?

✓ Який напрямок, на Вашу думку, є найбільш перспективним для розвитку сучасної вітчизняної етнопсихології?

3. *Заключний етап* передбачає формулювання висновків, обговорення питання щодо можливостей практичного застосування отриманих знань.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитайте запитання або твердження та виберіть одну правильну відповідь.

1. З яких трьох грецьких слів складається термін «етнопсихологія»?

- а) територія, психіка, наука;
- б) народ, душа, учіння;
- в) рід, душа, пізнання;
- г) стереотипи, психіка, учіння.

2. Що є об'єктом вивчення сучасної етнопсихології ?

- а) мова, міфи, символи;
- б) нація, етнос, народ;
- в) релігія, звичаї, обряди;
- г) стереотипи, характер, темперамент.

3. Визначте методи дослідження етнопсихології, які запозичені з інших наук ?

- а) аналіз документів, аналіз продуктів культури;

- б) анкети, вимірювання, дослідди;
- в) соціометрію, самопостереження, тести;
- г) спостереження, тести, порівняння.

4. Який метод знайшов широке розповсюдження в етнопсихології після опублікування Ла П'єром даних, отриманих в процесі дослідження ставлення американців до представників національних меншин:

- а) лабораторний експеримент;
- в) вільних асоціацій;
- б) природний експеримент;
- г) спостереження.

5. Визначте базове поняття етнопсихології:

- а) звичаї;
- в) мова;
- б) релігія;
- г) етнос.

6. З якою наукою етнопсихологія має найтісніший зв'язок ?

- а) етнографією;
- в) географією;
- б) філологією;
- г) педагогією.

7. Визначте домінуючий тип досліджень в етнопсихології:

- а) групові;
- в) загальноособистісні;
- б) кроскультурні;
- г) колективні.

8. Хто із відомих представників української діаспори зазначав, що етнопсихологія – це «наука про психічні особливості народу, духовне буття народу: чи народ є якимсь окремим організмом, чи має народ і чи може мати власну душу»?

- а) С. Подолинський;
- в) І. Мірчук;
- б) П. Ковалевський;
- г) В. Янів.

9. У чому полягає специфіка кроскультурного дослідження?

- а) проводиться в групах, що належать до різних культур;
- б) проводиться у різних вікових групах;
- в) фіксуються дані поведінки етносу;
- г) досліджуються стереотипи поведінки певного етносу.

10. Визначте комунікативну функцію етнопсихології:

- а) міжособистісне спілкування представників різних етносів;
- б) особливості виховання дітей у ранньому віці;
- в) встановлення контактів між етносами на емоційному рівні;

г) встановленні мовних ресурсів міжетнічних груп.

11. Виберіть рядок, у якому перераховано лише функції етнопсихології:

а) гносеологічна, комунікативна, прогностична, дидактична, культурологічна, історична;

б) описова, гносеологічна, культурологічна, історична, прогностична, виховна ;

в) гносеологічна, описова, комунікативна, культурологічна, прогностична, етнополітична;

г) культурологічна, історична, прогностична, гносеологічна, комунікативна, пізнавальна.

12. З перерахованих нижче об'єктів виберіть ті, що вивчаються в етнопсихології:

а) колективи і особистість;

б) нації та народності;

в) мислення й мовлення;

г) ландшафт і клімат.

13. Виберіть рядок, у якому найбільш точно визначено етнопсихологію як самостійну галузь психологічної науки:

а) наукова галузь, у якій досліджується рівень організації національного буття;

б) наукова галузь, у якій досліджується етнічна, культурологічна і психологічна своєрідність людей, народів, націй, які виділяються в процесі свого історичного розвитку та належать до певних етнічних об'єднань;

в) наукова галузь, у якій досліджуються національно-культурні особливості соціалізації молодих представників етнічної групи;

г) наукова галузь, у якій національно-культурна варіативність у мовленні, досліджується в діях і свідомості, організації навчального процесу.

14. Виберіть рядок, у якому визначено кроскультурне дослідження:

а) це дослідження, яке передбачає вивчення і порівняння національно-психологічних особливостей представників однієї етнічної спільності;

б) це дослідження, яке передбачає вивчення національно-психологічних особливостей типового представника етнічної спільності;

в) це дослідження, яке передбачає вивчення і порівняння національно-психологічних особливостей представників кількох етнічних спільностей;

г) це дослідження, яке передбачає прогнозування розвитку соціальних

процесів в конкретних регіонах на основі специфіки прояву психології народу.

15. Який метод є найбільш розповсюдженим у етнопсихології, який передбачає отримання інформації за наперед продуманній схемі. Він використовується як головний метод етнопсихологічного дослідження і як допоміжний в комплексі з іншими методами етнопсихології:

- а) спостереження;
- б) тести;
- в) опитування;
- г) бесіда.

16. Визначте із нижчеперечисленого списку завдання етнопсихології:

- а) порівняльне вивчення рис національного характеру представників різних етнічних спільностей;
- б) виявлення національно-психологічних передумов запобігання конфліктів між різними етнічними спільностями;
- в) прогнозування розвитку соціальних процесів у конкретних регіонах на основі специфіки прояву психології народу;
- г) дослідження мотиваційно-фонових, інтелектуально-пізнавальних, емоційно-вольових, комунікативно-поведінкових, національно-психологічних особливостей у представників етнічної спільності.

17. Який вчений вперше запропонував використання природного експерименту в етнопсихології?

- а) В. Катц;
- б) Р. Лапе'р;
- в) Д. Брейлі;
- г) А. Боас.

18. Хто із цих вчених у США в 1933р. вперше провів етнопсихологічний лабораторний експеримент?

- а) А. Кардинер і М. Мід;
- б) З. Фройд і К. Юнг;
- в) В. Катц і Д. Брейлі;
- г) Д. Мацумото і М. Мід.

19. Метод вимірювання несвідомих компонентів семантичного простору реципієнтів – носіїв різних етнокультур, соціокультурного значення слова-стимулу – це є:

- а) порівняльний метод;
- б) асоціативний метод;
- в) метод анкетування;
- г) метод тестування.

20. У яких дослідженнях доводить свою результативність асоціативний метод?

- а) польових;
- б) стандартних;
- в) крос-культурних ;
- г) лонгітюдних.

21. У структурі етнопсихології виділяють такі її компоненти як:

- а) пізнавальні й національні;
- б) релігійні й емоційні;
- в) статичні й динамічні;
- г) політичні й освітні.

22. Психічні явища, що склалися в процесі історичного розвитку етносу, тривалий час зберігаються і закріплюються в психологічних особливостях окремих людей, то вони відносяться до:

- а) динамічних;
- б) історичних;
- в) статичних;
- г) етнокультурних.

23. Психічні явища, які з'являються і зникають у психічному складі етносу або видозмінюються, то вони відносяться до:

- а) пластичних;
- б) статичних;
- в) динамічних;
- г) експериментальних.

24. Обґрунтованість та достовірність, порівняння та зіставлення значимих величин, систематичність та гуманістичне спрямування – це є:

- а) основні завдання етнічної психології;
- б) методи і засоби етнопсихологічної роботи;
- в) очікування і кінцеві цілі етнопсихологічних досягнень;
- г) методологічні принципи етнічної психології.

25. Проблема методу і діагностичних методик в етнопсихології є:

- а) є вирішеною;
- б) практично є не вирішеною;
- в) вирішена частково;
- г) взагалі не є проблемою, бо компенсується загальною психодіагностикою.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка А. М. Этнопсихология: Учеб. пособие / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харьков: Изд-во Ун-та внутр. дел, 2003. – С. 15 – 21.
2. Баронин А. С. Этническая психология: Учеб.пособ. / А. С. Баронин. –

Киев: Тандем, 2004. – С. 7 – 38.

3. Гордеева Т. О. Кросс-культурный эксперимент / Т. О. Гордеева. – М.: Издательская группа «ФОРУМ» - «ИНФРА-М», 2001. – С. 108 – 137.

4. Кон И. С. Кросскультурные исследования / И. С. Кон // Ребенок и общество. – М.: Наука, 1988. – С. 20 – 39.

5. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – С. 3 – 17.

6. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – К.: МАУП, 2002. – С. 5 – 9; 25 – 34.

7. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н. М. Лебедева. – М.: Ключ - С, 2005. – С. 23 – 49.

8. Лурье С. В. Методология историко-этнологических исследований / С. В. Лурье. – М.: Академический Проект: Гаудеамус, 2004. – С. 596 – 618.

9. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчаджян. – СПб.: Питер, 2006. – С. 9 – 47.

10. Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – С. 49 – 70.

11. Павленко В. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглінін – К.: Сфера, 1999. – С. 21 – 25; 149 – 183.

13. Платонов Ю. П. Этническая психология: Учеб. пособ. / Ю. П. Платонов. – Санкт-Петербург: Речь, 2004. – С. 210 – 235.

14. Савицька О. В. Етнопсихологія: Навч. посіб. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 15 – 23.

15. Солдатова Г. У. О методических проблемах этнопсихологического исследования / Г. У. Солдатова // Психологический журнал. – 2002. – № 4. – С. 33 – 45.

16. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 29 – 44.

17. Хок Р. Говорите одно, делаете другое. 40 исследований, которые потрясли психологию / Р. Хок. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – С. 462 – 474.

Тема 3: ЕТНОС І НАЦІЯ: КОНЦЕПЦІЇ І ТЕОРІЇ

Ключові поняття: етнос, етнікос, етнічна група, етнічна спільність, титульний етнос, етнічність, рід, плем'я, народність, нація, етнічна нація, політична нація, національна меншина, етногенез, природничо-біологізаторська теорія етносу, інформаційна теорія етносу.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАТЬ

1. Опрацюйте зміст лекції № 3 посібника та повторіть основні її положення.
2. Назвіть та дайте характеристику основним підходам до визначення поняття «етнос».
3. Назвіть основні типи етнічних спільнот.
4. Охарактеризуйте основні ознаки етнічної спільності.
5. Дайте визначення поняття «нація», назвіть основні види існування нації.
6. Перевірте свої знання за допомогою питань для закріплення матеріалу (стор. 49).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Зверніться до російських наукових журналів «*Вопросы психологии*», «*Психологический журнал*», «*Мир психологии* » та ін. Виберіть публікації, які присвячені проблемам етнічної психології. Зверніть увагу на підходи російських вчених щодо особливостей та проблем вивчення етнічної психології. Порівняйте їх з баченням етнопсихологічних проблем вітчизняних дослідників. Оберіть статтю для поглибленого опрацювання. Подумайте, що саме Вас зацікавило в цій публікації? Систематизуйте матеріал та тезово опишіть основний зміст обраної статті.

2. Опишіть головні елементи українського світогляду, які виділяють І. Мірчук та Я. Ярема.

3. Уважно перечитайте розділ книги С. А. Арутюнова *Сеть коммуникаций как основа этнического бытия* (Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – С. 17 – 40).

✓ Проаналізуйте види інформації, виділені автором та визначте їхні зв'язки з етносом і нацією.

4. Підготуйте план та складіть основний зміст бесіди з учнями на тему: «Чому потрібно вивчати свій родовід?»

5. Прочитайте параграф 1.2. «*Поняття етносу в концепції етногенезу Л. Гумільова*» (Павленко В. М. Етнопсихологія: навч. посіб. / В. М. Павленко,

С. О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – С. 55 – 57).

✓ *Опишіть основні ідеї розуміння етногенезу Л. Гумільвим. Висловіть власну думку.*

6. Знайдіть у наукових працях або періодичних виданнях (журналах, газетах) 2–3 дописи авторів як зарубіжників так і вітчизняних, де націю називають «психологічним видом». Цитати авторів запишіть та порівняйте.

7. Наведіть приклади різних типів етнічних спільностей. Для цього заповніть нижченаведену таблицю.

№ п/п	Типи етносу	Історична доба	Головні ознаки
1.			
2.			
3.			
4.			

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Умови походження та модифікації етносу: антропологічні, лінгвістичні, культурні.
2. Природничо-біологізаторська теорія етносу Л. Гумільова.
3. Інформаційна теорія етногенезу в концепції С. Арутюнова.
4. Соціокультурна концепція етносу Ю. Бромля.
5. Типології етнічних спільностей.
6. Етнічні грані особистості.
7. Основні підходи до визначення поняття «етнос».
8. Поняття етносу і уявлення про сугестію у теорії Б. Поршнева.
9. Основні етнічні та культурологічні ознаки нації.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Тема: ПРОБЛЕМА ЕТНОСУ ТА НАЦІЇ В ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

Мета: сприяти усвідомленню студентами сутності процесу етногенезу людини, а також необхідності проведення психологічного аналізу основних типів етносу; з'ясувати умови походження та модифікації нації як найвищої форми етносу.

План

- I. Питання для підготовки до практичного заняття.
 1. Поняття етносу, етнічної спільності, етногенезу. Основні ознаки етносу.
 2. Основні підходи до вивчення етносу.
 3. Форми існування етносів.
 4. Нація як найвища форма існування етносу. Основні етнічні та культурологічні ознаки нації.
- II. Метод вільних асоціацій (стор. 234-236). Виконання психокорекційної вправи «Презентація України».

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитайте запитання або твердження та виберіть одну правильну відповідь.

1. Які соціальні групи існують у різних формах і характерні для всіх типів суспільств?

а) народності;	в) клани;
б) корпорації;	г) плем'я.

2. Для якої суспільної спільності територіально-політичний устрій виступив об'єднуючим принципом?

а) народності;	в) роду;
б) племені;	г) нації.

3. Що було об'єднуючим принципом племені?

- а) шлюбно-родинні стосунки;
- б) політичний устрій;
- в) розвинута культура;
- г) розшарування на класи.

4. Духовно-психологічна спільність, заснована на територіально-економічній та історико-культурній єдності називається:

а) нація;	в) народність;
б) рід;	г) раса.

5. Що вважається головною умовою збереження етнічної спільності?

- а) наявна національна ідея;
- б) наявний національний рух;
- в) визначенні національні символи;

г) визнаний культурний діяч.

6. Визначте типи походження етносу:

- а) антропологічний, лінгвістичний, культурний;
- б) системний, ієрархічний, лінгвістичний;
- в) внутрішній, загальний, національний;
- г) загальний, культурний, емпіричний.

7. Які основні ознаки етносу?

- а) мова, спільна територія, шлюбно-сімейні зв'язки;
- б) мова, звичаї, релігія;
- в) спільна діяльність, наявність символів;
- г) шлюбно-сімейні зв'язки, релігія, обряди.

8. Визначте основні форми існування етносу:

- а) народ, клани, клас, маргінали;
- б) нація, клани, плем'я, група;
- в) народність, маргинальність, рід;
- г) рід, плем'я, народність, нація.

9. Визначте фактори, що перетворюють націю у населення певної території:

- а) відсутність національної свідомості, історичної пам'яті;
- б) відсутність символів, спільних звичаїв;
- в) відсутність національної самосвідомості, гімну;
- г) відсутність етнічних стереотипів, релігії.

10. Що є найвищою формою існування етносу?

- а) нація;
- б) рід;
- в) етнічна група;
- г) клани.

11. Які визначальні характеристики нації?

- а) згуртованість, національна свідомість;
- б) наявність національних символів;
- в) певний економічний устрій;
- г) почуття єдності, наявність фольклору.

12. Що є основою для формування нації?

- а) колективне почуття спільності;
- б) володіння рідною мовою;

- в) чітке дотримання звичаїв;
- г) розвинуті різні види мистецтв.

13. Визначте головний чинник формування нації:

- а) прагнення мати свою державу;
- б) прагнення мати свою релігію;
- в) прагнення мати національну символіку;
- г) прагнення мати розвинуту мовленнєву культуру.

14. Що є важливою детермінантою розвитку етносу?

- а) збереження власної етнонаціональної культури;
- б) збереження власних традицій;
- в) збереження національних казок;
- г) збереження природних ресурсів.

15. Етнос у широкому розумінні цього слова за, Ю. Бромлеєм – це є:

- а) народ;
- б) клани;
- в) плем'я;
- г) групова спільність.

16. Етнос у вузькому розумінні цього слова за, Ю. Бромлеєм – це є:

- а) колективне існування людей;
- б) синтетичне відображення людей;
- в) індивідуальне існування людей;
- г) інтелектуальне відображення людей.

17. Необхідною умовою виникнення етносів згідно природничо-біологізаторській концепції етногенезу Л. Гумільова є:

- а) комунікабельність;
- б) пасіонарність;
- в) згуртованість;
- г) символізм.

18. На чому ґрунтується теорія етногенезу Л. Гумільова?

- а) природничо-біологічних уявленнях;
- б) соціально-психологічних уявленнях;
- в) історико-генетичних уявленнях;
- г) поведінково-детермінованих уявленнях.

19. Визначте головні характеристики нації:

- а) внутрішня згуртованість, національна свідомість;
- б) високий рівень родинних звязків;

- в) високий рівень продуктивних сил;
- г) спільне походження усіх членів.

20. Визначте, що найбільше сприяє народу зберегти націю?

- а) високий рівень національної самосвідомості;
- б) високий рівень інтелекту;
- в) високий рівень творчих здібностей;
- г) високий рівень професійних навичок.

21. Що стало головним чинником переходу народності до нації?

- а) становлення феодальної формації;
- б) становлення капіталістичної формації;
- в) становлення комуністичного устрою;
- г) становлення княжої доби.

22. Визначте головний соціальний чинник розвитку нації?

- а) розвиток капіталістичного устрою;
- б) розвиток феодальних відносин;
- в) розвиток епохи барокко;
- г) розвиток сільського господарства.

23. Яка головна історична функція етносу?

- а) збереження досвіду поведінки з немовлятами;
- б) дотримання правил гігієни;
- в) збереження етнокультурної інформації;
- г) дотримання норм рідної літературної мови.

24. Яку суспільну функцію виконує етнос з погляду сучасних дослідників?

- а) інформаційного фільтра;
- б) саморегуляції поведінки;
- в) комунікативної установки;
- г) мовленнєвої культури.

25. Для якої суспільної спільності територіально-політичний устрій виступив об'єднуючим принципом?

- а) народності;
- б) маргіналів;
- в) кланів;
- г) корпораці

26. Сукупність процесів і явищ, що стосуються зародження і формування людських спільнот (етносів) називається:

Журнал социологии и социальной психологии. – 2005. – Том VIII. – № 2. – С. 142 – 164.

8. Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2007. – С. 174 – 212.

9. Гумилев Л. Н. География этноса в историческом периоде / Л. Н. Гумилев. – Л.: Наука, 1990. – 287 с.

10. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М.: АСТ, Харвест, 2007. – С. 272 – 296.

11. Євтух В. Б. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції / В. Б. Євтух // Філософська і соціологічна думка. – 2004. – № 1 – 2. – С. 159 – 174.

12. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – С. 40 – 42.

13. Мацейків М. А. Питання етнічної психології в науковій спадщині О. О. Потебні // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології: Зб. наук. праць АН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 111 – 123.

14. Мірчук І. Світогляд українського народу (Спроба характеристики) / І. Мірчук. – Прага: Накладом УВУ, 1982. – С. 34 – 49.

15. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчаджян. – СПб.: Питер, 2005. – С. 108 – 120.

16. Нельга О. В. Теорія етносу: Курс лекцій / О. В. Нельга. – К.: Тандем, 1997. – 368 с.

17. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1979. – С. 73 – 126.

18. Поршнев Б. Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания / Б. Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1973. – 198 с.

19. Савицька О. В. Етнопсихологія: Навч. посіб. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 9 – 14.

20. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 202 – 235.

21. Ярема Я. Українська духовність в її історично-культурних виявах / Я. Ярема // Збірник «Перший український педагогічний конгрес». – Львів: Накладом Т-ва «Рідна школа», 1998. – С. 16 – 88.

Тема 4. КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАРОДІВ. МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ

Ключові поняття: культура, етнічна культура, інкультурація, соціалізація, культурна трансмісія, комунікація, міжкультурна комунікація, акультурація, звичаї, традиції, обряди, культурний спадок, народне мистецтво.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАТЬ

1. Опрацюйте зміст лекції № 4 посібника та проаналізуйте основні її положення.
2. Дайте визначення понять «культура», «етнонаціональна культура».
3. Розкрийте змістовну сутність поняттєвого конструкту «культура і психологія».
4. Назвіть основні складові звичаєвої культури.
5. Визначте зміст поняття «міжкультурна комунікація».
6. Перевірте свої знання за допомогою питань для закріплення матеріалу (стор. 63).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх.

2. Розкрийте зміст та обґрунтуйте думку М. Бердяєва:

«Ані раса, ані територія, ані мова, ані релігія не є ознаками, які визначають національність, хоча всі вони відіграють ту чи іншу роль у її визначенні. Національність – це складне історичне утворення, яке з'являється в результаті кровного змішування рас і племен, багатьох перерозподілів земель, з якими вона пов'язує свою долю і духовно-культурного процесу, що створює духовне обличчя».

✓ *Висловіть власну думку щодо тих основних ознак, які визначають духовне обличчя нації.*

3. Спираючись на знання, отриманні з етнопсихології, прокоментуйте наступні висловлювання вчених:

а) «Мова для культури – те саме, що центральна нервова система для людини» (С. Лем);

б) «Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури... Мовленнєва культура – це живодайний корінь культури розумової, всього розумового виховання, високої,

справжньої інтелектуальності» (В. Сухомлинський);

в) «Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного... Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб» (І. Огієнко).

✓ *Опишіть як на Вашу думку, може поєднуватися національне виховання та вивчення рідної мови.*

4. Законспекуйте статтю: Б. Слющинський *Етнонаціональна культура українського Приазов'я* // Соціальна психологія: [український наук. журнал] / за ред. Ю. Шайгородського. – К., 2011. – № 5 (49). – С. 104 –111. Проаналізуйте, яке значення надається автором категорії культури в етнічній психології, через які механізми та як саме (за автором) етнонаціональна культура впливає на людину.

5. Подумайте, як триєдність понять «Світ у нас», «Ми у світі», «Світ – це ми» можна співвіднести з категорією «міжкультурна комунікація».

✓ *Аргументуйте свої судження. Опишіть власні роздуми.*

6. Дайте характеристику *психолінгвістичної концепції* О. Потебні:

«Мова не є засобом вираження готової думки, а є засобом для її створення, вона не відображення світогляду, який вже склався, а діяльність, що його складає».

7. Порівняйте основні підходи до вивчення культур:

а) *культурний релятивізм* у концепції Л. Леві-Брюля про якісні відмінності ментальності первісної і сучасної людини;

б) *культурний універсалізм* у концепції етнологічного структуралізму К. Леві-Строса.

8. Підготувати план та викласти основний зміст бесіди з учнями на тему: «Що таке культура і як ми її засвоюємо?»

9. Підготуйте анотацію роботи: Д. Мацумото *Культура, виховання дітей, батьківські обов'язки* / Психологія и культура / Д. Мацумото. – СПб.: Прайм - ЕВРОЗНАК, 2002. – С.153 – 158.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Основні функції етнічної культури.
2. Чинники суб'єктивної культури.
3. Крос-культурні дослідження психічних пізнавальних процесів.
4. Головні причини відмінностей у схильності до зорових ілюзій в представників різних культур.
5. Характеристика основних етнопсихологічних підходів до вивчення культур.

6. Особливості «колективних уявлень» у концепції Л. Леві-Брюля.
7. Функції неприрученої думки та мислення людини цивілізованого світу в концепції К. Леві-Стросса.
8. Сутність міжкультурної комунікації.
9. Поняття соціалізації, інкультурації та культурної трансмісії: взаємозв'язок та відмінності між ними.
10. Культурний релятивізм у концепції Л. Леві-Брюля.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Тема: ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА» В ЕТНІЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ, ПРОБЛЕМИ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Мета: поглибити знання студентів про етнічні особливості культури, взаємозв'язок між культурою та етносом, а також соціокультурної обумовленості міжкультурної комунікації ; з'ясувати сутність і специфіку процесів соціалізації, інкультурації та культурної трансмісії; сприяти формуванню навичок наукового культурно-національного мислення студентів.

План

- I. Питання для підготовки до практичного заняття.
 1. Визначення та характеристика поняття «культура» в етнопсихологічному контексті. Чинники розвитку культури.
 2. Етнічні функції культури.
 3. Взаємозв'язок між культурою та етносом. Звичаєва культура.
 4. Поняття соціалізації, інкультурації й культурної трансмісії, взаємозв'язок та відмінності між ними.
 5. Поняття та значення міжкультурної комунікації. Національно-культурні чинники мовленнєвої комунікації.
 6. Залежність комунікації від культурного контексту.
- II. Участь у груповій дискусії. Виконання психокорекційної вправи «Міжетнічна толерантність».

ГРУПОВА ДИСКУСІЯ

Тема: «Тенденції розвитку етнокультурних уподобань сучасної молоді»

Хід проведення

1. *Підготовчий етап.* Студенти попередньо опрацьовують «Етнопсихологічний опитувальник» (стор. 227-231). При підготовці студентам рекомендується відповісти на запитання етнопсихологічного опитувальника.

Після закінчення роботи з опитувальником студенти повинні:

- ✓ запропонувати спосіб обробки результатів;
- ✓ спрогнозувати результати опитування;
- ✓ визначити можливості використання етнопсихологічного

опитувальника у навчально-виховному процесі.

2. На занятті у формі індивідуальної співбесіди з викладачем студенти висловлюють свою думку щодо опрацьованого етнопсихологічного опитувальника, демонструють набутті знання, формулюють власну точку зору, озвучуються сформульовані способи обробки результатів, прогнозують можливості застосування отриманих знань тощо. Обмін думок організовується у формі дискусії. Студентам пропонуються запитання, на які вони повинні дати аргументовану відповідь:

- ✓ яке прикладне значення етнопсихології для представників соціономічних професій ?
- ✓ визначте 4 – 5 аргументів- цілей, навіщо у практичній діяльності людини необхідне знання і врахування етнокультурних особливостей, що відображають реально діючу систему почуттів, традицій, звичаїв тощо, які вирізняють кожну націю з-поміж інших, а також особливості її мови, побуту, господарської діяльності?

3. *Заключний етап* передбачає формулювання висновків.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитайте запитання або твердження та виберіть одну правильну відповідь.

1. Культура – це:

а) сукупність ідеалів і символів, норм і засад, надбань і цінностей, організація та способи людської діяльності у духовній і матеріальній сферах, що створені, осягнуті та засвоєні нацією упродовж всієї своєї історії;

б) гармонія і порядок у довкіллі, естетичність побуту, висока людяність, вихованість і чемність у ставленнях до людей;

в) рівень розвитку суспільства, здібностей людини, що проявляються у формах організації життя, матеріальних цінностях;

г) притаманний для нації склад основних особистісних рис, ставлень, форм поведінки, що виражається, здебільшого, у мистецтві.

2. Визначте засіб етнокультури, де найбільш відображено ставлення людини до світу:

а) традиції;

в) легенди;

б) перекази;

г) загадки.

3. Хто розглядав мову не тільки як феномен національної культури, а також як складову психіки ?

- а) Г. Штейнталь;
- б) А. Кардинер;
- в) З. Фройд;
- г) Ф. Боас.

4. Що складає культуру етнічної спільності?

- а) сукупність витворів, які набули важливого значення;
- б) сукупність переживань представників етносу;
- в) способи поведінки етносу;
- г) уявлення про світ представників етносу.

5. У якому етнокультурному елементі найбільш проявляються стереотипи поведінки етносу?

- а) звичаї;
- б) міфи;
- в) казці;
- г) мистецтві.

6. Який із нижчеперелічених чинників має найбільший вплив на емоційну сферу представників етносу?

- а) національне мистецтво;
- б) національне телебачення;
- в) національне спілкування;
- г) національне виховання.

7. До якої сфери етнокультури належать звичаї?

- а) поведінкової;
- б) господарської;
- в) духовної;
- г) матеріальної.

8. До якої сфери етнокультури належать традиції?

- а) духовної;
- б) поведінкової;
- в) матеріальної;
- г) продуктивної.

9. Яка функція етнокультури визначає поведінку людей?

- а) регулятивна;
- б) законотворча;
- в) нормативна;
- г) політична.

10. Хто виокремив суб'єктивну культуру як предмет вивчення етнопсихології?

- а) М. Херсковіц;
- б) Д. Мацумото;
- в) І. Грель;
- г) Д. Харкнес.

11. Що виражає національна культура?

- а) етнічну своєрідність народу;
- б) індивідуальну своєрідність народу;
- в) маргінальну своєрідність народу;
- г) кланову своєрідність народу.

12. У чому відображена суб'єктивна культура народу?

- а) уявлення народу;
- б) особливостях навчання;
- в) національній символіці;
- г) особливостях виховання.

13. На які види традиційно розподіляють культуру?

- а) матеріальну, духовну;
- б) особисту, матеріальну;
- в) духовну, індивідуальну;
- г) матеріальну, рефлексивну.

14. Яка основна функція культури?

- а) забезпечення національного самовідтворення;
- б) забезпечення інтелектуального розвитку;
- в) розвиток мислення народу;
- г) розвиток відчуттів народу.

15. Що визначають традиції і звичаї народу?

- а) типову програму етнокультури;
- б) типову програму розвитку базової особистості;
- в) загальні уявлення про національний характер;
- г) здібності і таланти народу.

16. Що відноситься до культурних універсалій?

- а) риси культури, які притаманні всім етносам;
- б) риси національного характеру певного етносу;
- в) якості національної самосвідомості етносу;
- г) усвідомлення власної ідентичності та неповторності.

17. Вхідження індивіда в культуру називається процесом:

- а) соціалізації;
- б) акультурації;
- в) інкультурації;
- г) трансмісії.

18. Хто із цих вчених уввів у науковий обіг поняття « міжкультурна комунікація »?

- а) Д. Моцмото;
- б) Е. Холл;
- в) К. Леві-Строс;
- г) В. Гумбольдт.

19. Міждисциплінарний напрям, що вивчає особливості вербального та невербального спілкування людей, які належать до різних національних та мовно-культурних спільнот – це є:

- а) культурний релятивізм;
- б) культурний універсалізм;
- в) міжкультурна комунікація;
- г) культурна трансмісія.

20. У якій праці Е. Холл заклав теоретичні підвалини міжкультурної комунікації?

- а) «Німа мова»;
- б) «Етнічна культура»;
- в) «Рідна мова»;
- г) «Міжособистісна комунікація».

21. Поняття «культура» та «етнос» знаходяться у такому співвідношенні:

- а) ці поняття тотожні між собою;
- б) «культура» є ширшим порівнянно з поняттям «етнос»;
- в) між ними існують суттєві відмінності;
- г) ці поняття характеризують процес соціалізації.

22. Досвід життєдіяльності народів, який охоплює найсуттєвіші етносоціальні досягнення етнічних спільнот, людей різних національностей в освоєнні етносу спільного буття, соціуму в цілому, матеріальних і духовних цінностей, з яких він складається, називається:

- а) суб'єктивною культурою;
- б) етнонаціональною культурою;
- в) культурним спадком;
- г) культурними універсаліями.

23. Хто із зазначених вчених вважав, що етнокультура – це динамічна система експліцитних та імпліцитних правил, встановлених групами з метою забезпечення власного виживання, яка містить установки, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки:

- а) М. Херсковіц ;
- б) Д. Мацумото;
- в) Г. Тріанліс;
- г) В. Гумбольдт.

24. Хто виокремив суб'єктивну культуру як предмет етнопсихології?

- а) К. Леві-Брюль;
- б) О. Потебня;
- в) М. Херсковіц ;
- г) Г. Тріанліс.

25. Що виступає, згідно поглядів К. Леві-Строса, одночасно і продуктом етнокультури, і її важливою складовою частиною, і специфічною умовою існування культури, і фактором формування культурних кодів?

- а) звичаї;
- б) мова;
- в) релігія;
- г) символи.

26. В аспекті міжкультурної комунікації найбільше значення має:

- а) побут;
- б) релігія;
- в) ідеологія;
- г) політика.

27. Найважливіша функція національної культури полягає в забезпеченні:

- а) національного виховання;
- б) національного самовідтворення;
- в) національного мистецтва;
- г) національної комунікації.

28. Що складає основу загальнолюдської та національної культури?

- а) культурні цінності;
- б) культурні традиції;
- в) особистісні смисли;
- г) загальнолюдські потреби.

29. Інтеграцію індивіда в людське суспільство і набуття ним досвіду, який необхідний йому для виконання соціальних ролей називається:

- а) соціалізацією;
- б) інкультурацією;
- в) акультурацією;
- г) трансмісією.

30. Процес входження індивіда у нову для нього культуру – це є:

- а) адаптація;
- б) акультурація;
- в) інкультурація;
- г) міжетнічна комунікація.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие / С. А. Арутюнов. – М.: Наука, 1989. – С. 5 – 16.
2. Бандурка А. М. Этнопсихология: Учеб. Пособие / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харьков: Изд-во Ун-та внутр. дел, 2003. – С.23 – 92.
3. Бромлей Ю. В. Культура и ее этнические функции // Ю. В. Бромлей Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – С. 47 – 77.
4. Деверо Дж. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / Под общей ред. А. А. Белика. – М.: Смысл, 2001. – С. 134 – 173.

5. Калмикова Л. О. Розвиток комунікативної особистості в умовах смислової взаємодії // Розвиток особистості у різних умовах соціалізації: колективна монографія / за науковою редакцією проф. Л. О. Калмикової, Г. О. Хомич. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – 472с. – С. 259 – 282.
6. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул. – М.: Когито-Центр, Изд-во «Институт психологии РАН», 1997. – С. 55 – 88.
7. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – С. 44 – 89.
8. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н. М. Лебедева – М.: Ключ-С, 2005. – С.81 – 137.
9. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – С. 7 – 113.
10. Леви-Строс К. Неприрученная мысль / К. Леви-Строс // Первобытное мышление. – М.: Республика, 1994. – С. 111 – 336.
11. Лурия А. Р. Культурные различия и интеллектуальная деятельность // А. Р.Лурия – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 47 – 69.
12. Манакін В. Мова і міжкультурна комунікація: Навч.посіб. / В. Манакін. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – С. 262 – 279.
13. Махній М. Етнопсихологія і міжкультурна комунікація / М. Махній. – Чернігів: Видавець Лозовий В., 2015. – С. 37 – 62.
14. Мацумото Д. Психология и культура: Современные исследования / Д. Мацумото. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – С. 153 – 158.
15. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А.Налчаджян. – СПб.: Питер, 2005. – С.126 – 147.
16. Персикова Т. Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура : Учебн. пособ. / Т. Н. Персикова. – М.: Логос, 2012. – 224 с.
17. Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – С. 49 – 70.
18. Платонов Ю. П. Этническая психология: Учеб. пособ. / Ю. П. Платонов. – Санкт-Петербург: Речь, 2001. – С. 5 – 27.
19. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 54 – 60; 80 – 89; 94 – 124.
20. Уоллес Э. Ф. К. Психические заболевания, биология и культура // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / Под общей ред. А. А. Белика. – М.: Смысл, 2007. – С. 361 – 404.

Змістовий модуль 2. ЕТНІЧНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Тема 5. ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ

Ключові поняття: свідомість, етнічна свідомість, етнічна самосвідомість, національна свідомість, національна самосвідомість, національні почуття, патріотизм, націоналізм, національна ідея, етнопсихологічні риси, Я-концепція, Я-етнічне, ціннісні орієнтації.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАНЬ

1. Опрацюйте зміст лекції № 5 посібника та проаналізуйте основні її положення.
2. Дайте визначення поняттю «етнічна свідомість».
3. Назвіть основні ознаки національної свідомості та національної самосвідомості.
4. Поясніть сутність національної ідеї та шляхи її реалізації.
5. Назвіть проблеми становлення національних почуттів.
6. Перевірте свої знання за допомогою питань для закріплення матеріалу (стор.77).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Прочитайте уважно теоретичний матеріал та рекомендовану літературу. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх.

2. Законспекуйте статтю: В. Крайгер *Одиниці самосвідомості як елементи етнопсихологічного «образу Я» особистості* // Соціальна психологія: [український наук. журнал] / за ред. Ю. Шайгородського. – К., 2006. – № 6 (20). – С. 368 – 71. Виберіть із тексту одну тезу автора, поміркують над її змістом. Чи поділяєте Ви думку автора? (обґрунтуйте свою відповідь).

3. Користуючись здобутими знаннями з етнопсихології та власним досвідом, опишіть основні риси національної свідомості українського народу.

4. Розведіть поняття «національна свідомість» та «національна самосвідомість». Підберіть з наукових джерел цитати різних авторів, які б розкривали зміст цих понять. Визначте, яке з цих понять є смислотворючим, обґрунтуйте свою думку.

5. Опишіть, що потрібно робити психологам, вихователям, педагогам для

формування етнічної самосвідомості дітей та підлітків. Розробіть план бесіди.

6. Законспекуйте статтю: Н. Кловун, С. Пилипчук *Аналіз факторів, що впливають на формування етнічної самосвідомості особистості // Психолінгвістика: [зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»]. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД». – Вип. 8, 2011. – С.28 – 32.*

✓ Поясніть з позицій авторів статті, які фактори та умови впливають на становлення етнічної самосвідомості людини (сім'я, школа, рідна мова, етнічні стереотипи, характер взаємовідносин між етносами тощо).

✓ Поміркуйте, чому дослідники вважають, що перші прояви етнічної самосвідомості з'являються в дитини в дошкільному віці?

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Детермінованість національної свідомості соціально-економічними та історичними умовами.
2. Мова і національна свідомість українського етносу.
3. Національна свідомість як фактор оптимізації спільної діяльності народу.
4. Психологічні характеристики головних ознак етнічної самосвідомості українців.
5. Етнічна самосвідомість як умова гармонізації та розвитку етносу.
6. Проблеми формування етнічної самосвідомості українців.
7. Формування етнічної самосвідомості особистості.
8. Поняття про національну ідею та шляхи її реалізації.
9. Роль рідної мови в національному вихованні школярів.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема: ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГОЛОВНИХ ОЗНАК ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Мета: поглибити наукові знання студентів про феномен етнічної свідомості та етнічної самосвідомості, сприяти формуванню вмінь проведення етнопсихологічного аналітичного дослідження; визначити поняття «національна свідомість» та її основні ознаки і відмінності від національної самосвідомості; акцентувати увагу на національній свідомості як умові гармонізації етносу.

План

- I. Питання для підготовки до практичного заняття.
 1. Поняття «етнічної свідомості» й «етнічної самосвідомості» та співвідношення між ними.
 2. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості.
 3. Етнічна самосвідомість, її структура та функції.
 4. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість.
 5. Поняття про національну ідею та шляхи її реалізації. Національні почуття.
 6. Мова як етноформуюча та етнодиференціююча ознака етносу.
- II. Участь у роботі круглого столу.

КРУГЛИЙ СТІЛ

«Ціннісна обумовленість етнічної свідомості українців»

1. *Підготовчий етап.* Вдома студенти опрацьовують рекомендовану та самостійно підбрану літературу з теми, визначають ієрархію (високий і низький ранги) індивідуально-типологічну систему ціннісних орієнтацій за допомогою методики «Дослідження ціннісних орієнтацій» (М. Рокича) та готують одне питання, яке, на їх погляд, потребує обговорення на круглому столі.

2. *У процесі проведення круглого столу* відбувається активне групове обговорення проблем, запропонованих студентами, фіксуються цікаві ідеї, робиться висновок щодо особливостей ціннісних орієнтацій українців.

3. *Заключний етап* круглого столу передбачає виконання психокорекційної вправи «*Моя етнічна «Я»*».

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитайте запитання або твердження та виберіть одну правильну відповідь.

1. У вивченні проблем свідомості вітчизняна психологія дотримується методології:

а) гуманістичного підходу;	в) онтологічного підходу;
б) діяльнісного підходу;	г) гносеологічного підходу.

2. За визначенням найсуттєвіша ознака (найважливіший критерій) свідомості людини – це:

а) спеціальна розумова дія, що набуває смислу через уявлення про майбутній результат та розуміння своєї ролі та місця в його досягненні;

б) внутрішнє відчуття, яке характеризується добросовісним виконанням прийнятих зобов'язань, де є розуміння власного внеску у здійсненні спільних дій;

в) особливий стан душі, що полягає в готовності брати на себе відповідальність за провину інших, не переслідуючи власної вигоди;

г) адекватне орієнтування у просторі й часі.

3. Визначте найбільш істотну ознаку мови, що має безпосереднє відношення до функціонування і розвитку етнічної свідомості:

а) позначає предмети, явища, події;

б) узгоджує дії і вчинки народу;

в) координує рухи і дії окремої людини;

г) абстрагує сутнісні ознаки речей і явищ.

4. Категорія значень розглядається як особлива смислова форма свідомості, що полягає:

а) у виділенні та позначенні предметів і явищ тими чи іншими умовними символами, словами поняттями;

б) в узагальненні та в абстрагуванні сутнісних ознак предметів, дій, відношень, чи явищ та віднесенні їх до певних понять, категорій, мовних символів тощо;

в) в усвідомленні значущості (вагомості, важливості) для людини тих чи інших конкретних речей, подій, вчинків;

г) у концентрації уваги на об'єкті усвідомлення, що проявляє особливу її зосередженість, фокусування психічної активності.

5. На відміну від проблем свідомості в загальній психології, прояви національної свідомості мають свої особливості. Визначте найбільш характерну:

а) усі без винятку психічні явища з довкілля усвідомлюються;

б) при фіксації результатів на цілях діяльності, без урахування сенсів дій та операцій, смислоутворюючі мотиви можуть змішуватися з особистісних на господарські, соціальні, виробничі чи якісь інші;

в) при домінантності етносенсів значеннєва сфера національної свідомості може бути відсутньою;

г) внутрішнє усвідомлення, яке характеризується добросовісним виконанням прийнятих зобов'язань, де є розуміння своєї ролі й свого місця в досягненнях.

6. Тоді, коли подія чи явище дійсності, як і їх символи, безпосередньо переживаються членами етнічної спільності, стають її конкретним досвідом, набувають суспільної цінності, виступають надбанням національної свідомості, вони є:

- а) значеннями ;
- б) сенсами;
- в) ціннісними орієнтаціями ;
- г) відповідними диспозиціями.

7. Визначте чинник, який найактивніше впливає на формування національної свідомості:

- а) мова;
- б) освіта;
- в) побут;
- г) професія.

8. Хто із вчених вважав, що білінгвізм у ранньому дитячому віці призводить до маргіналізації особистості?

- а) О. Потебня;
- б) Г. Шпет;
- в) В. Гумбольдт;
- г) А. Лурія.

9. Який чинник згідно поглядів О. Потебні може сприяти становленню маргінальної етнічної особистості?

- а) білінгвізм у ранньому дитячому віці;
- б) затримка психічного розвитку у ранньому дитячому віці;
- в) білінгвізм у зрілому віці;
- г) затримка мовлення у дошкільному віці.

10. Який феномен психіки пов'язаний з усвідомленням етновизначальних елементів матеріальної, духовної культури власного етносу?

- а) етнічна самосвідомість;
- б) етнічний менталіте;
- в) етнічна ідентичність;
- г) етнічний стереотип.

11. Що складає форму відображення існування інших етнічних груп та ставлення певного етносу до них?

- а) етнічна свідомість;
- б) етнічний стереотип;
- в) етнічний архетип;
- г) етнічний менталітет.

12. До яких негативних наслідків може призвести втрата народом своєї рідної мови, згідно поглядів О. Потебні:

- а) денаціоналізації, маргіналізації;
- б) афектів, непорозумінь;
- в) фрустрації особистості;
- г) порушення саморегуляції поведінки.

13. Що може сприяти денаціоналізації, маргіналізації представників етносу?

- а) втрата національної мови;
- б) втрата пам'яті;
- в) втрата історичних джерел;
- г) втрата паспортних даних.

14. Що є основним і визначальним критерієм існування етносу ?

- а) етнічна самосвідомість;
- б) система психічного самовпливу;
- в) етнічний стереотип;
- г) здатність особистості усвідомлювати складність завдань.

15. Система поглядів, уявлень та ідей етнічної групи, що з'являються завдяки взаємодії з іншими етнічними групами, і в яких виявляються знання про ці групи, ставлення до них, а також стан і форми само виділення своєї етнічної групи, це:

- а) етнічна ідентичність;
- б) етноцентризм;
- в) національна самосвідомість;
- г) етнічна свідомість.

16. Етнічне (або расове) «Я» – це:

- а) уявлення людини про те, що про неї думають оточуючі;
- б) уявлення людини про свою етнічну (чи расову) належність;
- в) уявлення людини про те, якою вона хоче стати в майбутньому, за сприятливих умов;
- г) уявлення людини про свою зовнішність, колір шкіри, будову тіла.

17. Основними складовими етнічних уявлень людини про себе є:

- а) уявлення про деяку культурну схожість (мову, історію);
- б) стереотипізація, відчуття неповторності та індивідуальності;
- в) уявлення про фізичні особливості;
- г) ідентифікація зі спільністю та відчуття спільної долі.

18. Складовими етнічної самосвідомості є:

- а) когнітивна, афективна, поведінкова;
- б) конативна, рефлексивна, емоційна;
- в) емпатійна, рефлексивна, афективна;
- г) поведінкова, мотиваційна, рефлексивна.

19. Етнічна свідомість відрізняється від свідомості взагалі:

- а) психологічними механізмами і закономірностями функціонування;
- б) спрямуваннями, змістовими наповненнями;
- в) ментальними типами рефлексії й узагальнення дійсності;
- г) вибірковістю ставлень до об'єктивної дійсності.

20. Активний, особистісно спрямований характер формування суб'єктивних сенсів національної самосвідомості відбувається завдяки:

- а) осмислень та узагальнень дійсності;
- б) особистих переживань;
- в) власних відношень і переживань;
- г) особистісних включень (причетності).

21. Сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, в яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів – це є:

- а) етнічна самосвідомість;
- б) національна ідея;
- в) національна свідомість;
- г) етнічна ментальність.

22. Серед факторів, що найактивніше впливають на формування національної свідомості будь-якого народу, найважливіше місце посідає:

- а) культура;
- б) релігія;
- в) навчання;
- г) почуття.

23. Усвідомлення індивідом своєї національної належності, специфічних рис власної нації, відмінних від інших, її історичного минулого, а також відношення до цінностей, які нація напрацювала в процесі свого розвитку – це:

- а) національна ментальність;
- б) національна самосвідомість;
- в) національний характер;
- г) національний склад психіки.

24. Визначте два рівні національної свідомості:

- а) соціальна і виробнича;
- б) буденна і теоретична;

- б) побутова і господарська;
- г) наукова і теоретична.

25. Хто із цих вчених вказав на те, що мова – це «саморозвиток духу»?

а) Б. Поршнев;

в) Г. Штейнталь;

б) В. Гумбольдт;

г) Й. Гердер.

26. Взаємозв'язок між мовою і національною самосвідомістю виступає не лише атрибутом належності до етногрупи, але й чинником:

а) належності до референтної групи;

б) організації провідної діяльності;

в) згуртованості групового «Ми»;

г) збагачення емоційних переживань.

27. Усвідомлення особистістю, за А. Львовичкіною, «своєї належності до певного етносу, що базується на спільності мови, культури, історичної долі й визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу» – це:

а) національний характер;

б) національний менталітет;

в) національна самосвідомість;

г) національна пам'ять.

28. Суспільний і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї країни та проявляється у певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається любов'ю до своєї Вітчизни, це є:

а) етнотогоїзм;

в) етноцентризм;

б) патріотизм;

г) націоналізм.

29. Етнічна свідомість формується під впливом таких компонентів етногенезу, як єдність:

а) території, культури та мови;

б) мови, національної символіки та економіки;

в) способу життя, мови та навчання;

г) культури, спілкування та виховання.

30. Що відображає глибинний рівень національної свідомості, виступає всіма формами рефлексії нації (людини) над питаннями сутності національної спільноти та сенсом її існування, а також відображає сукупність ціннісних

орієнтацій нації, спрямування мислення народу, здатність відчувати і діяти узгоджено з національними інтересами?

- а) почуття патріотизму;
- б) національна ідея;
- в) глибокі знання звичаїв і традицій свого етносу;
- г) прояви націоналізму, як усвідомлення винятковості своєї нації.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка А. М. Етнопсихологія: Учеб. Пособіе / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харьков: Изд-во Ун-та внутр. дел, 2003. – С. 28 – 36.
2. Баронин А. С. Этническая психология: Учеб. пособ / А. С. Баронин. – Киев: Тандем, 2004. – С. 23 – 42.
3. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість / М. Й.Боришевський. – К.: Основи, 1998. – 56 с.
4. Васютинський В. О. Екологічні цінності в структурі масової свідомості / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Т. 7. / Ін-т психології ім.Г.Костюка АПН України. – К., 2005. – Вип. 5, ч.1. – С.74 – 82.
5. Вирост Й. С. Національна самосвідомість: проблеми визначення й аналізу/ Й. С. Вирост // Філософська та соціологічна думка. – 1989. - № 7. – С. 11-19.
6. Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2007. – С. 174 – 212.
7. Кловун Н. Аналіз факторів, що впливають на формування етнічної самосвідомості особистості / Н. Кловун, С. Пилипчук // Психолінгвістика: [зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»]. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД». – Вип. 8, 2011. – С.28 – 32.
8. Крайгер В. Одиниці самосвідомості як елементи етнопсихологічного «образу Я» особистості / В. Крайгер // Соціальна психологія: [український наук. журнал] / за ред. Ю. Шайгородського. – К., 2006. – № 6 (20). – С. 368 – 371.
9. Кресіна І. О. Українська національна свідомість: Етнополітичний аналіз: Монографія / І. О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. –392 с.
10. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – С. 140 – 182.
11. Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп / Н. М. Лебедева. – М.: Старый сад, 1997. – С. 271 – 288.

12. Лебедева Н. М. Социально-психологические факторы этнической толерантности и стратегии межгруппового взаимодействия в поликультурных регионах России / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко // Психологический журнал. – 2013. – Т. 24. – № 5. – С. 31 – 44.
13. Левкович В. П. Социально-психологические аспекты проблемы этнического сознания // Социальная психология и общественная практика / Под ред. Е. В. Шороховой, В. П. Левкович. – М.: Наука, 1985. – С.138 – 153.
14. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – С.48 – 75.
15. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – К.: МАУП, 2002. – С.54 – 57.
16. Налчаджян А. А. Етнопсихологія / А. А. Налчаджян. – СПб.: Питер, 2005. – С. 108 – 120.
17. Павленко В. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглінін. – К.: Сфера, 1999. – С.61 – 65.
18. Савицька О. В. Етнопсихологія: навч. посіб. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 71 – 80.
19. Стефаненко Т. Г. Етнопсихологія: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 205 – 226.
20. Улыбина Е. В. Психосемантика обыденного сознания / Е. В. Улыбина. – М.: Смысл, 2011. – 263 с.
21. Хотиниць В. Ю. Етнічне самосвідомість / В. Ю. Хотиниць. – С-Пб.: Алетейя, 2007. – 240 с.

Тема 6. ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Ключові поняття: ідентифікація, соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, амбівалентна ідентичність, маргінал, маргінальна особистість, етноцентризм, біетнічна ідентичність, дифузна ідентичність, поліетнічне середовище, етнічна творчість.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАНЬ

1. Опрацюйте зміст лекції № 6 посібника та проаналізуйте основні її положення.
2. Дайте визначення поняттям «ідентифікація», «соціальна ідентичність», «етнічна ідентичність».
3. Охарактеризуйте етапи становлення ідентичності за Ж.Піаже.
4. Назвіть головні причини зміни етнічної ідентичності.
5. Обґрунтуйте чинники формування етнічної ідентичності.
6. Перевірте свої знання за допомогою питань для закріплення матеріалу (стор. 91).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Прочитайте уважно теоретичний матеріал теми та рекомендовану літературу. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх.

2. Опрацюйте статтю: О. Ровенчак *Етнічні й мовні ідентичності та практики українських мігрантів до Польщі та Греції* // Соціальна психологія: [український наук. журнал] / за ред. Ю. Шайгородського. – К., 2011. – № 6 (50). – С. 97 – 106. Поясніть з позицій автора статті поняття: «соціокультурна ідентичність», «інтегральна ідентичність», «етнічна ідентичність», «мовна ідентичність».

3. Опишіть, чи потрібне спеціальне вивчення психології корінного населення керівником (вихователем, педагогом, психологом, менеджером тощо), який також є його представником (наприклад, українець, який працює з українцями, вивчає українську національну психологію? Відповідь обґрунтуйте.

4. Законспектуйте статтю: А. Голота *Соціально-психологічні особливості етнонаціональної ідентичності білінгвів* // Соціальна психологія: [український наук. журнал] / за ред. Ю. Шайгородського. – К., 2012. – № 2 (51-52). – С. 233 – 243. Подумайте та висловіть власну думку (письмово), чому автор виділяє

«мовну ситуацію, яка склалася в українському суспільстві» головним чинником становлення та вияву етнонаціональної ідентичності?

5. Апробуйте методику «*Типи етнічної ідентичності*» (авт. Г. Солдатова, С. Рижова). Здійснить кількісний і якісний аналіз отриманих результатів, користуючись ключем до методики та описом типів етнічної ідентичності. Висновок запишіть в зошит та підготуйтеся до її обговорення в групі.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Проблема етнопсихологічної ідентичності особистості в умовах взаємопроникнення культур.
2. Методи запобігання етнічній маргіналізації.
3. Причини маргіналізації у сучасному суспільстві.
4. Методи вивчення типів етнічної ідентичності.
5. Трансформація етнічної ідентичності та її типи.
6. Маргінальна етнічна ідентичність.
7. Стратегії підтримання етнічної ідентичності.
8. Модель двох вимірів етнічної ідентичності.
9. Проблема зміни етнічної ідентичності.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Тема: РОЗВИТОК І ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Мета: розширити та узагальнити знання студентів про етнічну ідентичність людини; формувати у студентів навички застосування теоретичних знань при розв'язанні практичних завдань; розвивати вміння відстоювати власну позицію.

План

1. Питання для підготовки до практичного заняття.
1. Поняття про соціальну та етнічну ідентичність.
2. Структура етнічної ідентичності.
3. Етапи становлення етнічної ідентичності.
4. Типи етнічної ідентичності.
5. Маргінальна етнічна ідентичність.
6. Проблема зміни етнічної ідентичності. Стратегії підтримання етнічної ідентичності.

П. Обговорення методики «*Типи етнічної ідентичності*» (Г. Солдатової, С.Рижової), студенти зачитують зроблені вдома висновки та інтерпретують отримані результати, висловлюють власні враження.

- ✓ Психокорекційна вправа «*Як люди усвідомлюють зв'язок зі своїм народом*».

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитайте запитання або твердження та виберіть одну правильну відповідь.

1. Етнічна ідентичність включає:

- а) оволодіння індивідуальними в процесі взаємодії із середовищем механізмами соціальної поведінки;
- б) усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільності;
- в) постійне порівняння об'єктів діяльності й спілкування;
- г) сукупність емоційно-експресивних характеристик, що визначають специфіку вчинків і діяльності людей.

2. Що є головною ознакою етнічної ідентичності?

- а) рівень її актуальності для індивіда;
- б) рівень розвитку розумових здібностей;
- в) рівень домагань і прагнень індивіда;
- г) рівень інтелектуальних та комунікативних компонентів.

3. Люди, які не мають чітких етнокультурних орієнтацій, не можуть з упевненістю заявити про свою причетність до того чи іншого етносу, вони є:

- а) представниками різних культур;
- б) людьми космосу;
- в) етнічними маргіналами;
- г) народними представниками.

4. Які процеси можуть відбуватися в розвитку етнічної ідентичності особистості, внаслідок зростання міграційних процесів?

- а) трансформація ідентичності;
- б) моделювання ідентичності;
- в) становлення ідентичності;
- г) виховання ідентичності.

5. Хто вперше обґрунтував концепцію розвитку етнічної ідентичності та визначив її етапи ?

- а) Е. Еріксон;
- в) Ж. Піаже;

б) В. Вундт;

г) З. Фройд.

6. Що найбільше впливає на усвідомлення індивідом власної етнічної належності?

- а) в якому етнічному чи моноетнічному середовищі він існує;
- б) економічно благополучне середовище;
- в) сприятливі географічні умови проживання;
- г) високий рівень професійних здібностей.

7. Визначте, залежно від чого можуть прискорюватися чи уповільнюватися межі формування етнічної ідентичності?

- а) від соціального контексту;
- б) від особистого контексту;
- в) від стосунків на роботі;
- г) від стосунків із дітьми.

8. До якого вікового періоду відносить перший етап становлення етнічної ідентичності Ж. Піаже?

- а) 6 – 7 р.;
- б) 10 – 12 р.;
- в) 4 – 5 р.;
- г) 9 – 10 р.

9. До якого вікового періоду відносить другий етап становлення етнічної ідентичності Ж. Піаже?

- а) 8 – 9 р.;
- б) 18 – 20 р.;
- в) 6 – 7 р.;
- г) 4 – 5 р.

10. До якого вікового періоду відносить третій етап становлення етнічної ідентичності Ж. Піаже?

- а) 10 – 11 р.;
- б) 18 – 20 р.;
- в) 7 – 9 р.;
- г) 5 – 6 р.

10. Згідно поглядів сучасних дослідників, коли у дитини з'являються перші прояви дифузної ідентичності?

- а) 3 – 4 р.;
- б) 9 – 10 р.;
- в) 1 – 2 р.;
- г) 17 – 18 р.

11. У якому віці людина визнає свою етнічну належність, яка залишається незмінною упродовж усього її життя?

- а) 18 – 20 р.;
- в) 5 – 6 р.;

б) 7 – 8 р.;

г) 17 – 18 р.

12. Які чинники можуть суттєво впливати на трансформацію етнічної ідентичності особистості?

- а) зміни у житті суспільства;
- б) уміння мислити і розмірковувати;
- в) здатність відчувати і сприймати навколишній світ;
- г) схильність аналізувати свої дії та вчинки.

13. Що найбільше впливає на усвідомлення людиною власної етнічної належності?

- а) найближче соціальне оточення;
- б) вплив матеріальних та духовних цінностей;
- в) знання суспільних та особистісних норм;
- г) природні особливості життя.

14. Як впливає негативна етнічна ідентичність на міжгрупові стосунки індивідів?

- а) зумовлює загострення сприйняття дискримінації;
- б) сприяє груповому комфорту;
- в) сприяє позитивному ставленню до себе;
- г) зумовлює загострення уваги і мислення.

15. З чим, як правило, пов'язана зміна етнічної ідентичності?

- а) з несприятливим між груповим порівнянням;
- б) з становленням мислення та сприймання;
- в) з розвитком моральних якостей особистості;
- г) з дотриманням звичаїв та обрядів.

16. Як виявляється стратегія індивідуальної мобільності особистості:

- а) в усвідомленому прагненні змінити етнічну групу;
- б) в усвідомленому прагненні дотримуватись релігійних традицій
- в) у неусвідомлених потягах до проблем іншої етнічної групи;
- г) у прагненні бути схожим на інших представників групи.

17. Визначте стратегію мобільного типу особистості:

- а) свідоме прагнення змінити етнічну спільність;
- б) свідоме прагнення змінити країну;
- в) несвідомий потяг до традицій свого етносу;

г) несвідомі дії поведінки.

18. Визначте, яким почуттям, насамперед, супроводжується негативна етнічна ідентичність:

- а) меншовартості;
- б) егоїзму;
- в) гордості;
- г) патріотизму.

19. Які етнічні групи вирізняються невизначеною ідентичністю?

- а) маргінальні;
- б) родові;
- в) національні;
- г) релігійні;

20. Що є характерним для моноетнічної ідентичності з своєю етнічною групою?

- а) позитивний образ власного етносу;
- б) негативний образ власного етносу;
- в) усвідомлення себе представником іншої етної групи;
- г) неприйняття культурних цінностей власного етносу.

21. У яких випадках може з'явитися моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою?

- а) коли чужа група має вищий етнічний статус;
- б) коли своя група є референтною;
- в) коли змінюються умови життя;
- г) коли є розвинута мережа комунікацій.

22. За яких умов може виникати маргінальна етнічна ідентичність?

- а) міжетнічні шлюби;
- б) міжетнічні захоплення;
- в) колекціонування міжетнічних марок;
- г) дослідження міжетнічних культур.

23. За яких умов може з'явитися біетнічна ідентичність?

- а) ідентифікації з двома етнічними групами;
- б) ідентифікації з трьома етнічними групами;
- в) ідентифікації з різними обрядами;
- г) ідентифікації з різними мовами.

24. У представників яких етнічних груп часто виникають проблеми з етноідентичністю?

- а) національних меншин;
- в) етнічної нації;

б) титульного етносу;

г) політичної еліти.

25. Що виступає чинником переходу індивіда до іншої етногрупи ?

а) негативне сприйняття власної етнічної групи;

б) бажання досягти професійних успіхів у іншій групі;

в) негативне сприйняття політичних лідерів;

г) прагнення отримати хорошу освіту.

26. Визначте, у чому полягає психологічна сутність стратегії індивідуальної мобільності:

а) установці змінити етногрупу;

б) установці зберегти статус в етногрупі;

в) спробі змінити професію;

г) спробі переїхати в інше місто.

27. До якого комплексу може призводити амбівалентна етноідентичність?

а) роздвоєння особистості;

б) розвитку особистості;

в) формуванню індивідуальності;

г) неповноцінності.

28. При якому типі ідентичності людина є компетентною в двох культурах та усвідомлює схожість з цими культурами:

а) біетнічному;

в) моноетнічному;

б) гіперідентичному;

г) метаідентичному.

29. Чим характеризується маргінальна етнічна ідентичність?

а) невизначеною ідентичністю;

б) визначеною ідентичністю;

в) усвідомленням належності до конкретної групи;

г) високим почуттям патріотизму.

30. Визначте головну ознаку етнічних маргіналів:

а) не має чітких етнокультурних орієнтацій;

б) не має стійких статевих орієнтацій;

в) мають чіткі комунікативні установки;

г) мають усвідомленні етнічні переконання.

31. Як зазвичай називають себе етнічні маргінали ?

- а) громадяни світу;
- б) громадяни космосу;
- в) мета особистістю;
- г) жителі Місяця.

32. Схильність (властивість) індивіда сприймати й оцінювати навколишній світ, соціальні й природні явища та процеси лише крізь призму традицій і цінностей власної етнічної спільності, що виступає як певний загальний еталон – це є:

- а) моноетнічна ідентичність;
- б) етноцентрична ідентичність;
- в) біоетнічна ідентичність;
- г) невизначена етнічна ідентичність.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Акопян Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества / Н. Акопян // «21-й ВЕК». – 2005. – № 1. – С. 150 – 165.
2. Баклушинский С. А. Особенности формирования этнической идентичности в мегаполисе / С. А. Баклушинский, Н. Г. Орлова // Этнос. Идентичность. Образование / Под ред. В. С. Собкина. – М.: Центр социологии образования РАО, 2001. – Т. IV. – Вып. VI. – С. 248 – 267.
3. Баронин А. С. Этническая психология: Учеб. пособ. / А. С. Баронин. – Киев: Тандем, 2004. – С. 43 – 44.
4. Белинская Е. П. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений / Е. П. Белинская, Т. Г. Стефаненко // Этническая психология. Хрестоматия. – СПб.: Речь, 2009. – С. 175 – 181.
5. Брас Пол Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 225 – 235.
6. Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко. – Днепропетровськ: Поліграфіст, 2007. – С. 174 – 212.
7. Данилюк І. Становлення та формування етнічної ідентичності особистості / І. Данилюк // Наука і освіта. – 2010. – №9. – С. 27 – 39.
8. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія / М. Козловець. – Житомир: Житомирський державний університет ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
9. Кремень В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – К.: Знання України, 2013. – 415с.

10. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 320 с.

11. Лебедева Н. М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла / Н. М. Лебедева // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 3. – С. 48 – 58.

12. Лебедева Н. М. Социально-психологические факторы этнической толерантности и стратегии межгруппового взаимодействия в поликультурных регионах России / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 31 – 44.

13. Махній М. М. Етнічна психологія / М. М. Махній. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – С. 159 – 170.

14. Павленко В. Н. Этнические и национальные идентификации и представления у украинских детей и подростков / В. Н. Павленко, И. В. Кряж, М. И. Баррет // Психологический журнал. – 2002. – Том 23. – № 5. – С. 60 – 72.

15. Попова И. П. Эволюция понятия маргинальности в истории социологии / И. П. Попова // Маргинальность в современной России: общие тенденции, региональная специфика. – М.: МОНФ, 2010. – С. 7 – 45.

16. Рыжов Ю. Христианство и маргинальность // [http://www. binetti.ru /studia / ryzhov_8. shtml](http://www.binetti.ru/studia/ryzhov_8.shtml).

17. Савицька О. В. Етнопсихологія: навч. посіб. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 50 – 57.

18. Стефаненко Т. Компоненты этнической идентичности: когнитивный, аффективный, поведенческий / Т. Стефаненко // Мир психологии. – 2004. – № 3.

19. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 233 – 272.

20. Стефаненко Т. Г. Социальная и этническая идентичность / Т. Г. Стефаненко // Идентичность: Хрестоматия / Сост. Л. Б. Шнейдер. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2010. – С. 196 – 234.

Тема 7. АРХЕТИПИ ТА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПСИХІЧНОГО СКЛАДУ ЕТНОСУ

Ключові поняття: психічний склад етносу, загальнолюдський архетип, етнічний архетип, колективне несвідоме, менталітет, ментальність, етнічна ментальність, емотивний компонент ментальності, когнітивний компонент ментальності, конативний компонент ментальності, ментальні риси українців.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАТЬ

1. Опрацюйте зміст лекції № 7 посібника та проаналізуйте основні її положення.
2. Охарактеризуйте поняття «психічний склад етносу» та його складові компоненти.
3. Дайте визначення поняттям «ментальність» та «етнічна ментальність».
4. Назвіть структурні компоненти етнічної ментальності.
5. Поясніть сутність загальнолюдських архетипів. Визначте національно-культурну природу етнічного архетипу.
6. Перевірте свої знання за допомогою питань для закріплення матеріалу (стор.105).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Прочитайте уважно теоретичний матеріал та рекомендовану літературу. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх.

2. Опрацюйте статтю: І. Данилюк *Психічний склад як компонент структури психології етнічної спільноти* // Соціальна психологія: [український наук. журнал] / за ред. Ю. Шайгородського. – К., 2009. – № 2 (34). – С. 3 – 5. Подумайте, яке значення надається автором статті категорії психічного складу етносу у контексті проблеми визначення компонентів структури психології етнічної спільноти. Через які складові елементи (згідно поглядів автора) необхідно розглядати психічний склад нації?

3. Порівняйте архетипи українців та росіян за допомогою аналізу народних казок.

4. Опишіть психологічні механізми передачі поколінням архетипів ставлення до природи українців.

5. Уважно перечитайте Нарис 7. *Українська вдача і наш виховний ідеал* (В. Янів Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – К.: Знання, 2006. – С. 273 – 302).

Випишіть як автор книги, спираючись на позиції О. Кульчицького, визначає найхарактерніший архетип українського «колективного несвідомого» та типи «ментальної настанови» українців.

6. Розведіть поняття «менталітет» та «ментальність». Обґрунтуйте свою думку щодо специфіки використання у вітчизняній науковій літературі цих двох термінів.

7. Підготуйте анотацію роботи: К. Юнг *Архетипи колективного несвідомого. Психічні типи* // Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г. І. Волинки. – К.: Довіра, 1993. – Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ ст. –С.167 – 179.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Структурні компоненти психічного складу.
2. К. Юнг – засновник про архетипи колективного підсвідомого як основи психологічного складу етносу.
3. Загальнолюдські та етнічні архетипи.
4. Архетипи українського народу.
5. Порівняльний аналіз архетипів українців та поляків (українців та росіян).
6. Психічний склад як детермінанта розвитку етносу.
7. Типи ментальності українського народу.
8. Раціональність як адаптивна функція української ментальності.
9. Екопсихологічна сутність українського менталітету.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7

Тема: МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ЕТНОПСИХОЛОГІЧНА ОЗНАКА НАЦІЇ

Мета: розширити та поглибити знання студентів про статичні характеристики етносу та проблеми етнопсихологічної сутності етнічних архетипів, ментальності українців; сприяти формуванню навичок наукового етнічного мислення студентів, уміння узагальнювати інформацію.

План

- І. Питання для підготовки до практичного заняття.
 1. Поняття про психічний склад етносу.

2. Архетип як глибинний рівень національної свідомості.
 3. К. Юнг про архетипи колективного несвідомого як основи психічного складу етносу.
 4. Ментальність як етнопсихологічний феномен. Розрізнення понять «ментальність» та «менталітет».
 5. Структура етнічної ментальності. Умови і чинники формування етнічної ментальності.
 6. Характерні риси та типи української ментальності.
- II. Робота з методикою «Етнічна аффіліація» (стор.236-237). Виконання психокорекційної вправи «Сімейні настанови».

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитайте запитання або твердження та виберіть одну правильну відповідь

1. Дати назву визначеному поняттю: «Суб'єктивний психічний досвід нації, зафіксований у відносно стійких властивостях, рисах, у національній психології, які обумовлені усім суспільно-історичним ходом становлення і розвитку нації та специфікою соціально-психологічного відображення об'єктивних умов її існування» – це є:

- а) етнічна ментальність;
- б) етнічні архетипи;
- в) психічний склад нації;
- г) національний характер.

2. Що визначає психічний склад етносу?

- а) стійкі риси психіки людей, що склалися протягом тривалого часу;
- б) динамічні структурні елементи психіки;
- в) емоційно-вольові риси нації;
- г) індивідуально- особистісні властивості психіки окремих індивідів.

3. Що на думку К. Юнга у психічному складі етносу відіграє провідну роль?

- а) групова взаємодія;
- б) колективне несвідоме;
- в) буденна самосвідомість;
- г) народна культура.

11. Які програми у психіці людини утворюють архетипи?

- а) психічні та поведінкові;
- б) індивідуальні та особистісні;
- в) загальні та етнічні;
- г) національні та маргінальні;

12. Що визначає сутність, форму та спосіб зв'язку несвідомих прообразів психіки, які передаються від покоління до покоління?

- а) архетипи;
- б) сновидіння;
- в) прообрази;
- г) традиції.

13. Дайте назву поняттю: «Сукупність духовно-культурних символів, образів етнічного буття, за допомогою яких життя людини наповнюється почуттям доцільності» – це є:

- а) етнічний архетип;
- б) етнічний менталітет;
- в) національний характер;
- г) психічний склад етносу.

14. Визначте основний архетип в українському колективному несвідомому, за О. Кульчицьким:

- а) ласкава, добра жінка;
- б) добрий, помірний клімат;
- в) сильний, мужній воїн;
- г) добра, ласкава, родюча Земля;

15. Який архетип є основою українського національного характеру?

- а) Богині-Матері;
- б) Жінки-воїна;
- в) Чоловіка-воїна;
- г) Селянина-трудівника.

16. Домінуванням яких рис вирізняється український менталітет?

- а) емоцій і почуттів;
- б) волі і розуму;
- в) терплячості й практичності;
- г) емпатійності й екстравертованості.

17. Хто із цих двох вчених увів до наукового обігу поняття «ментальність»?

- а) Ж. Люб'є, Р. Мандру;
- б) К. Юнг, А. Карднер;
- в) М. Лацарус, Г. Штейнталь;
- г) З. Фройд, М. Мід.

18. Визначте, що визначають поняттям менталітету в етнопсихології?
а) соціально-психологічні явища, які є продуктами духовного світу людини;

- б) соціально-культурні явища, які є продуктами матеріальної спадщини;
- в) відображення окремих властивостей предметів;
- г) впливи різних культурних стимулів на органи чуття.

19. З яких компонентів складається структура ментальності?

- а) емоційного, когнітивного, поведінкового;
- б) вольового, емоційного, пізнавального;
- в) когнітивного, поведінкового, афективного;
- г) поведінкового, саморегулятивного, інтелектуального.

20. У чому виявляється ментальна установка?

- а) діях і вчинках;
- б) поведінці і емоціях;
- в) пам'яті і мисленні;
- г) сприйманнях і відчуттях.

21. Що, насамперед, визначає ментальність?

- а) світосприйняття;
- б) інтенсивність прагнень;
- в) поріг чутливості;
- г) світогляд.

22. Що відносять до ментального інструментарію?

- а) мову, звичаї, вірування;
- б) традиції, науку, виховання;
- в) мову, самовиховання, учіння;
- г) вірування, наuczіння, спілкування.

23. Як у вітчизняній психології розуміють поняття «ментальність»?

- а) сукупність уявлень, переживань, поглядів людей певної епохи;
- б) процес безпосереднього відображення в мозку людини предметів і явищ зовнішнього світу;
- в) здатність нервової системи реагувати, зберігати і відтворювати досвід;
- г) сукупність образів людей про природу, землю.

24. Визначте головні ознаки менталітету українського народу?

- а) індивідуалізм, інтровертованість, кордоцентричність;
- б) екстрвертованість, раціоналізм, естетизм;
- в) індивідуалізм, наполегливість, відкритість;

г) рішучість, стриманість, бідність емоцій.

25. Що виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою народу, нації?

- а) ментальність;
- б) індивідуалізм;
- в) етноцентризм;
- г) маргинальність.

26. Завдяки якому компоненту ментальності реалізуються ціннісні орієнтації етносу?

- а) поведінковому;
- б) когнітивному;
- в) емоційному;
- г) сенсорному.

27. Специфіка психічного життя, світосприйняття та соціального буття, що є характерним для певної етнічної спільноти та зумовлено усією сукупністю життєдіяльності – це є:

- а) суспільна свідомість;
- б) культура;
- в) ментальність;
- г) національний характер.

28. Етнічна ментальність зумовлюється:

- а) етнокультурними особливостями;
- б) інтелектуальним розвитком;
- в) фізичним розвитком і здоров'ям;
- г) індивідуальними відмінностями.

29. Психологічними механізмами передачі наступним поколінням фіксованих установок, як і архетипів, в українському менталітеті є:

- а) зразки взаємодії сучасників з природним довкіллям, які є гідним взірцем для їх наслідування молоддю;
- б) послідовна і надзвичайно ефективна система виховання і соціалізації української молоді;
- в) народний епос: пісні, легенди, міфи, замовляння, архаїчні культурні традиції, обряди, вірування, замовляння тощо;
- г) типові для українців прояви гуманності та демократичності у вирішенні життєво значимих проблем.

30. Асоціативно-образний символізм природничого походження найбільш притаманний національній ментальності:

- а) американців;
- б) англійців;
- в) французів;
- г) українців.

31. За К. Юнгом архетипи поділяються на такі основні види як:
а) етнічні й модерні;	в) психологічні й культурні;
б) народні й наукові;	г) архаїчні й сучасні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Баронин А. С. Этническая психология: Учеб. пособ / А. С. Баронин. – Киев: Тандем, 2004. – С. 52 – 55.
2. Данилюк І. В. Становлення та розвиток основних понять етнічної психології: від духу народу до ментальності / І. В. Данилюк // Вісник Київського університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Київ, 2003. – Випуск 17 – 18. – С. 33 – 36.
3. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 342 с.
4. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення: Монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2011. – 334 с.
5. Кириченко Т. В. Архетип як компонент психічного складу етносу / Т. В. Кириченко // Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі: Матеріали II Міжнародного науково-практичного семінару. – Кам'янець – Подільський: Медобори, 2017. – С. 38 – 42.
6. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – С. 233 – 249.
7. Крячко В. Соціодіагностичний ракурс української ментальності: монографія / В. Крячко. – К.: «Інтерсервіз», 2012. – 248 с.
8. Кульчицький О. Український персоналізм / Олександр Кульчицький. – Мюнхен-Париж, 1985. – 192 с.
9. Лебон Г. Психология народов / Г. Лебон // Психология толп. – М.: Институт психологии РАН, Изд-во: «КСП+», 1998. – С. 14 – 121.
10. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – К.: МАУП, 2002. – С. 43 – 48.
11. Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – С.170 – 195.
12. Пірен М. І. Основи етнопсихології: підруч. / М. І. Пірен. – К., 1998. – С.140 – 165.
13. Понятие менталитета этнокультурных общностей [Электронный ресурс] / Р. Г. Шарипов: Режим доступа: www.bashedu.m/konkurs/bagautdin/vbgu/sharipov2.htm.

14. Савицька О. В. Етнопсихологія: Навч. посіб. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 59 – 65.
15. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С.123 – 135.
16. Хиллман Дж. Архетипическая психология / Дж. Хиллман. – СПб.: Наука. 1998. – 155 с.
17. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 2002. – С. 3 – 35
18. Юнг К. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – С. 52 – 67.
19. Юнг К. Г. Архетипы коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // Структура психики и процесс индивидуализации. – М.: Наука, 1996. – С.127 – 173.
20. Фурман А. В. Психокультура української ментальності: Наукове видання / А. В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
21. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – К.: Знання, 2006. – С. 221 – 242.

Тема 8. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

Ключові поняття: характер, національний характер, чинники національного характеру, типи національного характеру, національний темперамент, інтроверсивність, соцістальна психіка, національний характер українців, локус контролю, екстернальний вектор локусу контролю українців.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАТЬ

1. Опрацюйте зміст лекції № 8 посібника та проаналізуйте основні її положення.
2. Дайте визначення поняттю «національний характер» за П.Гнатенко.
3. Назвіть головні фактори українського національного характеру.
4. Поясніть сутність національного та загальнолюдського в національному характері.
5. Обґрунтуйте необхідність вивчення національного темпераменту та поясніть властивість ітраверованого типу реагування українців.
6. Перевірте свої знання за допомогою питань для закріплення матеріалу (стор.121).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Прочитайте уважно теоретичний матеріал теми №8 та рекомендовану літературу. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх. Створіть блок-схему, яка б відображала взаємозв'язки між опрацьованими поняттями.

2. Розкрийте зміст та обґрунтуйте тезу: «...в Україні до природи люди ставляться як до рідного батьківського початку, чогось близького та потаємного».

✓ *Зробіть психологічний аналіз образів-символів відображених у народних піснях:*

- а) Ой, ти місяцю – я зіронька ясна,
Ой, ти парубок – я дівонька красная.
- б) Ой, хмелю мій, хмелю, хмелю зелененький,
Ой, сину ж мій, сину, сину молоденький.

3. Розкрийте зміст та обґрунтуйте твердження І. Кона: « ...щоб зрозуміти характер народу, потрібно вивчати, перш за все, його історію, суспільний лад і культуру; індивідуально-психологічні методи тут недостатні».

✓ Які методи, на Вашу думку, необхідно використовувати для вивчення

національного характеру?

4. Вкажіть, яке етнопсихологічне явище описав А. Павловський. Дайте йому загальну етнопсихологічну характеристику та опишіть головні ознаки.

А. Павловський писав: «Я знайшов у них, щось приємне, меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів земної кулі. Вони мають природну уважність, гостроту, схильність до музики і здібності до співу. Гостинність і простота взаємин становить їх суттєві риси, у вчинках – прості, у справах – справедливі, у розмовах – відверті, хоча часто делікатні та дуже хитрі; в намірах солідні, люблять охайність, чистоту, працюють тихо, але ґрунтовно. У пристрастях рідко бувають помірними. До наук схильні, здається від природи».

5. Уважно перечитайте Нарис 6. *Релігійність українця з етнопсихологічного погляду* (В. Янів Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – К.: Знання, 2006. – С. 243 – 272).

✓ Опишіть джерела та історичні факти, що зумовили релігійну «поставу» українця.

✓ Які риси у структурі української духовності є центральними з точки зору Якіма Яреми, які наводить у нарисі автор книги?

6. Зверніться до пункту 2 теми 8 та рекомендованої літератури, де мова йдеться про чинники формування національного характеру українців, виділенні О. Кульчицьким, осмисліть матеріал та *заповніть нижченаведену таблицю*.

№ п/п	Чинники національного характеру за О. Кульчицьким	Риси національного характеру, що сформувалися
1.		
2.		
3.		
4.		
5.		
6.		

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Діалектика національного та загальнолюдського в національному характері.
2. Фактори розвитку національного характеру.
3. Д. Чижевський про риси українського національного характеру.

4. Екопсихологічна сутність соціальної психіки українців.
5. Мислителі світу про національний характер.
6. Екологічний чинник у формуванні українського національного характеру.
7. Вплив геополітичного чинника на український національний характер.
8. Релігія як фактор формування українського етносу.
9. Сім'я і формування українського національного характеру.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7

Тема: ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ І ЗМІСТ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Мета: систематизувати теоретичні знання студентів про основні підходи до вивчення національного характеру в психологічній і філософській літературі; ознайомити студентів з проявами та рисами українського національного характеру.

План

- I. Питання для підготовки до практичного заняття.
 1. Поняття національного характеру.
 2. Чинники формування українського національного характеру .
 3. Д.Чижевський про риси національного характеру українців.
 4. Роль релігійного фактора в становленні рис національного характеру українців.
 5. Екопсихологічна сутність соціальної психіки. Екстернальний вектор локусу контролю українців.
 6. Адаптивні прояви психіки українців за характерною для них властивістю інтроверсії.
- II. Робота з методикою «Визначення суб'єктивної орієнтації» (Локус контролю).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитайте запитання або твердження та виберіть одну правильну відповідь.

1. Національний характер – це є:
 - а) типові для нації прояви гуманності та демократичності у вирішенні життєво значимих проблем;
 - б) народні уявлення про долю, волю, щастя та шляхи їх досягнення;
 - в) специфіка психічного життя, світосприймання, що характерна для певної етнічної спільноти;

г) притаманний для нації склад основних особистісних рис, ставлень, форм поведінки.

2. Сукупність емоційно-експресивних характеристик, що визначають специфіку вчинків і діяльності людей як представників одного етносу, то це:

- а) етнічна ментальність;
- б) етнічні стереотипи;
- в) національний темперамент;
- г) національна свідомість.

3. Позаперсональна система реально відтворюваної і спадкоємної регуляції та саморегуляції поведінки і діяльності, своєрідна психокультура певного соціуму, що передається наступним поколінням у процесі соціалізації, – це:

- а) соціогенез психічного розвитку;
- б) природничо-нормативна етика суспільства;
- в) соціетальна психіка;
- г) національно-культурний інструментарій.

4. Такі прояви відношень, установок, типових переживань, реагувань і дій, що сформувалися у глибині віків, як екстра-, інтровертованість, екстер-, інтернальність, емоційність, інтуїтивність, екзекутивність відносять до:

- а) властивостей соціетальної психіки;
- б) станів соціетальної психіки;
- в) процесів соціетальної психіки;
- г) спрямованості соціетальної психіки.

5. Соціетальна психіка і національний характер українців з їх емоційною чутливістю, ліричністю, рефлексивністю, покірністю долі, спостережливостю і терпеливістю є наслідком:

- а) геопсихічного розвитку і впливу природних умов існування;
- б) героїки авантюрно-козацького типу;
- в) послідовної і надзвичайно ефективної системи виховання;
- г) неприйняття, внутрішнього протесту світовим ідеям духовного і суспільного розвитку.

6. Ким був запропонований культурно-антропологічний підхід, що дає змогу досягнути процес формування національного характеру в його цілісності, та дозволяє дослідити національну психіку з наукової точки зору, відкрити

шляхи свідомого впливу на деформацію чи збереження певних національних рис:

- а) М. Костомаровим;
- б) Б. Цимбалістим;
- в) П. Чубинським;
- г) С. Подолинським.

7. Хто із цих вчених пропонував застосування «методу генетичного досліджу» при вивченні національного характеру, який полягає в тому, що національні характеристики народу формувалися під впливом різних чинників:

- а) В. Янів;
- б) І. Мірчук;
- в) Я. Ярема;
- г) О. Кульчицький.

8. Дати назву визначеному поняттю: «Сукупність певних рис, які склалися історично у представників якої-небудь нації, що визначають звичну для них манеру поведінки, типові способи дій, що виявляються у побутовій сфері та праці, в їх ставленні до оточуючого світу, у ставленні до своєї та інших спільностей» – це є:

- а) психічний склад;
- б) національний характер;
- в) національний темперамент;
- г) соціетальна психіка.

9. Яким вченим була здійснена класифікація народів за психічними функціями (мислення, інтуїція, емоції, відчуття)?

- а) К. Юнгом;
- б) І. Коном;
- в) З. Фройдом;
- г) А. Кардінер.

10. Що складає основу, з якої карбуються риси національного характеру народу?

- а) цінності;
- б) бажання;
- в) переконання;
- г) інтереси.

11. Згідно поглядів Д. Чижевського, які типи національного характеру має кожна нація?

- а) психологічні, соціальні;
- б) професійні, педагогічні;
- в) спортивні, соціальні;
- г) психологічні, генетичні.

12. Скільки шляхів для визначення національного типу пропонує

18. У чому полягають негативні риси індивідуалізму, згідно поглядів Д. Чижевського:

- а) самоізоляція, конфліктність;
- б) неухважність, аморальність;
- в) інтровертність, негативізм;
- г) егоцентризм, невпевненість.

19. Які дві історичні епохи найбільше вплинули на формування національного характеру українців, згідно поглядів Д. Чижевського:

- а) княжа доба, доба бароко;
- б) епоха відродження;
- в) комуністична доба;
- г) феодальна доба.

20. Визначте одну із характерних особливостей психічного складу українців:

- а) неагресивність;
- б) екстравертованість;
- в) агресивність;
- г) колективізм.

21. Вплив якого чинника вважається найбільш помітним на український національний характер?

- а) екологічного;
- б) геополітичного;
- в) психосоціального;
- г) культуроморфічного.

22. Як вплинуло язичество на психічний склад українців?

- а) визначило колективне несвідоме у вигляді певних архетипів;
- б) визначило територіальні межі української спільності;
- в) встановило певний політичний устрій;
- г) сприяло розвиткові психічного розвитку дітей.

23. Схильність українців до співставлення, порівняння, ідентифікації соціального і духовного життя з явищами природи – це є вплив:

- а) геополітичного чинника;
- б) екологічного чинника;
- в) глибинно-психологічного чинника;
- г) сімено-побутового чинника.

24. Який шлях Д. Чижевський вважав найбільш плідним для визначення національного типу?

- а) дослідження народної творчості;
- б) дослідження психічних процесів;
- в) дослідження відомих політиків;
- г) дослідження моральних якостей.

25. З концепції Д. Чижевського про «філософію серця» випливає, що найважливіші риси українського національного характеру – це:

- а) рішучість і войовничість;
- б) емоційність і релігійність;
- в) сила волі й наполегливість у досягненні поставленої мети;
- г) відповідальність і розсудливість.

26. В цілому характер кожної етнічної спільноти являє собою органічну єдність:

- а) загального одиничного;
- б) буденного і традиційного;
- в) тимчасового і довготривалого;
- г) вічного і постійного.

27. На світоглядно-ментальному рівні український національний характер виявляється у домінуванні в ньому:

- а) екзистенціальних мотивів;
- б) раціональних прагнень;
- в) натуралізації образів;
- г) технологічності мотивів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка А. М. Этнопсихология: Учеб. пособие / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харьков: Изд-во Ун-та внутр. дел, 2003. – С. 209 – 215.
2. Баронин А. С. Этническая психология: Учеб. пособ. / А. С. Баронин. – Киев: Тандем, 2004. – С. 58 – 94.
3. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К.: «ДОК – К», 1997. – 116 с.
4. Історія філософії України: Хрестоматія / [М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко]; гол. ред. М. С. Тимошик. – Київ: Либідь, 2003. – С. 391 – 436.
5. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров; обраб. текста и ред. А. П. Ковалевой; авт. предисл. В. А. Дорошенко. – К. – Харьков:

Майдан, 1991. – 72 с.

6. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – С. 94 – 107.

7. Кульчицький О. Світогляд українця / О. Кульчицький // Українська душа: Зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48 – 65.

8. Кульчицький О. Риси характерології українською народу / О. Кульчицький / Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 2 т. Інститут української археографії та джерелознавства ПАН України. – К., 1995. – Т. 2. – С 708 – 718.

9. Липинський В. Листи до Братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму: Писані 1919-1926 / В. Липинський. – 2-ге вид. – Нью-Йорк: Булава, 2004. – 470 с.

10. Львовочкіна А. М. Етнопсихологія: Навчальний посібник / А. М. Львовочкіна. – К.: МАУП, 2002. – С. 49 – 53.

11. Онацький Є. Українська емоційність / Є. Онацький // Українська душа: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – С. 36 – 47.

12. Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – С.170 – 195.

13. Пірен М. І. Основи етнопсихології: підруч. / М. І. Пірен. – К., 1998. – С.140 – 165.

14. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66 – 96.

15. Чижевський Д. Українська філософія / Дмитро Чижевський // Філософські студії. – 1993. – № 1. – С. 48 – 157.

16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Нью-Йорк: Накладом Ради допомоги і оборони Україні Українського конгресового комітету Америки, 2001. – 175 с.

17. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології: 2-ге вид., перероб. і доп. / Володимир Янів. – К: Знання, 2006. – 314 с.

Тема 9: ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ

Ключові поняття: стереотип, соціальний стереотип, етнічний стереотип, наслідування, соціотипова поведінка, автостереотип, гетеростереотип, негативний етностереотип, позитивний етностереотип, ефект «призми», етноцентризм, стереотипізація, забобони, етнічні упередження, етнічна установка.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАТЬ

1. Опрацюйте теоретичний матеріал теми № 9 посібника та повторіть основні положення лекції з цієї теми.
2. Дайте визначення поняттю «етнічний стереотип».
3. Назвіть види етнічних стереотипів, порівняйте їх.
4. Обґрунтуйте необхідність вивчення і знання етнічних стереотипів.
5. Поясніть сутність етнічних упереджень і забобонів.
6. Перевірте свої знання за допомогою питань для закріплення матеріалу (стор.133).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Прочитайте уважно теоретичний матеріал теми № 9 та рекомендовану літературу. Випишіть у психологічний словник-тезаурус ключові поняття по темі, систематизуйте їх.

2. Законспекуйте статтю: Н. О.Фоміна, Т. І.Тюшкевич *Змістовий компонент етнічних автостереотипів представників різних поколінь росіян // Психолінгвістика: [зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»]. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД». – Вип. 8, 2011. – С.74 – 82.* Зверніть увагу на те, як автори пояснюють особливості автостереотипів представників різних поколінь, які є свідченням зміни національної самосвідомості протягом життя людини.

3. Поясніть етнічну установку українців до співставлення, порівняння й ідентифікації соціального та духовного життя з явищами природи.

4. Описати позитивний і негативний вплив етнічних стереотипів на життя суспільства і людини. Закінчити такі речення:

- *Етностереотипи необхідні тому, що...*
- *Етностереотипи заважають, оскільки...*

5. Підготувати план та викласти основний зміст бесіди з учнями: «Що таке етнічний стереотип і як він утворюється?».

6. Опрацюйте методику «Діагностичний тест ставлень» (стор. 239-240), зробіть оцінку результатів та складіть кількісну і якісну характеристику загального емоційного ставлення до людини.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

1. Поняття етнічного стереотипу.
2. Основні характеристики та виміри стереотипу.
3. Різновиди етнокультурної стереотипізації.
4. Особливості етнокультурної стереотипізації.
5. Походження етнічних стереотипів.
6. Теорії етнічних упереджень у концепції Г.Олпорта.
7. Історична динаміка етностереотипів та упереджень.
8. Українські автостереотипи.
9. Психологічні механізми засвоєння соціотипової поведінки.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 9

Тема: ЕТНОКУЛЬТУРНА СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ

Мета: узагальнити та поглибити знання студентів про етнічні стереотипи та їх види; навчити студентів визначати автостереотипи та гетеростереотипи за описами; ознайомити студентів з методикою вивчення етнічних стереотипів; формувати у студентів дослідницько-пошукові та дидактичні здібності.

План

- I. Питання для підготовки до практичного заняття.
 1. Етнічні стереотипи, їх структура та зміст. Походження етностереотипів.
 2. Основні соціальні функції стереотипів.
 3. Різновиди етнічних стереотипів.
 4. Етнічні упередження і забобони.
 5. Психологічні механізми формування етностереотипів. Українські автостереотипи.
 6. Проблема етнічної установки в етнопсихології.
- II. Робота з методикою Д. Каца, К. Брейлі «*Приписування якостей*». Виконання психокорекційної вправи «*Ланцюжок стереотипів*».

НАВЧАЛЬНО-ТВОРЧИЙ ПРЕКТ

«Етнопсихологічні особливості народів світу»

Мета: поглибити уявлення студентів про національні особливості різних

народів світу; створення та захист етнопсихологічних проєктів, що передбачає розвиток прогностичних навичок та вмінь, які необхідні для самостійного конструювання власних знань та їх втілення в практичну площину через різні творчо-пошукові ініціативи.

Хід проведення
НАУКОВА МІНКОНФЕРЕНЦІЯ
«Національно-культурні особливості представників різних
етнічних спільностей»

1. *Підготовчий етап.* Самостійна робота студентів протягом семестру над науковою літературою з обраного напрямку, підготовка проєкту у вигляді наукової доповіді з її наочною презентацією.

2. *На занятті* створюється атмосфера наукової конференції, робляться доповіді за матеріалами підготовлених студентами проєктів, співдоповіді, проводиться їх обговорення.

3. *Підсумком конференції* є складання резюме про те, що кожна етнічна спільність є неповторною та унікальною у своїй національно-культурній своєрідності.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Уважно прочитайте запитання або твердження та виберіть одну правильну відповідь.

1. Дати назву визначеному поняттю: «Схематизований образ своєї або чужої етнічної спільності, який відображає спрощені знання про психологічні особливості та поведінку представників конкретного народу й на основі якого складається стійка і емоційно забарвлена думка однієї нації про іншу або про саму себе» – це є:

а) етнічна установка;	в) етнічна упередженість;
б) соціальний стереотип;	г) етнічний стереотип.

2. Що характеризується поняттям стереотипу поведінки певного етносу?

- а) стійкі звичаї і традиції;
- б) обсяг знань;
- в) стійкість поглядів на виховання дітей;
- г) особливості поведінки людей у екстремальних ситуаціях.

3. Своім походженням і популярністю у психологічній літературі термін «стереотип» зобов'язаний:

а) У. Ліппману;	в) І. Гердер;

б) Л. Леві-Брюль; г) Дж. Б. Віко.

4. У чому полягає провідна функція етностереотипу?

- а) в консолідації етнічної групи;
- б) в сприйманні картини світу зору;
- в) в інтеграції у міжособистісний простір;
- г) в уявленнях народу про свою історію.

5. Внутрішній стан готовності особистості або груп людей до специфічного, характерного тільки для них (представників тієї чи іншої національної спільноти) прояву почуттів, інтелектуально-пізнавальної та вольової активності, динаміки та характеру взаємодії, спілкування, які відповідають існуючим національним традиціям – це є:

- а) національні почуття; в) етнічна ментальність;
- б) етнічна установка; г) національний світогляд.

6. А. Налчаджян відносить стереотипи до підсвідомих етнічних утворень, розглядаючи їх як:

- а) архаїчні образи;
- б) складові способу життя;
- в) неусвідомлені схематизми;
- г) етнічні конфабуляції.

7. Наявність упереджень в етнічній самосвідомості особистості чи етнічної групи є передумовою й підґрунтям для формування:

- а) етнічних установок; в) етнічних традицій;
- б) етнічних забобонів; г) етнічних замовлянь.

8. Перехід від надання переваг до усвідомлення верхності власної етнічної спільноти над «чужими» призводить до появи:

- а) етнічних упереджень; в) етнічних установок;
- б) етнічних забобонів; г) етнічних автостереотипів.

9. Що сприяє консолідації етнічної спільноти?

- а) сформовані стереотипи; в) сформовані обряди;
- б) визначенні прагнення; г) розвинуті почуття.

10. Як впливають етнічні стереотипи на міжетнічне спілкування?

- а) дають змогу виділяти «своїх» серед «чужих»;
- б) дають змогу здійснювати діалогічне спілкування;

- в) забезпечують ефективне монологічне спілкування;
- г) розвивають культуру мовлення.

11. Що є, зазвичай, причиною міжетнічних конфліктів?

- а) негативні установки;
- б) комунікативні установки;
- в) несвідомі установки;
- г) емоційні установки.

12. Якщо в певних народів сформувались негативні етнічні стереотипи, то це може призводити до:

- а) міжетнічного конфлікту;
- б) міжособистісного непорозуміння;
- в) негативної етнічної установки;
- г) негативної міжетнічної ідентифікації.

13. Що може бути причиною етнічного конфлікту?

- а) сформований негативний етностереотип;
- б) сформовані уявлення про простір і час;
- в) виробленні умінні й навички;
- г) здобутті знання про особливості звичаїв певного етносу.

14. У чому трансформуються негативні етнічні стереотипи?

- а) суспільній свідомості;
- б) прагненнях і домаганнях;
- в) відчуттях і сприйманнях;
- г) у процесах відображення світу.

15. Як у суспільному житті народу відображаються негативні етностереотипи?

- а) приписуванням негативних рис іншому етносу;
- б) особливостями сприймання історичного часу;
- в) особливостями поведінки у побуті;
- г) приписування конструктивних рис творчих здібностей етносу.

16. Чому є такими небезпечними негативні стереотипи?

- а) їх важко зруйнувати;
- б) їх важко розвивати;
- в) вони впливають на розвиток ментальності етносу;
- г) вони впливають на особливості сприймання явищ оточуючого світу.

17. Чому важко подолати негативний етностереотип?

- а) формується упродовж історії в суспільній свідомості;
- б) формується протягом раннього дитячого віку в предметній діяльності;
- в) формується у дошкільному віці у сюжетно-рольовій грі;
- г) формується під впливом навчання і виховання в державних установах.

18. У яких ситуаціях може бути виправданим негативний етностереотип поведінки?

- а) суспільній взаємодії;
- б) міжособистісному спілкуванні;
- в) ритуальних діях;
- г) міжкультурній комунікації.

19. На основі чого формуються енічні культурні стереотипи:

- а) традицій, звичаїв;
- б) відчуттів, сприймань;
- в) умінь, навичок;
- г) мислення, уяви.

20. З яких елементів складається структура етностереотипів:

- а) когнітивного, емоційного, поведінкового;
- б) іраціонального, культурного, чуттєвого;
- в) раціонального, емпатійного, інтелектуального;
- г) пізнавального, пошукового, емоційного.

21. Визначте шляхи, завдяки яким формуються етнічні стереотипи:

- а) соціалізація, наслідування, ідентифікація;
- б) учіння, тренування, загартовування;
- в) професійна освіта, ментальність, навчіння;
- г) соціалізація, навчіння, самовиховання.

22. Що розуміють під етностереотипами поведінки індивіда?

- а) стійкі форми поведінки, що регулярно повторюються;
- б) мінливі форми поведінки, що регулярно не усвідомлюються;
- в) залежні форми поведінки, що постійно корегуються;
- г) не стійкі форми поведінки, що потребують підкріплення.

23. Як впливає зміна міждержавних стосунків на духовну і поведінкову сфери представників етнічної спільності?

- а) подоланням міжетнічних стереотипів;
- б) подоланням особистісних конфліктів;
- в) покращується успішність учнів школи;

г) зростає матеріальне благополуччя.

24. З чим може бути пов'язана зміна міжетнічних стереотипів?

- а) зміною міждержавних стосунків;
- б) зміною навчальних програм у школах;
- в) наданням допомоги у вирішенні побутових проблем;
- г) зміною мислительних операцій, при вирішенні поставлених завдань.

25. Визначте поняття: Схильність етнічних груп сприймати й оцінювати навколишній світ лише крізь призму традицій і норм власної етногрупи – це:

- а) етноцентризм;
- б) самооцінка;
- в) світогляд;
- г) етноідентичність.

26. Від чого залежить позитивне чи негативне ставлення індивіда до представників іншої нації:

- а) характеру реальних взаємовідносин;
- б) характеру поведінки у стресових ситуаціях;
- в) інтересів та ідеалів;
- г) психічних особливостей та якостей нервової системи.

27. У чому полягає позитивна роль етностереотипів?

- а) збереженні традиційних рис етносу;
- б) збереженні індивідуальних рис видатних представників етносу;
- в) дотриманні норм спілкування у сім'ї;
- г) дотриманні правил поведінки у школі.

28. У чому полягає негативна дія етностереотипів?

- а) зверхнє ставлення до інших етносів;
- б) дружлюбне ставлення до інших етносів;
- в) збереження раніше набутих вражень про етнос;
- г) опосередковане відображення уявлень про етнос.

29. Які етностереотипи вважаються найбільш небезпечними ?

- а) що побудовані на міфах;
- б) що побудовані на дружбі;
- в) що мають генетичну основу;
- г) що спираються на інтереси.

30. Який соціальний інститут найбільш впливає на формування етностереотипів?

- а) засоби масової інформації;
- б) засоби індивідуального зв'язку;
- в) заклади дошкільного навчання;
- г) заклади професійної освіти;

31. Чому можуть сприяти неадекватні етнічні стереотипи?

- а) формуванню етноцентризму;
- б) формуванню особистості;
- в) формуванню мовленнєвої культури;
- г) формуванню маргінальності.

32. Гетеростереотип – це:

- а) судження, думка, оцінка про власну етнічну спільність;
- б) сукупність оцінних суджень про інший народ;
- в) стійкі образи, що склалися у представників етнічної групи;
- г) вродженні, майже інстинктивні якості етнічної спільності.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Баронин А. С. Этническая психология: Учеб. пособ. / А. С. Баронин. – Киев: Тандем, 2004. – С.87 – 92.

2. Иванова Т. В. Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков / Т. В. Иванова // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 71 – 82.

3. Кон И. С. Психология предрассудка (о социально-психологических корнях этнических предубеждений) // И. С. Кон Социологическая психология. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – С. 270 – 303.

4. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – С. 75 – 80.

5. Кцоева Г. У. Опыт эмпирического исследования этнических стереотипов / Г. У. Кцоева // Психологический журнал. – 1996. – № 2. – С. 41 – 51.

6. Лосев І. Українці очима росіян: що таке етнічний стереотип і як його подолати / І. Лосев // <http://www.religion.in.ua/>

7. Махній М. М. Етнічна психологія: навч. посіб / М. М. Махній. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – С.112 – 157.

8. Мацумото Д. Этноцентризм, стереотипы и предубеждение / Д. Мацумото. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – С. 73 – 95.

9. Налчанджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчанджян. – СПб.: Питер, 2004. – С. 340 – 379.
10. Павленко В. М. Етнопсихологія: Навч. посіб./ В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – С.81 – 91.
11. Савицька О. В. Етнопсихологія: навч. посіб. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 127 – 129.
12. Сінькевич О. Стереотип та імідж у ідентифікаційних стратегіях масової культури / О. Сінькевич // <http://sworld.com.ua/>
13. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 225 с.
14. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – С.272 – 287.
15. Старовойтова Г. В. Этнические стереотипы поведения / Г. В. Старовойтова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1995. – 199 с.
16. Стефаненко Т. Г. Методы исследования этнических стереотипов // Т. Г. Стефаненко, И. Е. Шлягина, С. Н. Ениколопов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 3 – 27.
17. Стефаненко Т. Г. Социальные стереотипы и межэтнические отношения // Общение и оптимизация совместной деятельности / Под ред. Г. М. Андреевой, Я. Яноушека. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 242 – 250.
18. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М.: ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – С. 236 – 255.
19. Трусов В. П. Этнические стереотипы / В. П. Трусов, А. С. Филиппов // Этническая психология. Сборник научных трудов. – М.: Университет дружбы народов, 2004. – С. 8 – 20.
20. Шихирев П. Н. Социальная установка как предмет социально-психологического исследования / П. Н. Шихирев // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1996. – С. 278 – 295.
21. Федорчук Т. Етнічні стереотипи та мовна поведінка молоді / Т. Федорчук // Наукові записки: НАУКМА. Філологічні науки. – 2012. – № 1. – С. 127 – 136.

ДІАГНОСТИЧНИЙ І ПСИХОКОРЕКЦІЙНИЙ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ (модифікований варіант методики М. Рокича)

Інструкція: «Вам будуть запропоновані два списки цінностей А (термінальні) і Б (інструментальні) по 18 в кожному. Спочатку уважно прочитайте термінальні цінності і прорангуйте їх. Після чого переходьте до інструментальних».

Список цінностей

А. Термінальні цінності (цінності-цілі)

1. Активне діяльне життя.
2. Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом).
3. Здоров'я (фізичне і психічне).
4. Цікава робота.
5. Краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і мистецтві).
6. Кохання (духовна і фізична близькість з коханою людиною).
7. Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів).
8. Наявність хороших і вірних друзів.
9. Нормальна обстановка в країні, в нашому суспільстві, збереження миру між народами (як умова благополуччя кожного).
10. Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, товаришів).
11. Пізнання (можливість розширення власної освіченості, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток).
12. Рівність (братство, рівні можливості для всіх).
13. Самостійність як незалежність у судженнях і оцінках.
14. Свобода як незалежність у вчинках і діях.
15. Щасливе сімейне життя.
16. Творчість (можливість творчої діяльності).
17. Впевненість у собі (свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів).
18. Задоволення (життя, повне задоволень, розваг, приємного проведення часу).

Б. Інструментальні цінності (цінності-засоби)

1. Акуратність (чистюлюбство, вміння тримати в порядку свої речі,

порядок у справах).

2. Вихованість (хороші манери).
3. Високі запити (високі домагання).
4. Життєрадісність (почуття гумору).
5. Старанність (дисциплінованість).
6. Незалежність (здатність діяти самостійно).
7. Непримиримість до недоліків у собі та в інших.
8. Освіченість (широта знань, висока загальна культура).
9. Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватися слова).
10. Раціоналізм (вміння свідомо і логічно мислити, приймати обдумані рішення).
11. Самоконтроль (стриманість, самодисципліна).
12. Сміливість у відстоюванні власної думки, власних поглядів.
13. Тверда воля (вміння наполягати на своєму, не відступати перед труднощами).
14. Терпимість до поглядів і думок інших (вміння пробачати іншим їх помилки).
15. Широта поглядів (вміння зрозуміти точку зору іншого, поважати його смаки, звички).
16. Чесність (правдивість, щирість).
17. Ефективність у справах (трудолюбство, продуктивність у роботі).
18. Чуйність (турботливість).

Обробка результатів

Ранги цінностей (1-6)	1	2	3	4	5	6
Ранги термінальних цінностей (1-18)	1	2	3,4	5-8	9-16	17,18
Ранги інструментальних цінностей (1-18)	1	2	3,4	5-10	11-16	17,18

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ (ЛОКУС КОНТРОЛЮ)

(авт. Дж. Роттер, адапт. Є. Бажина, Є. Голинкіна)

Інструкція: «Прочитайте уважно кожне твердження в парі. З двох запропонованих варіантів відберіть за принципом переваги те твердження, яке найбільш задовольняє Вашу думку, запишіть її індексом (а, чи б) навпроти порядкового номера відповідного твердження. Працюйте уважно, відповідайте так, як думаєте. Завчасно дякуємо за роботу».

Судження

- 1: а) діти потрапляють у біду тому, що батьки надто часто їх карають;
б) у наш час непримності відбуваються з дітьми частіше всього тому, що батьки надто м'яко ставляться до них;
- 2: а) багато невдач відбувається від невезіння;
б) невдачі людей є результатом їх власних помилок;
- 3: а) одна з головних причин, чому здійснюються аморальні вчинки, полягає в тому, що оточуючі миряться з ними;
б) аморальні вчинки будуть здійснюватися завжди незалежно від того, наскільки ретельно оточуючі намагаються їм запобігти;
- 4: а) нарешті до людей приходить заслужене визнання;
б) на жаль, заслуги людини часто лишаються невизнаними;
- 5: а) думка, що вчителі несправедливі до учнів, невірна;
б) багато учнів не розуміють, що їх оцінки можуть залежати від випадкових обставин;
- 6: а) успіх керівника багато в чому залежить від вдалого збігу обставин;
б) здібні люди, які не стали керівниками, самі не використали своїх можливостей;
- 7: а) як би ви не старалися, деякі люди все одно не будуть симпатизувати Вам;
б) той, хто не зумів завоювати симпатії оточуючих, просто не вміє ладити з іншими людьми;
- 8: а) спадковість відіграє головну роль у формуванні характеру і поведінки людини;
б) тільки життєвий досвід визначає характер і поведінку людини;
- 9: а) я часто помічав справедливість приказки: «чому бути - того не уникнути»;
б) по-моєму, краще прийняти рішення і діяти, чим надіятися на долю;
- 10: а) для хорошого спеціаліста навіть найсерйозніша перевірка не

викликає труднощів;

б) навіть добре підготовлений спеціаліст, як правило, не витримає надто прискіпливої перевірки;

11: а) успіх є результатом наполегливої роботи і мало залежить від везіння;

б) щоб досягти успіху, треба не упустити зручний випадок;

12: а) кожний громадянин може впливати на важливі державні рішення;

б) суспільством управляють люди, які висунуті на громадські посади, а проста людина мало що може зробити;

13: а) коли я будую плани, то я завжди впевнений, що зможу їх здійснити;

б) не завжди доцільно планувати далеко вперед, тому що багато залежить від того, як складуться обставини;

14: а) є люди, про яких можна сміливо сказати, що вони нехороші;

б) у кожної людини є щось хороше;

15: а) здійснення моїх бажань не пов'язане з везінням;

б) коли не знають як бути, підкидають монету, на мою думку, в житті часто можна вдатися до цього;

16: а) керівником стають, дякуючи щасливому збігу обставин;

б) щоб стати керівником, необхідно вміти управляти людьми, везіння тут ні до чого;

17: а) більшість із нас не може серйозно впливати на світові події;

б) беручи активну участь у суспільному житті, люди можуть впливати на події у світі;

18: а) більшість людей не розуміють, наскільки їх життя залежить від випадкових обставин;

б) насправді така річ, як везіння, не існує;

19: а) завжди треба вміти визнати свої помилки;

б) як правило, краще не підкреслювати своїх помилок;

20: а) важко дізнатися, чи дійсно ви подобаєтеся людині;

б) число ваших друзів залежить від того, наскільки ви прихилисте на свій бік інших;

21: а) накінець неприємності, які трапляються з вами, компенсуються приємними подіями;

б) більшість невдач є результатом відсутності здібностей, освіченості, ліні;

22: а) якщо докласти достатньо зусиль, то формалізм і бездушність можна викоринити;

б) є речі, з якими важко боротися, тому формалізм і бездушність не викоринити;

23: а) інколи важко зрозуміти, на чому базується рішення керівників, коли вони висувають ту чи іншу кандидатуру на нагородження чи подяку;

б) подяка чи винагорода залежить від того, наскільки наполегливо людина працювала;

24: а) хороший керівник чекає від підлеглих, щоб вони самі вирішили, що повинні робити;

б) хороший керівник ясно дає зрозуміти, з чого складається робота кожного підлеглого;

25: а) я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що зі мною відбувається;

б) не вірю, що випадок або доля можуть відігравати важливу роль у моєму житті;

26: а) люди самотні через те, що не проявляють дружельності до оточуючих;

б) даремно надто старатися прихилити до себе людей, якщо ти їм подобаєшся, то подобаєшся;

27: а) характер людини залежить, головним чином, від її сили волі;

б) характер людини формується в основному в колективі;

28: а) те, що зі мною трапляється - це справа моїх власних рук;

б) інколи я відчуваю, що моє життя розвивається в напрямку, який не залежить від моєї сили волі;

29: а) я часто не можу зрозуміти, чому керівники чинять так, а не інакше;

б) за погане управління організацією відповідальні самі люди, які в ній працюють.

Форма бланку відповідей:

1	а	б
2	а	б
...
9	а	б
10	а	б

11	а	б
12	а	б
...
19	а	б
20	а	б

21	а	б
22	а	б
...
29	а	б

Обробка результатів

Питання на екстернальність відповідають пунктам: 2 а, 3 б, 4 б, 5 б, 6 а, 7 а, 9 а, 10 б, 11б, 12 б, 13 б, 15 б, 16 а, 17 а, 18 а, 20 а, 21 а, 22 б, 23 а, 25 а, 26 б, 28б, 29а. Питання на інтернальність відповідають пунктам: 2 б, 3 а, 4 а, 5 а, 6 б, 7 б, 9 б, 10 а, 11 а, 12 а, 13 а, 16 б, 17 б, 18 б, 20 б, 21 б, 22 а, 23 б, 25 б, 26 а, 28а, 29 б.

МЕТОДИКА «ТИПИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ»

(авт. Г. Солдатова, С. Рижова)

Інструкція: «Нижче подано висловлювання з питань національних взаємин людей та національної культури. Подумайте і оцініть, згідно із запропонованими критеріями, наскільки Ваша думка співпадає з висловлюванням».

№ п/п	Я – людина, яка:	Згоден	Швидше згоден, ніж ні	учомусь погоджуюсь у чомусь ні	Швидше згоден	Не згоден
1.	надає перевагу образу життя свого народу, але з великим інтересом ставиться до інших народів.					
2.	вважає, що міжнародні шлюби руйнують народи.					
3.	часто відчуває перевагу людей іншої національності.					
4.	вважає, що права нації завжди вищі від прав людини.					
5.	вважає, що у повсякденному спілкуванні національність немає значення.					
6.	надає перевагу способу життя лише свого народу.					
7.	завичай не приховує своєї національності.					
8.	вважає, що справжня дружба може бути лише між людьми однієї національності.					
9.	часто переживає сором за людей своєї національності.					
10.	вважає, що будь-які засоби є добрими для захисту свого народу.					
11.	не надає переваги будь-якій національній культурі, зокрема і власній.					
12.	часто відчуває перевагу свого народу над іншими.					
13.	любить свій народ, однак поважає мову і культуру інших народів.					
14.	вважає скворо необхідним збереження чистоти нації.					
15.	важко вживається з людьми своєї національності.					

16.	вважає, що взаємини з людьми інших національностей часто є джерелом неприємностей.					
17.	байдуже ставиться до своєї національної ідентичності.					
18.	переживає напруження, якщо чує навкруги чужу мову.					
19.	готова мати справу з представниками будь-якого народу, не зважаючи на національні відмінності.					
20.	вважає, що народ має право вирішувати свої проблеми за рахунок інших народів.					
21.	часто переживає власну меншовартість у зв'язку із своєю національною належністю.					
22.	вважає свій народ більш обдарованим і розвинутим у порівнянні з іншими народами.					
23.	вважає, що представники інших національностей повинні обмежуватися у праві проживання на території своєї нації.					
24.	дратується від близького спілкування з представниками інших національностей.					
25.	завжди знаходить можливість спокійно розв'язати міжнаціональну суперечку.					
26.	вважає за необхідне «очищення» культури свого народу від впливу інших культур.					
27.	не поважає свій народ.					
28.	вважає, що на території її народу всі права					
29.	та користування природними і соціальними ресурсами повинні належати власному народу.					
30.	ніколи серйозно не ставилася до міжнаціональних проблем.					
31.	вважає, що її власний народ не кращий і не гірший за інші народи.					

Обробка та інтерпретація результатів дослідження

Отримані відповіді переводяться у бали за такою шкалою:

згоден – 4 бали; швидше згоден, ніж ні – 3 бали; у чомусь погоджуюся, а в чомусь ні – 2 бали; швидше не згоден – 1 бал; не згоден – 0 балів.

За ключем підраховується кількість балів до кожного типу етнічної ідентичності:

1. Етніцизм – висловлювання 3, 9, 15, 21, 27.

2. Етнічна індіферентність – висловлювання 5, 11, 17, 29, 30.
3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) – висловлювання 1, 7, 13, 19, 25.
4. Етноегоїзм – висловлювання 6, 12, 16, 18, 24.
5. Етноізоляціонізм – висловлювання 2, 8, 20, 22, 26.
6. Етнофанатизм – висловлювання 4, 10, 14, 23, 28.

Залежно від суми балів, які набрані за кожною шкалою (від 0 до 20 балів) можна зробити висновок щодо прояву кожного типу етнічної ідентичності. Порівняння кількості балів по всіма шкалами дозволяє виокремити один чи кілька домінуючих типів етнічної ідентичності.

Опис типів етнічної ідентичності

Типи ідентичності за різною якістю та рівнем прояву етнічної толерантності виділені на основі широкого діапазону шкали етноцентризму: розпочинаючи від «заперечення» ідентичності, якщо зафіксовано негативізм і нетерпимість до власної етнічної групи, до національного фанатизму – апофеозу нетерпимості та крайнього негативізму по відношенню до інших етнічних груп. Типи етнічної ідентичності:

1. Етніонігілізм – одна з форм гіпоідентичності, яка за своєю сутністю є відходом від власної етнічної групи і пошуком стійких соціально-психологічних ніш не за етнічним критерієм.

2. Етнічна індіферентність – відсутність меж етнічної ідентичності, що виявляється у невизначеності етнічної належності, неактуальності етнічності.

3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) – поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і є властивою для більшості людей. Така ідентичність надає оптимального балансу толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, що дозволяє розглядати її як значущу умову самостійності та стабільності етнічної групи, з одного боку, та як умову мирної міжкультурної взаємодії у поліетнічному світі, з іншого боку.

4. Етноегоїзм може виявлятися у безневинній формі, на вербальному рівні, як результат сприймання інших етносів за допомогою конструкту «мій народ». Однак цей тип етнічної ідентичності може супроводжуватися напруженням і роздратуванням у спілкуванні з представниками інших етнічних груп або визнанням права власного народу вирішувати свої проблеми за «чужий» рахунок.

5. Етноізоляціонізм – впевненість у перевагах свого народу над іншими, у потребі «очищення» національної культури; негативне ставлення до міжетнічних шлюбів, ксенофобія.

6. Етнофанатизм – готовність вдаватися до будь-яких дій для захисту так чи інакше витлумачених етнічних інтересів, аж до етнічних «чисток». Відмова іншим народам у праві користування природними ресурсами і соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдовування будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу.

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ (адапт. В. Соколової)

Інструкція. «Уважно прочитайте запитання і всі варіанти відповідей. Потім виберіть відповідь, яка відповідає Вашій думці, та обведіть кружечком номер цього варіанту. Якщо відповіді, яка б Вас влаштувала, немає, то вишіть її самі у вільній графі. При заповненні таблиці слід поставити позначку в графі, яка відповідає Вашій думці. Будь ласка, не пропускайте запитань і не радьтеся з оточуючими, а висловлюйте власну думку».

Стимульний матеріал (запитання)

1. *Наскільки добре Ви володієте рідною мовою?*

- а) вільно розмовляю читаю, пишу;
- б) вільно розмовляю, але не читаю і не пишу;
- в) розумію і можу порозумітися;
- г) не володію.

2. *Якою мовою Ви найчастіше розмовляєте вдома?*

- а) тільки рідною;
- б) переважно рідною;
- в) однаковою мірою рідною та іноземною;
- г) в основному іноземною;
- д) тільки іноземною.

3. *Якою мовою Ви розмовляєте зі своїми друзями, знайомими Вашої національності у навчальному закладі та в інших місцях?*

- а) тільки рідною;
- б) в основному рідною;
- в) однаковою мірою рідною та іноземною;
- г) в основному іноземною;
- д) тільки іноземною.

4. *Якщо де-небудь на вулиці, в якому-небудь закладі, громадському місці Вам необхідно було б звернутися до людини Вашої національності, то якою мовою Ви б звернулися?*

- а) тільки рідною;
- б) іноземною;

в) це залежить від конкретної ситуації.

5. Поясніть, будь ласка, Ваш вибір відповіді на попереднє запитання.

6. Якою мовою Вам приємно було б спілкуватися (розмовляти) в позаурочний час з викладачами Вашої національності?

- а) своєю рідною мовою;
- б) іноземною;
- в) мені байдуже.

7. Чи дратує Вас, коли у колективі люди однієї національності розмовляють своєю рідною мовою, а всі решта їх не розуміють?

- а) дратує, оскільки я вважаю, що в багатонаціональному колективі потрібно розмовляти доступною для усіх мовою;
- б) дратує, хоча я вважаю, що люди мають право розмовляти своєю мовою де завгодно і коли завгодно;
- в) ні, мене це не дратує, я вважаю, що це цілком природно;
- г) мені байдуже.

8. Спробуйте пригадати і назвати відомі Вам українські народні казки, пісні танці, оповідання, легенди.

9. Скажіть, будь ласка, які пісні та танці Вам найбільше подобаються?

- а) національні пісні і танці;
- б) пісні і танці різних народів нашої країни і зарубіжні, але надаю перевагу все-таки національним;
- в) подобаються різні пісні і танці однаковою мірою – свої національні, народні, закордонні;
- г) пісні і танці народів нашої країни;
- д) подобаються закордонні пісні й танці.

10. Чи вважаєте Ви, що необхідно збільшити друк книг про історичне минуле свого народу?

- а) так, це необхідно;
- б) достатньо того, що є;
- в) ні, не обов'язково;
- г) важко відповісти.

11. Як Ви вважаєте, чи обов'язково отримувати згоду батьків при одруженні?

- а) так, обов'язково;
- б) мабуть, не обов'язково;

- в) ні, не обов'язково;
- г) важко відповісти.

12. Нижче подано список деяких видів діяльності. Будь ласка, відмітьте (поставте позначку у відповідній графі) як часто ви приділяєте час кожному з них.

№	Вид занять	Завжди	Дуже часто	Часто	Іноколи	Рідко	Ніколи
1.	Читання книг рідною мовою						
2.	Читання газет, журналів рідною мовою						
3.	Прослуховування народних пісень, музики						
4.	Перегляд телепередач рідною мовою						
5.	Інтерес до національного Прикладного мистецтва						

13. Як би Ви поставилися до гою, що хтось з Ваших близьких родичів одружиться з людиною іншої національності?

- а) вважаю такий шлюб небажаним;
- б) надаю перевагу людині своєї національності, але заперечувати не став би;
- в) національність у шлюбі немає значення, якщо жінка (чоловік) дотримується звичаїв свого народу;
- г) національність у шлюбі немає ніякого значення;
- д) важко відповісти.

14. Якщо Ви не одружені, то як би Ви хотіли одягнутися на своєму весіллі?

- а) у національний одяг;
- б) у національний одяг з елементами сучасного вбрання;
- в) в сучасний костюм з елементами національного одягу;
- г) в сучасний костюм;
- д) важко відповісти.

15. А якому весіллю Ви б надали перевагу?

- а) урочистому обіду;
- б) обіду з елементами національного обряду;
- в) національному обряду, але не старовинному;
- г) старовинному обряду;
- д) важко відповісти.

16. Що, на Вашу думку, повинно бути основним при визначенні

національності людини (виберіть лише одну ознаку)?

- а) національність батьків;
- б) національність матері;
- в) мова в сім'ї;
- г) власне побажання;
- д) місце та країна проживання;
- е) що ще (вказіть)

17. Як Ви вважаєте, чим передусім відрізняються представники різних національностей (можна відзначити три ознаки)?

- а) рисами характеру, психологією;
- б) особливостями поведінки;
- в) культурними традиціями, звичаями;
- г) зовнішнім виглядом;
- д) віруваннями;
- е) важко визначити; є) немає різниці;
- ж) важко відповісти;
- з) Ваш варіант (вказіть)

18. Що, на Вашу думку, зближує Вас з людьми Вашої національності (можна відзначити до трьох ознак)?

- а) рідна мова;
- б) народні звичаї, обряди, культура;
- в) спільне історичне минуле;
- г) релігія;
- д) зовнішній вигляд;
- е) риси характеру, психологія; є) спільна поведінка;
- ж) родинні зв'язки;
- з) ніщо не зближує;
- и) важко сказати;
- і) що ще

19. Скажіть, будь ласка, хто за національністю Ваші близькі друзі? (дайте відповідь у кожному варіанті):

- а) за спільним навчанням
- б) за місцем проживання

20. Які риси характеру Ви найбільше цінуєте в:

- а) українців ;
- б) росіян ;
- в) білорусів ;
- г) поляків ;
- д)

(вказіть іншу національність та її риси).

21. А тепер, будь ласка, напишіть деякі відомості про себе:

- а) вік (в повних роках) ;
- б) національність ;
- в) стать;
- г) місце проживання (село, місто).

МЕТОД СЕМАНТИЧНОГО ДИФЕРЕНЦІАЛУ

Інструкція: «Виберіть двох людей із Вашої соціальної групи, яких Ви добре знаєте, але до них маєте протилежне (позитивне та негативне) ставлення. Послідовно оцініть їх обох за допомогою протилежних пар емоційно-оцінних прикметників. Якщо Ваше ставлення до людини позитивне, то помітку (знак +) ставте праворуч від середини (нуля), якщо Ваше ставлення до неї негативне, то відмічайте ліворуч від нуля».

Індексація шкал (СД)

	Хороший («високий рівень»)	+3
	Швидше хороший, ніж нейтральний («середній»)	+2
	Швидше нейтральний, ніж хороший	+1
	Нейтральний	0
	Швидше нейтральний, ніж поганий	-1
	Швидше поганий, ніж середній	-2
	Поганий («низький рівень»)	-3

Суб'єктивні шкали оцінки

	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	
Поганий								Хороший
Неприємний								Приємний
Непривабливий								Привабливий
Непотрібний								Потрібний
Некорисний								Корисний
Небажаний								Бажаний
Неважливий								Важливий
Незначний								Значний
Несуттєвий								Суттєвий
Грубий								Лагідний

Оцінка результатів. Кожна шкала має розмітку в 7 балів від -3 до +3 включно з нульовим показником у центрі. Оцінки по кожній шкалі (парі протилежних емоційно-оцінних прикметників), переводяться в бали відповідно до шкали. Вираховується середня оцінка по всім десяти шкалам семантичного

диференціалу. Вона і складає кількісну характеристику загального емоційного ставлення до людини. Різниця в балах і визначає семантичну диференціацію слів. Семантичний диференціал (СД) належить до проєктивних методів психології. Це спосіб вимірювання афективного або конотативного значення слів, застосовується також для вимірювання ставлення відносно інших понять та об'єктів. Конотативні значення – це ті стани, які мають місце під час сприйняття символу-подразника й обов'язково передують осмисленим операціям із символами. Ці значення виявляються у формі «афективно-чуттєвих тонів». Інваріантною (універсальною) одиницею всієї сукупності шкал, що входять до фактора СД, є емоційний тон або образне переживання, які лежать в основі конотативного значення. Останнє є генетично ранньою формою значення, у якій відбиття й емоційне ставлення, особистісний смисл і чуттєва тканина слабо диференційовані. Отже, конотативне значення пов'язане з емоційно насиченими, малоструктурованими та малоусвідомлюваними формами узагальнення.

ОЦІНКА ВЛАСТИВОСТЕЙ МОВЛЕННЯ МЕТОДОМ СЕМАНТИЧНОГО ДИФЕРЕНЦІАЛУ (авт. І. Баскакова, В. Глухов)

Інструкція: «Позначте знаками ті позиції на шкалах, котрі відповідають Вашим уявленням про ідеальну мову й складіть свій семантичний мовленнєвий профіль відповідно до показників визначених факторів».

Фактор оцінки якості							
Потворна	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Противна	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Погана	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Дратівлива	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Манерна	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Фактор активності							
Нежива	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Повільна	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Пасивна	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Фактор емоційної експресії (виразності)							
Тиха	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Монотонна	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Стримана	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Вяла	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Фактор інтелекту							
Вульгарна	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Бадьора	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Інтелігентна	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Серйозна	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Наповнена	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
Чітка	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3

МЕТОДИКА «ПРИПISУВАННЯ ЯКОСТЕЙ»

(авт. В. Кац, Д. Брейлі)

Інструкція: «Із запропонованого списку, виберіть, будь ласка, 15 якостей, які найбільш повно і точно характеризують українців, після чого визначіть 15 якостей, характерних для представників іншої національності. Визначені якості запишіть у два стопчики».

Стимульний матеріал (список якостей)

Дисципліновані,	Слухняні
Адаптивні	Емоційні
Горді	Індивідуалістичні
Оптимістичні	Дружелюбні
Патріотичні	Серйозні
Мужні	Егоїстичні
Консервативні	Витривалі
Незалежні	Імпульсивні
Пригнічені	Охайні (скрізь люблять порядок)
Непосидючі	Гнучкі
Конкурентні	Стійкі
Агресивні	Непривітні
Трудолюбиві	Безвідповідальні
Прогресивні	Прагматичні
Стримані	Самодостатні
Надають перевагу матеріальним цінностям	Пасивні
Ліниві	Відкриті
Володіють почуттям власної гідності	Впевнені в собі
Гостинні	Наполегливі
Підприємливі	Вільні
Розкріпачені	Терплячі
Добросовісні	Цілеспрямовані
Безпечні	Духовні
Прагнуть до успіху	Гуманісти
Компетентні	Товариські
Бережливі	Добрі
Горді	Озлоблені
Жалосливі	Довірливі
Володіють почуттям гумору	Байдужі до оточуючих
Енергійні	Замкнуті
Покірні	Жорстокі
Безгосподарні	Діловиті
Наполегливі	Гуманні
Щедрі	Підозрілі
Щирі	Толерантні

ВІДКРИТИЙ ВАРІАНТ МЕТОДИКИ «ПРИПISУВАННЯ ЯКОСТЕЙ»

Інструкція: «Любий друже, це дослідження присвячене вивченню національних особливостей. Представники різних народів не просто розмовляють іншою мовою, а також різняться їх звичаї, традиції, культура. У результаті чого формується особливий набір національних рис, що характеризує представника тієї чи іншої країни. Визначіть і запишіть п'ять найбільш характерних національних рис: а) росіян; б) українців; в) поляків; г) американців».

Форма бланку відповідей

Стать _____ Вік _____

а) росіяни	б) українці	в) поляки	г) американці
1			
2			
3			
4			
5			

Обробка результатів. При обробці оцінюється, які риси найбільш часто приписуються у автостереотипі та гетеростереотипі. Здійснюється їх порівняльний аналіз за двома варіантами методики.

МЕТОД ВІЛЬНИХ АСОЦІАЦІЙ

(авт. І. Л. Баскакова, В. П. Глухов)

Інструкція: «На кожне слово-стимул запишіть, будь ласка, якомога більше слів -асоціацій, які одразу спадають Вам на думку».

Слова-стимули	Слова-асоціації
Рід	
Народ	
Нація	
Країна	
Земля	
Життя	
Культура	
Влада	
Демократія	
Свобода	
Сім'я	
Здоров'я	

Аналіз результатів дослідження

Таблиця 1

Слова-стимули	Синтагматичні асоціації	Парадигматичні асоціації	Семантичні парафазії (беззмістовні асоціації)
1. 2. Загальна кількість			

Обробка результатів. При аналізі словесних асоціацій виділяють *синтагматичні* (небо – голубе, дерево – росте, автомобіль – їде) та *парадигматичні* (стіл – стілець, мати – батько) асоціації.

Синтагматичними називають асоціації, граматичний клас яких відрізняється від граматичного класу слова-стимула, які завжди виражають предикативні відношення.

Парадигматичні асоціації виражають слова-реакції того ж граматичного класу, що і слова-стимули. Вони підкоряються семантичному принципу «мінімального контрасту», згідно якого чим менше відрізняються слова-стимули від слів-реакцій по складу семантичних компонентів, тим більш висока ймовірність актуалізації слова-реакції в асоціативному процесі. Цей принцип пояснює, чому за характером асоціацій можна відновити семантичний склад слова-стимула: цілий ряд асоціацій, що виник у досліджуваного на дане слово, включає ряд ознак, аналогічних тим, які містяться у слові-стимулі. Наприклад, літні, літо, почались, відпочинок, школа, ура. Тут по словесним реакціям можна досить легко встановити слово-стимул (*канікули*). Парадигматичні асоціації відображають мовні відношення (слів-лексем у межах лексичних і граматичних парадигм), а синтагматичні – предметні відношення.

За смисловим змістом слова- реакції розподіляються на такі семантичні групи:

1. *Внутрішні асоціації* : по координації (дерево – дуб, кішка – тварина), предикативні (змія – ядовита, двері – відкриваються), що виражають причинно-наслідкові відношення (біль – сльози, різать – боляче).

2. *Зовнішні асоціації* : ідентичні (місяць – луна, квітка – цвіт), «мовно-рухова» форма, яка включає всі ті асоціації, які виникають механічно (вода – пить, кіт – миша).

3. *Звукові реакції* : підбір слів по схожості звучання (кіт – кріт).

Для оцінки експериментальних результатів потрібно підготувати таблицю (табл.1) та здійснити аналіз індивідуальних результатів асоціативного методу, вказавши синтагматичні, парадигматичні асоціації, а також так звані

семантичні парафазії (відсутність реакцій, беззмістовні реакції тощо). Після чого розподілити слова-реакції на три семантичні групи (внутрішні асоціації, зовнішні асоціації , вукові реакції). Встановлюються релевантні координати соціально-політичних, культурно-історичних та ін. концептів у семантичному просторі представників конкретної академічної групи.

МЕТОДИКА «ЕТНІЧНА АФФІЛІАЦІЯ»

(авт. Г. Солдатова, С. Рижова)

Інструкція: «Прочитайте, будь ласка, уважно подані нижче твердження. Висловіть свою думку про кожне з них. Для цього позначте обраний Вами варіант знаком «+» у відповідній клітинці бланку для відповідей».

№	Твердження	Згідний	Не згідний	Не знаю
1.	Потрібно прагнути підтримувати звичаї, традиції та спосіб життя своєї нації.			
2.	У своїх вчинках варто керуватися швидше особистими інтересами, ніж якими-небудь іншими, зокрема національними.			
3.	Взаєморозуміння в сім'ї абсолютно не залежить від того, до якої нації належать члени цієї сім'ї.			
4.	Кожна людина несе в собі долю провини за помилки, які зроблено її нацією.			
5.	Сучасній людині її національність повинна бути байдужа.			
6.	У житті необхідно дотримуватися норм і правил, які вироблені в культурі своєї нації.			
7.	Націям, які сповідують одну і ту ж саму релігію, простіше зрозуміти одна одну.			
8.	У житті необхідно жити власним розумом, без опори на норми і правила поведінки, які прийняті в тієї чи іншої нації.			
9.	Інтереси нації повинні бути важливішими, аніж проблеми та інтереси окремої особистості.			
10.	Взаєморозуміння між націями не залежить від того, яку релігію вони сповідують.			
11.	Якщо у сім'ї з'являється людина іншої національності, то це швидше за все ускладнить взаєморозуміння.			
12.	Людині необхідно почувати себе частиною якої-небудь нації.			
13.	Ніколи не можна сказати, що окрема людина несе в собі характерні риси своєї нації.			
14.	Сучасній людині не обов'язково почувати себе частиною якоїсь нації.			
15.	Людина завжди повинна пам'ятати про власну національність.			
16.	Окрема людина не може відповідати за справи своєї нації.			
17.	Національні звичаї й традиційний спосіб життя застаріли і не потрібні сучасній людині.			
18.	За національністю людини завжди можна побачити її націю.			

Обробка результатів. Високу потребу в належності до конкретної нації (націоаффіліативні тенденції) засвідчує згода студентів із твердженнями 1; 4; 6; 7; 9; 11; 12; 15; 18; низьку потребу в такій належності (анти націоаффіліативні тенденції) – з твердженнями 2; 3; 5; 8; 10; 13; 14; 16; 17. Щодо превалюючих мотиваційних тенденцій у респондентів визначається відповідний рівень: 1-3 бали – низький; 4-6 балів – середній; 7-9 балів – високий.

МОДИФІКОВАНА МЕТОДИКА «ВИМІРЮВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ»

(авт. Дж. Фінні, адапт. В. Павленко)

Інструкція: «Вкажіть, будь ласка, наскільки Ви згодні або ж не згодні з кожним із тверджень, описуючи власну національну належність. Позначте обраний Вами варіант знаком «+» у відповідній клітинці бланку для відповідей».

Твердження	абсолютно не згідний	швидше не згідний, ніж згідний	швидше згідний, ніж не згідний	абсолютно згідний
1. Я провів багато часу, намагаючись дізнатися якомога більше про мою націю, її історію, культуру, територію, державний устрій, традиції, звичаї.				
2. Я беру активну участь в організаціях чи соціальних групах, які містять переважно представників моєї нації.				
3. В мене є чітке почуття власної національної належності і розуміння того, що воно для мене означає.				
4. Мені подобається зустрічатися і знайомитися з людьми, які належать до інших націй.				
5. Я багато думаю про те, як на моє життя буде впливати те, що я представник своєї нації.				
6. Я радий з того, що є представником тієї нації, до якої належу.				
7. Іноді я відчуваю, що було б краще, якщо б різні етнічні групи не намагалися об'єднатися в одну.				
8. Мені не зовсім зрозуміла роль національності у моєму житті.				
9. Я часто провожу час із людьми, які належать до інших націй.				
10. В дійсності, я аж ніяк не проводив багато часу, намагаючись дізнатися якомога більше про культуру та історію своєї нації.				

11. У мене є сильне почуття належності до моєї нації.				
12. Я досить добре розумію, що означає для мене належність до моєї нації, тобто як мені ставитися до представників своєї та інших націй.				
13. Для того, щоб дізнатися якомога більше про свою національну належність, я часто спілкувався з іншими представниками моєї нації.				
14. Я дуже пишаюся своєю нацією та її досягненнями.				
15. Я аж ніяк не намагаюся стати другом для людей, які належать до інших націй.				
16. Я беру участь у таких елементах культурного життя моєї нації, як спеціальні страви, музика, звичаї.				
17. Я включений до спільної діяльності з людьми інших національностей.				
18. Я відчуваю сильну прихильність до своєї нації.				
19. Мені подобається бути з представниками інших націй.				
20. Мої почуття щодо власного культурного чи національного походження позитивні.				

Обробка результатів. Якісні оцінки тверджень переводяться у кількісні за такою шкалою: «абсолютно не згідний» – 1 бал; «швидше не згідний, ніж згідний» – 2 бали; «швидше згідний, ніж не згідний» – 3 бали; «абсолютно згідний» – 4 бали.

Кількісний показник шкали «національне самовизначення» (основна шкала) обчислюється як середнє арифметичне від суми балів за прямими (1; 2; 3; 5; 6; 11; 12; 13; 14; 16; 18; 20) і оберненими (8; 10) твердженнями. Кількісний показник шкали «національно-психологічний самоаналіз» (додаткова шкала) є середнім арифметичним від суми балів за твердженнями: 1; 3; 5; 12; 13 (прямі) і 8; 10 (обернені).

Як середнє арифметичне від суми балів за відповідними твердженнями обчислюються кількісні показники додаткових шкал: «національно-спрямована поведінка» (2; 16) та «ставлення до представників інших націй» (прямі – 4; 9; 17; 19; обернені – 7; 15). Найменше значення кожного кількісного показника – 1 бал; найбільше – 4 бали.

Кількість одержаних респондентами балів за відповідним показником засвідчує його рівень: 3–4 бали – високий; 2–2,99 балів – середній; 1–1,99 балів – низький.

МЕТОДИКА «ДІАГНОСТИЧНИЙ ТЕСТ СТАВЛЕНЬ»

(авт. Г. Солдатова)

Інструкція: «Користуючись запропонованими характеристиками, послідовно оцініть: 1) себе як представника власної нації – «Я»; 2) ідеального представника своєї нації – «Ідеал»; 3) типового представника своєї нації. Якісну оцінку кожної характеристики впишіть у відповідну клітинку».

Якості оцінюються таким чином – *якість виявляється*:

- повною мірою;
- середньо;
- слабо;
- відсутня.

«Я» як представник своєї нації

дипломатичний	нав'язливий	гордий	комунікабельний	зарозумілий	лицемірний
активний	безхарактерний	дотепний	поступливий	схидний	агресивний
економний	впертий	спритний	наполегливий	хитрий	жадібний
темпераментний	педантичний	обережний	акуратний	боягузливий	запальний

Ідеальний представник своєї нації

дипломатичний	нав'язливий	гордий	комунікабельний	зарозумілий	лицемірний
активний	безхарактерний	дотепний	поступливий	схидний	агресивний
економний	впертий	спритний	наполегливий	хитрий	жадібний
темпераментний	педантичний	обережний	акуратний	боягузливий	запальний

Типовий представник своєї нації

дипломатичний	нав'язливий	гордий	комунікабельний	зарозумілий	лицемірний
активний	безхарактерний	дотепний	поступливий	схидний	агресивний
економний	впертий	спритний	наполегливий	хитрий	жадібний
темпераментний	педантичний	обережний	акуратний	боягузливий	запальний

Обробка результатів. Якісні оцінки прояву кожної риси переводяться у кількісні за такою шкалою: «повною мірою» – «4»; «середньо» – «3»; «слабко» – «2»; «відсутня» – «0».

Для визначення особливостей національної самосвідомості враховуються кількісні оцінки респондентів усім якимсь із визначених рядів: «Я» як представник своєї нації» та «Ідеальний представник моєї нації».

ВПРАВА «Презентація України»

Мета: розвиток етнокультурної компетентності, активізація інтересу до своєї національної культури.

Хід вправи

Ведучий ставить завдання кожному учаснику так, ніби йому необхідно презентувати Україну на міжнародному конгресі. Обирається журі і декілька команд. При цьому кожна команда створює презентацію на одну з таких тем:

- природа України;
- освіта в Україні;
- досягнення українських науковців;
- культурна спадщина українських митців;
- інше на свій вибір.

Обране журі дає свою оцінку кожній команді за виразністю, емоційністю, обізнаністю у представленні України. Проводиться групове обговорення за наступними питаннями:

- Які моменти у виступах дозволили Вам особливо відчутти сутність України?
- Що ще можна було в додати до виступів кожної команди?
- Як ви вважаєте, які почуття та думки могла викликати ця презентація у інших народів?

ВПРАВА «Моє розуміння толерантності»

Мета: ознайомити студентів з поняттями «толерантність» та «міжетнічна толерантність».

Хід вправи

Ведучому необхідно заздалегідь написати на великих аркушах визначення понять «толерантність» та «міжетнічна толерантність» та прикріпити їх до дошки зворотнім боком. Вся група ділиться на підгрупи по 3-4 людини. Кожна підгрупа має запропонувати в результаті проведення «мозкового штурму» своє визначення толерантності та міжетнічної толерантності. Потім ведучий пропонує групове обговорення усіх визначень за такими питаннями:

- Чим відрізняються ці визначення?
- Що в них спільного?
- Яке визначення Ви вважаєте найбільш вдалим?

Після обговорення кожне визначення записується на дошці, а також ведучий повертає заздалегідь заготовлені визначення, записані на аркушах паперу до аудиторії. Студенти ознайомлюються з ними та висловлюють свої думки.

Під час обговорення викладач звертає увагу на те, що поняття «толерантність» та «міжетнічна толерантність» мають широке значення, поєднуючи такі аспекти як: готовність прийняти іншу думку, співпраця, повага до інших, прийняття інших такими, які вони є, вміння поставити себе на місце іншого, визнання права бути іншим, відмова від ідеї заподіяння шкоди іншим.

Вправа «Міжетнічна толерантність»

Мета: розвиток міжетнічної комунікації, аналіз комунікаційних бар'єрів та бар'єрів взаємодії між різними етногрупами.

Хід вправи

Ведучий (викладач) пропонує студентам назвати асоціації, які виникають в них у зв'язку з поняттям «міжетнічна толерантність» та записати їх на аркуші паперу. Далі учасники об'єднуються у підгрупи та обирають декілька асоціацій, які вони вважають найважливішими.

Ведучий дає завдання групам: Кожна група отримує «свою» характеристику та протягом п'яти хвилин малює його на аркуші, не підписуючи. Далі, аркуш передається по колу в наступну групу, яка має спробувати здогадатися, що саме зображено та доповнити намальоване так, щоб це виглядало цілісним малюнком. Аркуш передається по колу доки не повернеться до групи, яка розпочала на ньому малювати. Коли малюнок повертається до групи-власника, члени групи мають підготувати презентацію поняття, яке там зображено як такого, що певним чином характеризує міжетнічну толерантність (наприклад, рівність, повага, права людини, свобода тощо).

ВПРАВА «Сімейні настанови»

Мета: усвідомлення впливу родини на формування етнічної самосвідомості.

Хід вправи

Ведучий пропонує студентам зануритися у дитинство та пригадати:

- Коли для них стала відомою їх національність?
- Що цьому сприяло?

- Що говорили та робили з цього приводу батьки, бабусі, дідусі?
- Чи зрозуміло Вам було, що таке етнічність, національність?
- Чи розпитували Ви батьків про свою етнічну належність?
- Чи зростали Ви в умовах однієї культури, чи члени Вашої родини належали до декількох етнічних груп?
- Чи переживали Ви конфлікт через етнічні суперечності?
- Яке значення для Вас має культурна приналежність?
- Кожен учасник записує відповіді на аркуші, а після цього по бажанню, виступає перед групою.

ВПРАВА «Ланцюжок стереотипів»

Мета: розширення уявлень про різні види етнічних стереотипів та їх ролі у міжетнічній взаємодії.

Хід вправи

Студенти стають у коло, в центрі якою навприсядки, в незручній позі, розміщується один з них. Студент з центра кола обирає певну етнічну групу. Після цього кожному студенту з кола необхідно висловитися щодо цієї етнічної групи. Такими висловлюваннями можуть бути які-небудь психологічні характеристики, розповіді, анекдоти, описи літературних образів її представників.

Роль у центрі виконують усі студенти по черзі, обираючи різні етнічні групи. Після закінчення вправи організовується її обговорення за такими питаннями:

1. Що Ви відчули, перебуваючи у ролі представника етнічної меншини?
2. Що Ви відчули, перебуваючи у ролі представника етнічної більшості?
3. Чи погоджуєтеся Ви з висловлюваннями, які Вам були адресовані?
4. Чи хотілося Вам відповісти на ці висловлювання?
5. Чи хотіли б Ви стати представником зіграного Вами народу?
6. Що нового про цей народ Ви сьогодні дізналися?

ВПРАВА «Моє етнічне «Я»

Мета: усвідомлення власної етнічної ідентичності, етнічних особливостей та рис; активізація інтересу до свого етнічного «Я».

Хід вправи

Летан

Студентам пропонується написати не менше 10-ти і не більше 20-ти відповідей на запитання «Хто Я?»

Після закінчення роботи, на виконання якої дається 10 – 15 хвилин, кожен студент називає своє ім'я і зачитує не більше трьох відповідей.

Обговорення відповідей

Які сторони етнічної самосвідомості виявилися найбільш значущими (зазвичай, ці відповіді записані першими) ?

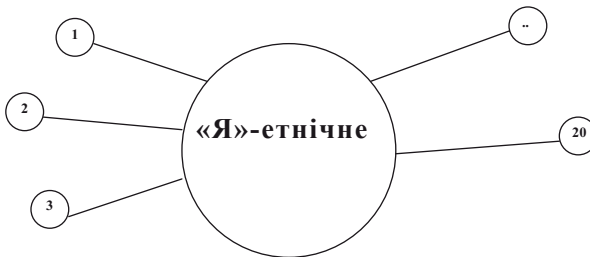
Чи були з-поміж відповідей такі поняття, які відносяться до національної свідомості? Якщо так, то який ранг їм було надано?

Чи задумувалися Ви над тим, що це означає?

Якщо так, то в яких ситуаціях?

2 етап

Усі ознаки усвідомлення своєї етнічності, які були зачитані студентами, записуються викладачем на дошці. У центрі альбомного аркуша (чи ватмана) студенти малюють коло – сонце. В його центрі пишуть : «Я»-етнічне». Потім від «Я» – центру свого етнічного Всесвіту креслять лінії – промінці, де на кожному з них записують якості, які були визначенні на попередньому етапі роботи. Промінців повинно бути якнайбільше!

ВПРАВА «Як люди усвідомлюють зв'язок зі своїм народом»

Мета: аналіз афективних аспектів самоусвідомлення своєї етнічної ідентичності.

Хід вправи

1 етап

Академічну групу необхідно поділити на мікрогрупи з 3 – 5 студентів. Кожна мікрогрупа отримує картку із запитаннями для обговорення.

Запитання для обговорення

1. Як представник свого народу, що я повинен робити для збереження його культурних цінностей?

2. Що означає бути представником свого народу?

3. Чи пов'язані між собою етнічна ідентичність і громадянство?

4. Чи може змінюватися етнічна ідентичність?

5. Навіщо людині потрібна історична пам'ять про свій народ?

Викладачем організується обговорення у такий спосіб: кожна група зачитує запитання і відповіді на них. Студенти з інших мікрогруп висловлюються з приводу почутого, ставлять запитання. Після закінчення обговорення студенти роблять висновки.

2 етап

Кожна мікрогрупа отримує список компонентів етнічної ідентичності, аналізує його, вибирає найбільш значущі її компоненти.

Ознаки етнічної групи:

- усвідомлення себе як групи;
- усвідомлення своїх відмінностей від інших;
- мова;
- біологічні ознаки, спільне походження;
- територія проживання;
- культура, традиції;
- сімейний та побутовий устрій.

Бути представником свого народу означає:

- вживати та вміти готувати національні страви;
- знати рідну мову;
- дивитися фільми чи телевізійні програми на рідній мові або які присвячені своєму народові;
- відзначати національні свята;
- купувати чи мати вдома традиційні предмети;
- носити або мати вдома національний одяг;
- слухати, знати народну музику;
- вивчати танці свого народу;
- використовувати і вивчати методи народної медицини;
- відвідувати релігійні служби, дотримуватися релігійних обрядів;
- брати участь в політичних або соціальних подіях, які пов'язані зі своїм народом;
- належати до національно-культурної організації;
- займатися традиційним видом спорту;
- займатися традиційними мистецтвами;
- вивчати історію і культуру свого народу;

- поділяти цінності свого народу;
 - мати психологічні характеристики, притаманні своєму народові;
 - жити на одній території з представниками свого народу;
 - жити на землі своїх предків.
- Обговорення результатів роботи у мікрогрупах.

ВПРАВА «Етнонаціональні цінності»

Мета: рефлексія особливостей, цінностей, норм культури свого етносу.

Хід вправи

1 етап

Тренер (викладач) пропонує студентам записати на окремому аркуші життєві цінності, які є важливими для них. Виділити серед них етнічно значимі. Проводиться обговорення у групі.

Запитання для обговорення: Чи можете Ви назвати себе національно спрямованою особистістю? Чому? Якими рисами повинна бути наділена «етнічно-культурна» людина? Чого Вам не вистачає, щоб бути етнічно свідомою особистістю?

2 етап

Студентам пропонується перелік життєвих цінностей, з яких вони повинні обрати тільки ті, які для них є найбільш значущими у житті.

Перелік життєвих цінностей:

1. Батьківщина	17. Спорт
2. Навчання	18. Мистецтво
3. Власне здоров'я	19. Культура
4. Здоров'я батьків	20. Людина майбутнього
5. Друзі	21. Діти
6. Майбутня робота	22. Любов
7. Вступ у ВНЗ	23. Секс
8. Здоров'я та щастя інших	24. Самоцінність життя
9. Мир у країні	25. Вольові якості особистості
10. Добробут у суспільстві	26. Віра в Бога
11. Взаємини з людьми	27. Краса
12. Самовизначення	28. Слава, влада, визнання
13. Щастя	29. Виїзд до іншої країни
14. Екологія	30. Подорожі до інших країн
15. Тварини	31. Моральні цінності
16. Матеріальний добробут	32. Успіх у житті

- Після закінчення роботи, на виконання якої дається 10 – 15 хвилин, кожен студент називає своє ім'я і зачитує не більше трьох виборів цінностей.

Обговорення виборів

Виконання вправи дає можливість для кожного студента відповісти на такі основні запитання:

1. Які цінності є домінуючими в їх житті?
2. Яка життєва сфера є найбільш значимою для студентів?
3. У якій життєвій сфері переважають цінності, реалізовані найбільшою мірою.
4. Чи задумувались Ви над тим, що це означає ?

ВПРАВА «Символи етносу»

Мета: розвиток у студентів етнокультурної компетентності.

Хід вправи

Ведучий пропонує студентам перелік предметів, які належать до культур різних етносів (наприклад, національне блюдо, предмет одягу тощо). Далі пропонується не називаючи предмета, описати його перед групою. Учасники можуть ставити питання.

Друга частина вправи присвячується аналізу такого етнічного символу, як українська вишиванка.

Ведучий пропонує учасникам проаналізувати глибинний символізм цього предмету української культури, а саме:

- визначити його атрибутивну роль у житті та побуті українців (наприклад, народження дитини, весільні обряди, рушники на іконах для благословіння молодих, зустріч рідних і гостей із хлібом-сіллю, виряджання у в далеку дорогу чоловіків, частина інтер'єру в українській хаті тощо);
- проаналізувати його з точки зору сакральних функцій, які він виконує; його функції оберегу та символізм візерунків.

ВОКАБУЛЯРІЙ

Автостереотип етнічний (від грец. autos – сам, stereos – твердий, typos – відбиток) – це відносно стійкі уявлення, судження і оцінки представників певної етнокультурної спільноти щодо самої себе. Як правило, комплекс позитивних уявлень, суджень, самооцінок.

Аккультурація (від англ. acculturation) – це результат безпосереднього, тривалого міжкультурного, міжгрупового контакту, який призводить до зміни паттернів культури в одній чи кількох групах.

Архетип – це первісна вроджена психічна структура, вияв родової пам'яті, історичного минулого людства, їхнього колективного позасвідомого, що забезпечує цілісність і єдність людського сприйняття й виявляється в знакових продуктах культури у вигляді символічних образів.

Базова особистість – це схильності, уявлення, способи зв'язку з іншими людьми, тобто, все те, що робить людину сприйнятливою до певної культури і забезпечує її адаптацію до фундаментальних реальностей життя в певній культурі.

Білінгвізм (від лат. bi – подвійний, lingua – мова) – стан одночасного володіння двома мовами.

Вільний асоціативний експеримент – різновид методу асоціативного експерименту, умовою проведення якого є відсутність обмежень на реакції (учасник експерименту реагує на слово-стимул першим словом, яке спадає йому на думку).

Вокабулярій – короткий словник наукових термінів до посібника, підручника або до їх частин.

Географічний детермінізм – це науковий напрямок, основна ідея якого полягає у тому, що провідним чинником розвитку якого-небудь суспільства є географічне положення та кліматичні умови.

Гетеростереотип етнічний (від грец. geteros – інший) – це сукупність оцінювальних суджень про інші народи. Гетеростереотипи на відміну від автостереотипів, можуть бути як позитивними так і негативними залежно від історичного досвіду взаємодії конкретних народів.

Гомеостаз – це рухливий виважений стан етнічної спільноти, що забезпечується засобами її протидії зовнішнім і внутрішнім чинникам, які можуть порушити цю рівновагу.

Глобалізація (від англ. global – всесвітній) – процес всесвітньої економічної, політичної, культурної інтеграції та уніфікації.

Діаспора – етнічні чи релігійні групи, що проживають на нових для себе територіях як національно-культурні меншини.

Доцільна комунікація – мовленнєва взаємодія, яка передбачає, що розуміння в комунікативному акті має відбуватися відразу, без додаткових спроб пояснення незрозуміло сказаного.

Експеримент (лат. *experire* – випробувати) – цілеспрямоване вивчення явища, яке дослідник здійснює в чітко визначених умовах.

Експлікація (лат. *explicatio* – тлумачення) – результат наповнення смислом семантичної репрезентації відповідно до наміру автора.

Експлікувати – розгорнути думку, пояснювати, тлумачити, робити зрозумілими для слухачів власні смисли, трансформувати думку у розгорнуте зовнішнє (усне або письмове) мовлення.

Етнічний архетип – це синтез колективної пам'яті минулого, закодованим у психологічних структурах психіки, певного культурного досвіду етносу. Етнічний архетип, як проекція глибинного неусвідомлюваного досвіду народу разом з етнонаціональною культурою перетворюється в архетип-символ.

Етнічна група – це внутрішній підрозділ етносу, що має етнічну самосвідомість. Етнічна група проживає на інших етнічних територіях і характеризується спільними з власним етносом властивостями: мовою, культурою, вірою, етнічною ідентифікацією та самосвідомістю.

Етнічна ідентичність – це результат когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення людини як представника якого-небудь етносу, певний ступінь отождолення себе з цим етносом і відособлення від інших етносів.

Етнічна ментальність – це система образів, уявлень, які стимулюють і регулюють поведінку людини в даних культурних та соціальних умовах.

Етнічна психологія – це галузь психологічної науки, в якій вивчаються психологічні особливості нації (етносу, народу) та їх представників; закономірності, джерела і чинники національної (етнічної) свідомості та самосвідомості, національний характер, механізми національної (етнічної) ідентифікації та етностереотипізації; психологія міжнародних (міжетнічних) відносин.

Етнічна самоідентифікація – це процес віднесення людиною себе до певної етнічної спільності.

Етнічна свідомість – це система поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи.

Етнічна самосвідомість – це уявлення індивіда чи цілої групи людей про себе чи образ свого етносу, які відображають знання про власну етнічну групу та ставлення до цієї групи. Феномен етнічної самосвідомості пов'язаний з

усвідомленням етновпзначальних елементів матеріальної, соціальної та духовної культури власного етносу.

Етнічні стереотипи – це схематизований образ своєї або чужої етнічної спільності, який відображає спрощені знання про психологічні особливості та поведінку представників конкретного народу й на основі якого складається стійка і емоційно забарвлена думка однієї нації про іншу або про саму себе.

Етнічна упередженість – це установка упередженого чи ворожого ставлення до представників певних етнічних груп, до будь-яких фактів дійсності, що пов'язані з їх діяльністю, поведінкою та соціальним станом, без достатніх для цього підстав і знань. Значущими умовами появи етнічної й національної упередженості виступають соціально-економічні умови нерівності щодо різних спільностей, які разом співіснують.

Етнічна установка – це внутрішній стан готовності особистості або груп людей до специфічного, характерного тільки для них (представників тієї чи іншої національної спільноти) прояву почуттів, інтелектуально-пізнавальної та вольової активності, динаміки та характеру взаємодії, спілкування, які відповідають існуючим національним традиціям.

Етнопсихолінгвістика (грец. *ethos* – плем'я, народ, *psyche* – душа і лат. *lingua* – мова) – це науковий напрямок мовознавства, що вивчає національно-культурну варіативність у мовленнєвих операціях та діях, актах мовленнєвої діяльності, мовній свідомості, організації процесів мовленнєвого спілкування.

Етнос (від грец. *ethnos* – народ, група, плем'я) – це усталена сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, характеризується усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших утворень (самосвідомість), що зафіксовано в її самоназві (етнонімі).

Етногенез (грец. *ethnos* – народ, *genesis* – походження, розвиток) – це сукупність процесів і явищ, що стосуються зародження і формування людських спільнот (етносів).

Етнонаціональна культура – це досвід життєдіяльності народів, який охоплює найсуттєвіші етносоціальні досягнення етнічних спільностей, людей різних національностей в освоєнні етносу спільного буття, соціуму в цілому, матеріальних і духовних цінностей, з яких він складається.

Етноцентризм – це сприймання та оцінювання життєвих явищ згідно з традиціями і цінностями власної етнічної спільності, що є певним еталоном (чи оптимумом).

Звичай – це основна форма регулювання поведінки, правила поведінки, які склалися внаслідок їх практичного застосування впродовж тривалого часу серед людей і уособлюють підсумок історичного досвіду та зародки

майбутнього; усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління.

Ідентичність (від лат. *identicus* – однаковий, тотожний) – усвідомлення людиною власної належності до певної соціокультурної групи, яке дає їй змогу визначити власне місце у соціокультурному просторі та орієнтуватися у навколишньому світі.

Імплікатура (лат. *implico* – тісно пов'язую) – прихований зміст.

Імплицитний – невисловлений, зовнішньо не виявлений, прихований, утворений на основі неусвідомлюваних емпіричних узагальнень.

Інкультурація – процес засвоєння індивідом традицій, звичаїв, цінностей і норм рідної культури, вивчення і передачі культури від одного покоління до іншого, що триває все життя. В процесі інкультурації індивід засвоює притаманні культурі світорозуміння і поведінку, в результаті чого у нього формується його когнітивна, емоційна та поведінкова подібність з членами даної культури і відмінність від членів іншої культури.

Інтенція (лат. *intention* – прагнення, намір) – загальний комунікативний намір.

Інтроверсія – зверненість свідомості людини до самої себе; одна з базових рис особистості, що супроводжується послабленням уваги людини до того, що відбувається навколо неї.

Кінесика (від грец. *kinesis* – рух) – напрямок досліджень невербальної комунікації, що вивчає діапазон рухів, які виконують експресивно-регулятивну функцію у спілкуванні.

Комунікація – це смислова взаємодія кількох її учасників, що передбачає наявність двох мовленнєвих проявів: говоріння – продуктивний вид мислення (в усній або письмовій формі) й аудіювання – рецептивний вид мовлення (сприймання й розуміння інформації на слух або під час читання).

Консолідація (внутрішньоетнічна) – вид об'єднувальних етнічних процесів, який характеризується внутрішнім згуртуванням народу, нівелюванням відмінностей між його етнографічними групами.

Конформність – некритичне сприйняття людиною чужої неправильної думки, яке супроводжується нещирою відмовою від власної думки, у правильності якої людина не впевнена.

Клани – рід, який походить від міфічного або легендарного предка, точну генеалогічний ланцюг до якого члени клану не простежують

Ксенофобія (від грец. *ksenos* – чужий, *phobos* – страх, відраза) – нав'язливий страх перед чужими; неприязнь, нетерпимість до представників іншої культури, віри, раси або до чужого, незнайомого.

Культура – це динамічна система експліцитних та імпліцитних правил,

що встановлені групами з метою забезпечення власного виживання, установки, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, що є спільними для групи, однак реалізуються кожним специфічним об'єднанням всередині групи за допомогою різних способів, передаються від покоління до покоління та є відносно стійкими, тобто можуть незначною мірою змінюватися з часом.

«Культурні окуляри» – ситуація, коли людина розглядає власну культуру як центр і міру для інших культур.

Культурний спадок – це та частина системи, яка виявилася стійкою в часі та передалася наступним поколінням.

Культурна трансмісія – це процес, за допомогою якого етнічна група «передає себе у спадок» новим членам, передусім, дітям через основні механізми навчання.

Культурний релятивізм (від лат. *relativus* – відносний) – ствердження рівноправності всіх типів культур, переконаність в тому, що оцінка окремого елемента культури (звичаю, норми, цінності) можлива тільки в межах тієї культури, з якої він походить.

Локус контролю – поняття, що суб'єктивно характеризує місце розташування причин, що пояснюють поведінку людини нею самою та спостереження нею вчинків інших. Внутрішній локус контролю являє собою локалізацію причин поведінки в самій людині; зовнішній локус контролю – розміщення їх в навколишньому середовищі.

Маргінальна (лат. *marginis* – край, межа) **особистість** – 1) особистість на межі культур; 2) особистість між поколіннями, соціальними групами, класами, ідеологічними системами тощо.

Маргінали – люди, представники різних етносів, які є відірваними від своєї колишньої соціально-культурної системи, середовища внаслідок міграційних процесів, які так і не змогли включитися в нове культурне середовище, тому їхній статус носить пограничний характер.

Менталітет (синонім до світорозуміння) – це інтегративна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їх реагування на нього.

Ментальність – соціально-психологічна характеристика духовного світу людини, соціальної, етнічної спільнот, етнокультури етнофорів.

Методологія – учення про принципи дослідження в науці.

Міжкультурна адаптація – це складний процес, у результаті успішного закінчення якого людина досягає відповідності (сумісності) до нового культурного середовища, приймаючи його традиції як свої власні та діючи згідно з цими традиціями.

Міжетнічна взаємодія – це різноманітні контакти між етносами, які призводять до зміни індивідуальних і соціальних характеристик кожної з етнічних груп чи їх представників, які взаємодіють між собою, а також до інтеграції їх певних якостей і властивостей.

Міжкультурна комунікація – міждисциплінарний напрямок, що вивчає особливості вербального та невербального спілкування людей, які належать до різних національних та мовно-культурних спільнот.

Мова – система одиниць, система знаків, яка використовується людиною у мовленні як засіб вербальної комунікації; код, який слугує для позначення предметів і явищ дійсності та зв'язків і відношень, що існують між ними.

Мовлення – втілення, реалізація мови (коду), форма буття мови, спосіб (модус) її існування; багатобічний, багатоманітний (когнітивний, комунікативний, динамічний, емоційно-вольовий) психічний процес, перебіг якого здійснюється як в підсвідомих, так і свідомих пластах психіки.

Мовна форма – це особливий для певної мови спосіб об'єднання звукового матеріалу та психологічного змісту, чи спосіб пристосування звуків для вираження психологічного змісту

Модальна особистість – це найпоширеніший тип особистості у культурі (мода – статистична величина, що вказує на найбільшу частоту повторень у групі значень).

Народний дух – це психічна схожість (самосвідомість, етнічна ідентичність) представників одного народу. Народний дух виявляється в мові, звичаях, традиціях, вдачі, вчинках і є предметом вивчення психології народів.

Національна ідентичність – це усвідомлення людиною власної належності до певної національної групи, що має свою назву, власну історичну територію, спільні міфи, історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, свою мову, спільну економіку, однакові для всіх юридичні права та обов'язки.

Національна меншина – це менша за чисельністю група у порівнянні з етнічною, яка не займає панівного положення, представники якої є громадянами цієї держави, посідають за етнічними, релігійними чи мовними характеристиками такі позиції, які відрізняють їх від характеристик основної частини населення, і водночас виявляють почуття солідарності з метою збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови.

Національна свідомість – це сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, в яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів.

Національна самосвідомість – це сукупність поглядів, знань, оцінок,

ідеалів, що відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень представників національної спільності про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце та призначення серед інших спільнот і характер взаємовідносин з ними. Національна самосвідомість відображає ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками нації.

Національний характер – це сукупність рис, які склалися історично у представників тієї чи іншої нації, що визначають звичну манеру їх поведінки, типовий спосіб дій, які виявляються у побутовій сфері, оточуючому світові, праці, ставленні до своєї та інших спільностей.

Національне почуття – це похідне від національної самосвідомості почуття стійкої прив'язаності до своєї нації, до її традицій, звичаїв, культури, побуту і національних духовних цінностей.

Націоналізм (від франц. nationalisme) – світоглядний принцип, специфічний стан свідомості представників того чи іншого етносу; ідеологія і напрямок політики, базовим принципом яких є цінність нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі.

Нація (лат. natio – плем'я, народ) – це історично стійка спільність людей, що живуть спільним історичним життям, усвідомлюють власну єдність, мають спільні історичну пам'ять, досвід, духовні цінності, мову, поняття та уявлення про світ. Націю об'єднують територіальні, економічні, внутрішні, культурно-інформаційні зв'язки. Нація є найвищою формою існування етносу.

Обряд – це сукупність символічних, стереотипних форм масової поведінки, яка виражається у повторенні стандартизованих дій, що викликають певні колективні почуття.

Патріотизм (від грец. patris – Батьківщина) – це любов та відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам.

Плем'я – це форма соціальної організації, яка ґрунтується на принципі родинних зв'язків і стосунків. До племені належить значна кількість родів і кланів.

Полімодальне суспільство – це суспільство, до якого належать дві чи більше самостійних етнічних групи.

Психічний склад нації – це суб'єктивний психічний досвід нації, зафіксований у відносно стійких властивостях, рисах, у національній психології, які обумовлені усім суспільно-історичним ходом становлення і розвитку нації та специфікою соціально-психологічного відображення об'єктивних умов її існування.

Психолінгвістика – у вузькому (прикладному) значенні – психологічна наука про закономірності та механізми породження (творення) та аудіювання

(сприймання і розуміння) мовлення на різних етапах мовленнєвого і мовного розвитку людини.

Самосвідомість особистості – це усвідомлення людиною себе як індивідуальності. Самосвідомість є необхідною умовою та управлінським компонентом будь-якої свідомої діяльності людини.

Саморегуляція – процес управління людиною власними психологічними і фізіологічними станами, а також вчинками.

Символізм (грец. symbolon – знак) – вияв взаємозв'язку між соціальною структурою суспільства та його культурою, регуляція соціальних відносин за допомогою символічних культурних засобів.

Соціалізація (лат. socialis – громадський) – двосторонній процес, що охоплює засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження до соціального середовища, системи соціальних зв'язків та активне відтворення цієї системи в його діяльності, що необхідний йому для виконання соціальних ролей.

Соціальна каузальна атрибуція – це інтерпретація поведінки і результатів діяльності людей за ознакою їх групової належності.

Соціальний стереотип (від грец.stereos – твердий, typos – відбиток) – відносно простий та спрщений образ соціального об'єкта (груп людей, окремої людини, події, явища та ін.), що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистісного досвіду та уявлень, які прийнятті в суспільстві.

Соціетальна психіка – це позаперсональна система, що включає не тільки реально відтворюване, але й спадкоємне, що передається наступним поколінням у формі характерних рис регуляції і саморегуляції поведінки та діяльності. Вона складає своєрідну психокультуру цього соціуму.

Толерантність (від латин. tolerare – терпіти) **етнокультурна** – терпиме ставлення представників однієї етнічної спільноти до представників іншої спільноти, до відмінних культурних традицій, готовність до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей.

Традиції – це особливості ставлення людини до світу (цінності, інтереси, переконання та моральні норми), які склалися історично та передаються від покоління до покоління.

Фрустрація – психологічний стан зростаючого емоційно-вольового напруження, що виникає в конфліктних ситуаціях, які перешкоджають досягненню мети чи задоволенню потреб і бажань, загрожують людині або її престижу, людській гідності.

Характер (від грец. charaktei – печатка, чеканка) – сукупність стійких індивідуальних особливостей людини, що складається та проявляється в

діяльності й спілкуванні, зумовлюючи типові способи поведінки

Ціннісні орієнтації – вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, націлена на певний аспект соціальних цінностей.

Шовінізм (франц. chauvinism) – крайня форма націоналізму, яка полягає у войовничій проповіді винятковості, «обраності» своєї нації щодо інших, протиставленні її інтересів інтересам інших народів.

РОБОЧА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ
«ЕТНОПСИХОЛОГІЯ»
ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

У час духовного та національного відродження України виникає потреба у пізнанні та глибокому розумінні національно-психологічних особливостей особистості. Забезпечити процес становлення національної самосвідомості, формування національно-культурної компетентності здатні ті психологи й педагоги, які засвоїли культурну спадщину свого народу, вміють використовувати досвід попередніх поколінь у процесі навчально-виховної, корекційно-розвивальної та просвітницької роботи. Етнічна психологія – одна із найдинамічніших галузей психології.

У зв'язку з цим опанування етнопсихологічними знаннями є необхідним компонентом фахової підготовки студентів у педагогічному ВНЗ, оскільки знайомить студентів з теоретичними і емпіричними основами цієї науки, дає уявлення про етнокультурну зумовленість психіки і поведінки людини, формування особистості в культурі та міжкультурного спілкування і взаємодії. Етнопсихологія вивчає історичну та природну зумовленість психології етносів, основні етнопсихологічні властивості особистості та групи, закономірності й механізми етногенезу, етнокультурну варіативність соціалізації, вивчає взаємозв'язок культури та етносу.

Метою викладання навчального курсу з етнопсихології є засвоєння сучасних знань про чинники диференціації народів, етнічні функції культури, національну самобутність, етнопсихологічні особливості особистості, етнічних спільностей, структуру і становлення етнічної ідентичності, самосвідомості, ментальності, національного характеру, основні чинники міжетнічних взаємин, а також формування у студентів інтересу до пізнання, навичок глибокого аналізу етнокультурної специфіки індивідуальної та групової поведінки людей.

При цьому основними завданнями курсу є:

- дати уявлення про актуальність психологічної складової у вирішенні етнічних проблем сучасності;
- ознайомити з факторами та джерелами формування національно-психологічних особливостей представників етнічних спільностей;
- показати значимість категорії причетності людини до її етнокультурного оточення та ролі й місця етнопсихологічних феноменів у життєдіяльності індивідів та груп;
- ознайомити із можливостями етнічної психології як прикладної сфери психологічного знання;

– показати вплив етноментальних категорій на життєдіяльність особистості та динамічні прояви соціальної групи;

– розвинути у студентів розуміння національно-психологічних передумов при вирішенні практичних завдань у різних видах етнічної взаємодії людини.

У результаті засвоєння навчальної дисципліни студенти повинні :

– *знати*: історичні передумови становлення та перспективи розвитку етнічної психології, предмет та завдання етнопсихології, головні теоретичні напрямки у сучасній етнопсихології, основні методи етнопсихологічних досліджень, основні категорії етнічної психології, статичні характеристики етносу, такі як психічний склад етносу, архетипи, ментальність, національний характер, національна свідомість, етнічна самосвідомість, основні динамічні характеристики етносу, такі як національні почуття, етнічні стереотипи (автостереотипи, гетеростереотипи), етнічні установки, психологічні аспекти етнічної культури як регулятора соціальної поведінки людей, етнопсихологічні особливості міжкультурної комунікації.

– *вміти*: застосовувати різні методи дослідження в етнопсихології, використовувати різноманітні методики для дослідження психологічних особливостей етносу, здійснювати аналіз складних етнопсихологічних явищ та процесів, аналізувати поведінку людей, що визначаються їх національною належністю або етнічною спільністю, відслідковувати етнопсихологічний аспект в особистісних та групових проявах, визначати психологічне підґрунтя міжетнічних стосунків, враховувати етнічні особливості формування пізнавальної та емоційно-вольової сфери особистості, застосовувати отримані знання у професійній діяльності.

Важливою умовою засвоєння студентами знань та вмінь згідно з програмою є:

- використання інтерактивних методів роботи на практичних заняттях;
- пошук інформації в рекомендованій та іншій довідковій літературі;
- виконання пошуково-дослідницьких завдань.

Вивчення етнопсихології ґрунтується на знаннях таких навчальних дисциплін: загальна, вікова, педагогічна, соціальна психологія. Згідно з модульною організацією сучасного навчального процесу у вищих навчальних закладах, зміст навчального матеріалу розподілено до модулів: «Загальні питання етнопсихології як науки», «Етнічний світ людини». Курс «Етнопсихологія» призначений для студентів педагогічних і психологічних спеціальностей.

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Змістовий модуль 1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Тема 1. ВИТОКИ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

Витоки етнопсихології у філософії Стародавнього світу (Гіпократ, Платон, Теофаст). Геродот як родоначальник етнічного напрямку в історії і психології. Етнопсихологічний аспект у філософських дослідженнях епохи Просвітництва. Географічний детермінізм. Ідеї Дж.Б.Віко, Ш.Монтеск'є про

Чинники етнічних відмінностей. Друга половина XIX ст. – становлення етнічної психології. Роль В. Гумбольдта, М. Лацаруса, Х. Штейнталя, В. Вундта у започаткуванні етнічної психології. Психологічна антропологія у працях М. Мід, Р. Бенедикт та Р. Лінтона. Американська школа психологічної антропології. Концепція «Культура і особистість». М. Мід про типи культури та дослідження дитинства. Базова та модальна особистість. Етнопсихологія в Росії та Радянському Союзі. Г.Шпет про предмет етнічної психології. Розвиток етнопсихології в Україні (М. Костомаров, О. Потєбня, Д.Овсянико-Куликовський, В.Янів та ін.).

Тема 2. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь психологічної науки. Предмет і об'єкт дослідження етнопсихології. Основні підходи до розуміння предмету етнопсихології. Завдання етнопсихології як науки. Зв'язок етнопсихології з іншими науками: філософією, етнографією, етнологією, антропологією, культурологією, лінгвістикою, соціальною психологією, педагогікою, історією. Основні напрями розвитку сучасної етнопсихології. Функції етнопсихології. Методологічні принципи етнопсихології: принцип об'єктивності, наукового підходу, системності, історизму, діалектичної взаємодії. Конкретні методи етнопсихологічного дослідження. Методи спостереження (включеного і невключеного), експерименту (природного і лабораторного), тести, опитування, інтерв'ю, асоціативний метод. Методи дослідження суміжних наук. Сутність крос-культурних досліджень.

Тема 3. ЕТНОС І НАЦІЯ: КОНЦЕПЦІЇ І ТЕОРІЇ

Поняття етносу, етнічної спільності. Етногенез як еволюція етнічної спільності. Визначення етносу та класифікація етнічних спільнот за Ю.Бромлєєм. Основні ознаки етносу. Форми існування етносів: клани, плем'я, народність, нація. Етнічна група. Національна меншина. Етнічність.

Основні етнічні підрозділи: мікроетнічні одиниці, субетнічні одиниці та макроетнічні одиниці. Інформаційна модель етносу. Психологічна характеристика етносу. Нація як найвища форма існування етносу. Визначальні характеристики нації. Основні ознаки нації: спільність мови; спільність

території; спільність економічного життя; спільність матеріальної та духовної культури. Значення нації. Сучасні процеси національного та державного будівництва.

Тема 4. КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАРОДІВ. МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ

Сутність культури, її типологія та психологія. Визначення поняття «культура» (М. Херсковіц). Матеріальна та нематеріальна культура. Психологічне розуміння культури (Д. Мацумото, Г. Тріандіс). Суб'єктивна культура. Чинники крос-культурних відмінностей: соціально-психологічні чинники та об'єктивні умови навколишнього середовища. Функції культури. Традиції, звичаї. Взаємозв'язок між культурою та етносом. Сучасні наукові погляди на взаємозв'язок між культурою та етносом. Культура етносу. Поняття культурної трансмісії. Культурний спадок. Національний культурний спадок. Методи вивчення культури. Крос-культурне порівняння. Культурна традиція, соціальні ситуації, специфіка мови. Поняття міжкультурної комунікації. Етнокультурна варіативність комунікації. Залежність комунікації від етнокультурного контексту.

Змістовий модуль 2. ЕТНІЧНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Тема 5. ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ

Поняття «етнічної свідомості» й «етнічної самосвідомості» та співвідношення між ними. Рівні етнічної свідомості: буденна, теоретична, індивідуальна, групова. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості. Структура етнічної самосвідомості та її функції. Етнічна самосвідомість як умова гармонізації та розвитку етносу. Фактори етнічного самоусвідомлення: соціально-географічні, культурні. Визначення національної свідомості, її основні ознаки. Відмінність між національною свідомістю і національною самосвідомістю. Детермінованість національної свідомості соціально - економічними та історичними умовами. Національні почуття. Мова і національна свідомість етносу. Національна свідомість як фактор оптимізації сумісної діяльності людей.

Тема 6. ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Поняття про етнічну ідентичність. Етнодиференціюючі ознаки. Етнічна ідентифікація. Компоненти етнічної ідентичності: когнітивний, афективний, поведінковий. Етапи становлення етнічної ідентичності. Концепція розвитку усвідомлення дітьми власної належності до етнічної групи Ж. Піаже. Вікові особливості розвитку етнічної ідентичності Ф. Фінні. Типи етнічної ідентичності: моноетнічна ідентичність зі своєю етнічною групою; біетнічна; моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою; маргінальна етнічна

ідентичність; етноцентрична ідентичність. Вплив соціального контексту на формування етнічної ідентичності. Чинники розвитку етнічної ідентичності: особливості етнічної соціалізації; специфіка етноконтрактного середовища; статусні відносини між етнічними групами. Групи більшості. Групи меншості. Внутрішньогрупова орієнтація. Стратегії підтримання етнічної ідентичності. Проблема зміни етнічної ідентичності. Розвиток та трансформація етнічної ідентичності особистості.

Тема 7. АРХЕТИПИ ТА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПСИХІЧНОГО СКЛАДУ ЕТНОСУ

Психічний склад як детермінанта розвитку етносу. Структурні компоненти психічного складу. Визначення поняття «архетип». К. Юнг про архетипи колективного несвідомого як основи психологічного складу етносу. Українське колективне несвідоме та його архетипи. Особливості колективного несвідомого українців за О. Кульчицьким. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації. Структурні компоненти ментальності: емоційний, когнітивний, поведінковий. Етнічна ментальність. Менталітет. Становлення менталітету. Чинники і умови формування ментальності та менталітету. Особливості українського менталітету: кордоцентричність, інтровертованість, анархічний індивідуалізм, перевага емоцій над волею і інтелектом. Система символів у національному українському образі.

Тема 8. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

Психологічна сутність та зміст національного характеру. Психологічна структура національного характеру. Національний характер як визначальний структурний елемент етнічної психології. Діалектика національного та загальнолюдського в національному характері. Поєднання у національному характері психофізіологічних характеристик та соціально обумовлених психічних відмінностей. Історичні умови та соціальні фактори розвитку національного характеру (географічні, кліматичні, соціально-політичні, економічні та ін.). Чинники становлення українського національного характеру за О. Кульчицьким. Екологічний чинник у формуванні рис національного характеру. Вплив геополітичного чинника на український національний характер. Релігія як фактор у формуванні українського національного характеру. Роль сім'ї у формуванні українського національного характеру.

Д. Чижевський про риси українського національного характеру. Шляхи визначення рис національного характеру за концепцією Д. Чижевського: дослідження етнокультури, народної творчості, мистецтва; вивчення найяскравіших історичних епох; характеристика визначних представників народу.

Сутність соціальної психіки українців. Українська соціальна психіка у бінарній дихотомії «екстра – інтроверсія». Екстернальний локус суб'єктивного контролю українців.

Тема 9. ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ

Поняття про соціальний стереотип та етнокультурну стереотипізацію. Сутність етнічних стереотипів. Етнічні стереотипи як складова соціальних стереотипів. Визначення та походження поняття «стереотип». Основні соціальні функції стереотипів. Поняття соціальної установки як внутрішнього стану готовності. Специфіка етнічної установки. Визначення поняття «етностереотип». Психологічні механізми засвоєння етностереотипів: соціалізація, наслідування, ідентифікація. Етностереотип як спрощений образ етнічної групи. Види стереотипів: аутостереотип та гетеростереотип. Форми етнічних стереотипів. Властивості етнічних стереотипів: емоційно-оцінний характер, стійкість щодо нової інформації, узгодженість. Ознаки істинності етностереотипу : наявність єдиної думки в двох чи більшій кількості груп щодо характеристик третьої групи; схожість між культурами, що сприяє підвищенню точності етностереотипів; узгодженість між сприйманням групою самої себе та сприйманням цієї групи з боку інших. Основні соціальні функції етнічних стереотипів. Роль засобів масової інформації у формуванні етностереотипів. Етнічні упередження і забобони. Співвідношення понять «етнічні стереотипи», «упередження», та «забобони». Історична динаміка етностереотипів та упереджень.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
(для напрямку підготовки 6.010101. Дошкільна освіта)

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма					Заочна форма						
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
л		п	лаб	інд	с.р.	л		п	лаб	інд	с.р.	
	90	14	16		14	46	90	8	4			78
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Загальні питання етнопсихології як науки												
Тема 1. Витоки та етапи розвитку етнопсихології	10	2	2			6	11	1	1			9
Тема 2. Етнопсихологія як наука	7	1	1			5	10	1	1			8
Тема 3. Етнос і нація: концепції і теорії	10	1	1		2	6	9	1				8
Тема 4. Культура як основний чинник диференціації народів. Міжкультурна комунікація	11	2	2		2	5	10	1				9
Разом за змістовим модулем 1	38	6	6		4	22	40	4	2			34
Змістовий модуль 2. Етнічний світ людини												
Тема 5. Архетипи та ментальність як етнопсихологічна ознака нації	11	2	2		2	5	10	1	1			8
Тема 6. Етнічна свідомість та самосвідомість. Національна свідомість.	10	1	2		2	5	9					9
Тема 7. Поняття національного характеру.	11	2	2		2	5	11	1	1			9
Тема 8. Розвиток і трансформація етнічної ідентичності	11	2	2		2	5	10	1				9
Тема 9. Етнічні стереотипи	9	1	2		2	4	10	1				9
Разом за змістовим модулем 2	52	8	10		10	24	50	4	2			44
Усього годин	90	14	16		14	46	90	8	4			78

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
(для напрямку підготовки 8. 03010201. Психологія)

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
	90	16	14		14	46	90	10	8			72
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Загальні питання етнопсихології як науки												
Тема 1. Витоки та етапи розвитку етнопсихології	10	2	2			6	8	1	1			8
Тема 2. Етнопсихологія як наука	7	1	1			5	7	1	1			8
Тема 3. Етнос і нація: концепції і теорії	10	1	1		2	6	5	1				8
Тема 4. Культура як основний чинник диференціації народів. Міжкультурна комунікація	11	2	2		2	5	5	1				8
Разом за змістовим модулем 1	38	6	6		4	22	25	4	2			32
Змістовий модуль 2. Етнічний світ людини												
Тема 5. Архетипи та ментальність як етнопсихологічна ознака нації	11	2	2		2	5	7	1	1			8
Тема 6. Етнічна свідомість та самосвідомість. Національна свідомість.	9	2			2	5	6	1	1			8
Тема 7. Поняття національного характеру.	11	2	2		2	5	7	2	2			8
Тема 8. Розвиток і трансформація етнічної ідентичності	11	2	2		2	5	8	1	1			8
Тема 9. Етнічні стереотипи	10	2	2		2	4	7	1	1			8
Разом за змістовим модулем 2	52	10	8		10	24	35	6	6			40
Усього годин	90	16	14		14	46	90	10	8			72

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
(для напрямку підготовки 6.010106. Соціальна педагогіка)

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.
	90	14	16		14	46	90	8	6		76	
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Загальні питання етнопсихології як науки												
Тема 1. Витоки та етапи розвитку етнопсихології	10	2	2			6	10	1	1		8	
Тема 2. Етнопсихологія як наука	7	1	1			5	10	1	1		8	
Тема 3. Етнос і нація: концепції і теорії	10	1	1		2	6	9	1			8	
Тема 4. Культура як основний чинник диференціації народів. Міжкультурна комунікація	11	2	2		2	5	9	1			8	
Разом за змістовим модулем 1	38	6	6		4	22	38	4	2		32	
Змістовий модуль 2. Етнічний світ людини												
Тема 5. Архетипи та ментальність як етнопсихологічна ознака нації	11	2	2		2	5	10	1	1		8	
Тема 6. Етнічна свідомість та самосвідомість. Національна свідомість.	10	1	2		2	5	10	1	1		8	
Тема 7. Поняття національного характеру.	11	2	2		2	5	12	2	2		8	
Тема 8. Розвиток і трансформація етнічної ідентичності	10	1	2		2	5	10	1	1		8	
Тема 9. Етнічні стереотипи	10	2	2		2	4	10	1	1		8	
Разом за змістовим модулем 2	52	8	10		10	24	52	6	6		40	
Усього годин	90	14	16		14	46	90	8	6		76	

ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Критерії оцінок:

«Відмінно» – виставляється за повну, точну відповідь на поставлене запитання, включаючи точні визначення та вміння розкривати їх зміст. Відповідь повинна бути викладена логічно, без суттєвих помилок, з необхідними доказами, узагальненнями та висновками.

«Добре» – виставляється за повну відповідь на поставлене запитання, включаючи точні визначення та вміння розкривати їх зміст. Відповідь повинна бути дана в логічній послідовності з необхідними доказами, узагальненнями та висновками (допускаються незначні неточності у визначеннях, змісті викладеного матеріалу, датах, оцінках).

«Задовільно» – виставляється тоді, коли у відповіді є незначні помилки, матеріал поданий недостатньо систематизовано і непослідовно, висновки обґрунтовані, але мають неточності.

«Незадовільно» – виставляється у разі неготовності студента дати відповідь на поставлені запитання.

№ п/п	Вид навчальної роботи	Одиниця виміру	Оціночні бали
Модуль I Практичний			
1	Відповідь на практичному занятті	бали	3
2	Участь в дискусії, міні-конференції, круглому столі	бали	1,5
3	Доповнення, повідомлення	бали	1
4	Індивідуальні заняття	бали	6
Модуль II Теоретичний			
1	Залік (підсумкове тестування)	бали	30
Модуль III Самостійна робота			
1	Робота в модульному середовищі	бали	6
2	Виконання завдань для самостійної та індивідуальної роботи	бали	6
3	Участь у роботі наукового гуртка, наукових конференціях, перемоги в олімпіадах, конкурсах, публікації тощо	бали	6
4	Реферат	бали	2

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проєкту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – Киев: Тандем, 2000. – 116 с.
2. Крысько В. Г. Этническая психология: учеб. пособ. для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Академия, 2009. – 320 с.
3. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. / А. М. Львовичкіна – К.: МАУП, 2002. – 140 с.
4. Махній М. М. Етнічна психологія: Навч. посіб. / М. М. Махній. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – 274 с.
5. Налчаджян А. А. Етнопсихологія / А. А. Налчаджян. – С-Пб.: Питер, 2006. – 381 с.
6. Павленко В. М. Етнопсихологія: навч. посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – 407 с.
7. Пірен М. І. Етнопсихологія: підруч. / М. І. Пірен. – К.: Університет «Україна», 2011. – 526 с.
8. Пірен М. І. Основи етнопсихології / М. І. Пірен. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – 436 с.
9. Платонов Ю. П. Этническая психология / Ю. П. Платонов. – Санкт-Петербург : Речь, 2004.
10. Савицька О. В. Етнопсихологія: Навч. посібн. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – 264 с.

11. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 369с.
 12. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию : Соч. / Г. Г. Шпет. – М.: Просвещение, 1991. – 575 с.
- Додаткова:**
13. Акопян Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества // «21-й ВЕК» / Н. Акопян. – 2005. - № 1. – С. 150 – 165.
 14. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість / М. Й.Боришевський. – К.: Основи, 1998. –56 с.
 15. Бромлей Ю. В. К вопросу о выделении этносов среди других человеческих общностей / Ю. В. Бромлей // Этнос и политика: Хрестоматия / сост. А. А. Прусаускас. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – С.13 – 20.
 16. Вырост И. С. Национальное самосознание: проблемы определения и анализа / И. С. Вырост/ Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 7. – С. 26 – 31.
 17. Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2000. – С. 174-212.
 18. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К.: «ДОК – К», 1997. – 116 с.
 19. Гнатенко П. И. Этнические установки и этнические стереотипы / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – Днепропетровск, 1995. – 295 с.
 20. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации: учебн. для вузов / Т. Г. Грушевицкая. – М. : ЮНИТИ- ДАНА, 2003. – 352с.
 21. Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы / Л. Н.Гумилев. – М.: Экопрос, 1993. – 379 с.
 22. Данилюк І. Психічний склад як компонент структури психології етнічної спільноти / І. Данилюк // Соціальна психологія. – №2 (34), 2009. – С. 3 – 13.
 23. Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія / І.Данилюк. – К: Саміт-Книга, 2010. – 432с.
 24. Деверо Дж. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / Под общей ред. А. А. Белика. – М.: Смысл, 2001.
 25. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення: Монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2011. – 334 с.
 26. Євтух В. Б. Український етнос: структура і характер взаємодії з навколишнім середовищем / В. Б. Євтух // Вісник АН України. – 1993. – № 10. – С. 56 – 69.
 27. Калмикова Л. О. Розвиток комунікативної особистості в умовах смислової взаємодії // Розвиток особистості у різних умовах соціалізації: колективна

- монографія / за науковою редакцією проф. Л. О.Калмикової, Г. О.Хомич. – К.: Видавничий дім «Слово», 2016. – 472с. – С. 259 – 282.
- 28.Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія / М. Козловець. – Житомир: Житомирський державний університет ім. І.Франка, 2009. – 558 с.
- 29.Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 108 с.
- 30.Костомаров Н. И. Две русские народности / Н.И. Костомаров; обраб. текста и ред. А.П. Ковалевой; авт. предисл. В. А. Дорошенко. – К.-Харьков: Майдан. – 1991. – 72 с.
- 31.Кресіна І. О. Українська національна свідомість: Етнополітичний аналіз: Монографія. / О. І.Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. –392 с.
- 32.Кульчицький О. Риси характерології українською народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 2 т. Інститут української археографії та джерелознавства ПАН України. – К., 1995. – Т. 2. – С 708 – 718.
- 33.Кульчицький О. Світогляд українця / О. Кульчицький // Українська душа: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48-65.
- 34.Кульчицький О. Український персоналізм / Олександр Кульчицький. – Мюнхен-Париж, 1985. – 192 с.
- 35.Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – М.: Изд-во РАН, 1998. – С. 14-121.
- 36.Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А.Леонтьев. –М.: Смысл,1999. –487 с.
- 37.Лисий І. Я. Менталітет і духовна культура українців / І. Я. Лисий // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11 – 12. – С. 37 – 60.
- 38.Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: монографія / О. М. Лозова. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2011.– 188 с.
- 39.Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб заведений / В. А. Маслова. – М.: Издат. центр «Академия», 2009. – 208с.
- 40.Махній М. Етнопсихологія і міжкультурна комунікація / М. Махній. – Чернігів: Видавець Лозовий В., 2015. – 256 с.
- 41.Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М.: Логос, 2003. – 386с.
- 42.Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / М. І.Обушний. – К.: Український центр духовної культури, 2008. – 204 с.
- 43.Орбан-Лембрик Л.Е. Соціалізація особистості в контексті етнокультурної парадигми // Етнос і культура. – ІваноФранківськ : Плай, 2003. – № 1. – С. 85 – 90.

- 44.Персикова Т. Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура: учебн. пос. / Т.Н.Персикова. –М. : Логос, 2002. – 224 с.
- 45.Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
- 46.Потебня А. А. Мысль и язык / А.А.Потебня. – К., 1993. – С.158-179.
- 47.Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
- 48.Сорокина Н. Национальный стереотип как междисциплинарная проблема / Н.Сорокина // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. – 2011.
- 49.Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 315 с.
- 50.Старовойтова Г. В. Этнические стереотипы поведения / Г. В. Старовойтова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1995. – 199 с.
51. Стефаненко Т. Г. Методы исследования этнических стереотипов / Т. Г. Стефаненко. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 168 с.
- 52.Стефаненко Т. Компоненты этнической идентичности: когнитивный, аффективный, поведенческий / Т. Стефаненко // Мир психологии. – 2004.
- 53.Тиводар М. Етнологія : навч. посіб. / М. Тиводар. – Львів: Світ, 2004. – 621с.
- 54.Хиллман Дж. Архетипическая психология / Дж. Хиллман. – СПб.: Наука, 1998. – 155 с.
- 55.Хотинець В. Ю.Етнічне самосвідомість / В. Ю.Хотинець. – С-Пб.: Алетейя, 2005. – 240с.
- 56.Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66-96.
- 57.Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Нью-Йорк: Накладом Ради допомоги і оборони Україні Українського конгресового комітету Америки, 2001. – 175 с.
- 58.Чижевський Д. Українська філософія / Дмитро Чижевський // Філософські студії. – 1993. – № 1. – С. 48 – 157.
- 59.Юнг К. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 267 с.
- 60.Юнг К. Г. Архетипы коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // Структура психики и процесс индивидуализации. – М.: Наука, 1996. – 317 с.
- 61.Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – К.: Знання, 2006. – 341 с.
- 62.Ярема Я. Українська духовність в її історично-культурних виявах // Збірник «Перший український педагогічний конгрес». – Львів: Накладом Т-ва «Рідна школа», 1998. – С. 16 – 88.

**More
Books!**

yes
I want morebooks!

Buy your books fast and straightforward online - at one of the world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.get-morebooks.com

Kaufen Sie Ihre Bücher schnell und unkompliziert online – auf einer der am schnellsten wachsenden Buchhandelsplattformen weltweit!
Dank Print-On-Demand umwelt- und ressourcenschonend produziert.

Bücher schneller online kaufen
www.morebooks.de

OmniScriptum Marketing DEU GmbH
Bahnhofstr. 28
D - 66111 Saarbrücken
Telefax: +49 681 93 81 567-9

info@omniscrptum.com
www.omniscrptum.com

OMNIScriptum

